



Міністерство освіти ПМР
Державний освітній заклад додаткової професійної освіти
«Інститут розвитку освіти і підвищення кваліфікації»

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

7 КЛАС

Підручник
для організацій загальної освіти
з російською мовою навчання

*Допущено Міністерством освіти
Придністровської Молдавської Республіки*

Тирасполь
2019



ББК 81 4Укр_я721(4Мол5)
У45

Автори-укладачі:
І.О. Бронич, І.В. Ніконова.

Науковий консультант:

А.О. Дубик, ст. викладач кафедри української філології ПДУ ім. Т.Г. Шевченка, учитель української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії ДОЗ «РУТЛ-К».

Рецензенти:

Т.А. Лозан, к.п.н., доцент кафедри загальнонаукових дисциплін Рибницької філії ПДУ ім. Т.Г. Шевченка, учитель української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії МОЗ «Рибницька українська середня загальноосвітня школа № 1 з гімназичними класами ім. Лесі Українки»;

О.Г. Бурдужа, провідний методист кафедри ЗДіДО ДОЗ ДПО «ІРОіПК», учитель української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії МОЗ «Тираспольська загальноосвітня школа № 16».

Українська мова та література. 7 клас / авт.-укл. І.О. Бронич, І.В. Ніконова. — Тирасполь: ІРОіПК, 2019. — 320 с.: іл.

Умовні позначки



— робота в парі чи групі



— творче завдання



— поміркуйте



— проектна діяльність



— правила

слово* — переклад слова в українсько-російському словнику в кінці підручника

Любі друзі!

У цьому класі ви продовжите вивчати один з найбільших розділів мовознавства — «Морфологію». Дізнаєтесь багато нового про дієслово та його форми, прислівник, службові частини мови, вигук. Сподіваємося, що ваші зусилля не будуть марними, і ви опануєте не тільки складний теоретичний матеріал, а й зможете вільно і правильно розмовляти сучасною українською мовою, а твори українських і придністровських письменників принесуть естетичне задоволення.

Опрацювання кожного параграфа радимо почати зі вступної вправи-дослідження, а потім бажано уважно прочитати теоретичні відомості. З метою усвідомлення відповідних правил радимо їх законспектувати або укласти узагальнюючу таблицю.

На вас чекають цікаві позначки: робота в парі чи групі, творче завдання, поміркуйте, проектна діяльність. Також на вас чекає «Цікава сторінка», яка допоможе познайомитися з цікавими фактами про українську мову, поринути у світ фразеологізмів, навчитися правильно наголошувати слова, розв'язати ребуси та кросворди та ін.

Пам'ятайте, що наполеглива праця — це крок до успіху в опануванні однієї з офіційних мов Придністровської Молдавської Республіки.

Зичимо вам успіхів!

МОЄ КРЕДО

Я не спонукав себе писати вірші.
То стан душі водив моїм пером.
Були вони і гарні, й часом гірші,
Та щирі — всі, у злагоді з добром.
Я мову вчив у рідного народу,
Яку не вмістиш в мудрих словниках,
І не ловив тих слів, що увійшли у моду,
Вживав слова, що жили у віках.
І не жадав я оплесків собі,
Я до людей любов свою плекаю.
О краю мій, присвячую тобі
Найкращі слова, що в серці маю.
В своїх віршах я так хотів сказати,
Щоб слово піснею злетіло враз,
Щоб пісня та могла віки лунати
Й тебе, мій краю, славила щораз!

В. Поята



РОЗДІЛ I

**УКРАЇНСЬКА
МОВА**

❧❧ ВСТУП ❧❧

§ 1. Мова — скарбниця духовності

1. Прочитайте та поясніть зміст висловлювань. Поясніть значення виділених слів. Виділіть у них корінь. Чи є ці слова спільнокореневими?

1) Мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще*. Мова — це всі глибинні пласти **духовного** життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків (О. Гончар). 2) Збирай, як діаманти*, ті слова. Твого народу в них **душа** жива (С. Черкасенко). 3) Якщо нищиться* **духовність**, мова, то нищиться нація (з газети). 4) Той, хто дихає суржигом, не може мати духовного здоров'я (Д. Павличко). 5) Ще в сиву давнину люди зрозуміли, що мова — то не лише засіб спілкування, вона облагороджує, шліфує людську душу, формує світогляд*, робить людину істотою духовною. Саме за допомогою слів у свідомість* можна вкласти знання, що повернуть до добра, справедливості, виплекають найкращі моральні риси (П. Кононенко).

2. Прочитайте текст. Чому приказки і прислів'я називають перлинами мудрості нашого народу? Наведіть приклади приказок і прислів'їв про розум, навчання, мову.

Мудрість і досвід багатьох поколінь укладено в приказки і прислів'я. У них відображено світобачення*, характер, звичаї, мораль народу, спостереження за діяльністю людини та явищами природи. Виникли приказки та прислів'я ще в доісторичні часи. Наприклад, «Сказав би словечко, так піч у хаті» передає вірування наших далеких предків у те, що біля домашнього вогнища гріються душі померлих родичів. У їх присутності не можна вживати лихих слів, гніватися. А скільки мудрого напучування* у прислів'ях: «Шануй сам себе, шануватимуть люди тебе», «Нема тому роду переводу, де браття милують згоду», «Голова без розуму — як ліхтар без свічки», «Посієш вчинок — виросте звичка».

У приказках блищать вогники народної мудрості, немов на плесі сонячні зблиски*. Це скарбниця народного досвіду, окраса і багатство нашої мови (А. Ковальчук).



3. Допишіть прислів'я, використовуючи слова з довідки. Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

1) Слово не стріла, а до ... 2) Не давши слова кріпись, а давши ... 3) Людське слово гостріше від ... 4) Вітер гори руйнує, слово ... 5) Кулею поцілиш в одного,

у двох, а влучним словом — 6)Тоді слова срібло, коли справи — (Нар. творч.)

Довідка: стріли, у тисячу, золото, серця лине, держись, народи підіймає.

4. 1. Прочитайте уривок із вірша М. Рильського. Поясніть зміст поезії.

Як парость виноградної лози,
Плекайте* мову. Пильно* й ненастанно*
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.



2. Складіть усне повідомлення на тему «Як впливають слова на нашу поведінку».



5. Дайте відповідь на питання.

1. Як пов'язані зі словом «духовність» такі поняття, як добро, милосердя, інтелігентність, культура, моральність?
2. Чому мову вважають скарбницею духовності?
3. Чи обов'язково, спілкуючись із друзями, вживати ввічливі слова?
4. Чому рідна мова найкраща, наймиліша і найближча?
5. Чому треба знати не тільки рідну мову, а й інші мови?

6. Спишіть текст, вставляючи пропущені орфограми.

Історія — це не тільки м..нуле. Історія ж..ве в нашій мові, саме слово нам доносить з гл..бини віків пр..страсті, радощі, сподіванки й горе наших предків. Мова — це душа народу. Від народже..я рідну мову дитина чує від мат..рі, за нею промовляє перші ніжні слова. Ті слова наповнені почу..ям, мов квітка н..ктаром. Дитина росте, чує першу казку, першу пісню, сама лепече ту казку й пісню і ро..водить свій квітник слів, що чим далі — тим більш ро..ростається і все пишніше буяє (М. Шумило).



7. Об'єднайтеся в групи і підготуйте один із зазначених проектів.

- Стінна газета «Диво калинове» про красу й багатство української мови.
- Соціальна реклама (плакат, листівка, банер, значок та ін.) про необхідність вивчати українську мову.

✂ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО ✂

§ 2. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях

8. Прочитайте та запишіть речення. Підкресліть однорідні члени. Поясніть вживання розділових знаків при однорідних членах речення.

По полях, садах і городах іде золота осінь. Її урочиста* хода відчувається всюди: на селі й у місті. Яблука, груші, сливи, виноград, кавуни, помідори — все це з'явилося в достатку. І ми з подякою згадуємо тих, хто взяв у землі ці блага природи: садоводів, городників, бригадирів, ланкових (За В. Минком).



9. Поясніть, чому у першому реченні ми ставимо перед сполучником **і** кому, а у другому — ні.

По небу повзла чорна хмара, і невдовзі дерева зашелестіли під ударами дощу. Важкі краплі падали дедалі густіше і незабаром переросли у скісні потоки води (М. Коцюбинський).

10. Прочитайте речення. Знайдіть вставні слова та звертання. Поясніть вживання розділових знаків. Зробіть синтаксичний розбір третього речення. Чи є звертання та вставні слова членами речення?

1) Люблю тебе, моя ти пісне, тобі я дякую за все (В. Сосюра). 2) Там, кажуть, з гір усю країну видно (Леся Українка). 3) Кажуть, мудрість приходить з роками (Л. Дмитренко). 4) Хай, милі друзі, вам щастить у дружбі вірній, в праці мирній (М. Рильський). 5) Жахів війни, на щастя, ви не зазнали (О. Гончар). 6) Не стелись, тумане, не шуміть, тополі, не печальте очі ви, берізки голі! (В. Сосюра). 7) Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський). 8) Десь, може, там зустрінемося ми (Л. Костенко).



11. Складіть два речення з іменем сусіда по парті так, щоб у першому воно виступало звертанням, а у другому — підметом. Перевірте один в одного, чи правильно виконано завдання.

12. Об'єднайте прості речення у складне, розставивши розділові знаки. Підкресліть підмет і присудок.

1) Друзі запросили мене пограти в комп'ютерні ігри. Я вирішив піти з батьком на рибалку. 2) Сонце вже зайшло. Надворі почало темніти. 3) Весело щебетали в

гаях пташки. Кружляли різнобарвні метелики. 4) Дороги розмило. Будівництво мосту було припинено.

13. *Замініть подані складні речення на речення з прямою мовою. Поясніть вживання розділових знаків.*

Зразок. О. Гончар говорив, що мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. — О. Гончар говорив: «Мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще».

- 1) Г. Світлична сказала, що грати словом — долею грати.
- 2) С. Плачинда зазначав, що мова — обличчя нації.
- 3) О. Гончар говорив, що мова — доля нашого народу.
- 4) І. Я. Франко висловлював думку про те, що мова росте елементарно, разом з душею народу.
- 5) Рідна мова, за Д. Овсянико-Куликовським, це музика й малювання душі.

14. I. *Прочитайте текст. Як ви зрозуміли його зміст? Чи погоджуєтесь ви з думкою автора?*

Людина загубила кому, і її думки одразу стали примітивними. Потім вона загубила двокрапку і перестала пояснювати свої вчинки. «Потрібно відмовитися від лапок і не цитувати інших», — подумала людина. Можливо, саме після цього вона перестала прислухатися до думок інших людей? Згодом людина відмовилася від знака питання, тому що почала вважати себе найрозумнішою. Відмова від знака оклику позбавила людину різноманітних емоцій. Люди, бережіть розділові знаки!

(За О. Каневським)

II. *Знайдіть речення з однорідними членами, прямою мовою, вставним словом, звертанням, складні речення. Поясніть розділові знаки.*

15. *Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки.*

Традиційна українська хата це колиска нашого народу де творилася його доля. З неї пішли у світ велетні думки і духу князь Кий і літописець Нестор філософ Григорій Сковорода і гетьман Богдан Хмельницький поети Тарас Шевченко й Іван Франко конструктор космічних апаратів Юрій Кондратюк і письменник Олександр Довженко.

Перелік цей можна продовжувати і далі, тоді б простягнувся ланцюг* доль нескінченно. Тому й уявляється українська хата величезною де долівка* це земля стіни гори і ліси а стеля небо з зірками і кометами (А. Данилюк).



16. Виконайте одне з поданих завдань.

А. Складіть твір-мініатюру на тему «Золота осінь», використовуючи однорідні члени речення та вставні слова.

Б. Продовжте діалог (6–8 реплік).

— Добридень! — вигукнула дівчинка і чимдуж побігла до мене. І тут я побачила, що, недоївши бутерброд, вона кинула хліб на тротуар.

§ 3. Частини мови

17. Прочитайте текст. Яка його основна думка? Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.

Прийшов один господар з міста, дає **своєму** синові бублика та й **каже**:

— На, Васильку, та поділися з Івасиком по щирості.

— Як же то по щирості? — питає Василько.

— А так, синку, — каже батько, — як переломиш бублика, то **більшу** половину даси Івасикові, а собі залишиш меншу. Ото й зветься — «по щирості ділити».

— Е, — каже Василько, — то дайте, **тату**, бублика Івасеві: нехай він ділить «по щирості» (О. Пчілка).

18. Визначте, до якої частини мови належать подані слова. Розкажіть за поданою нижче таблицею про особливості кожної з вивчених частин мови, використовуючи приклади з вправи.

Синь, синіти, синій, трійка, потроїти, третій, школа, шкільний, школяр, писар, письменний, писати, письмо, переписувати, сміятися, сміх, смішний, посміховисько.

Частина мови	Значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Приклади

19. Визначте відміну іменників. Провідмінійте виділені іменники.

Цвях, стіна, обличчя, мости, радість, **ніч**, піч, боротьба, березень, село, корінь, вітер, вість, **кошеня**, олія, футбол.

**20. Поміркуйте.**

1. Чому іменник **дівчина** належить до I відміни, **дівчатко** — до II відміни, а **дівча** — до IV відміни?

2. Чи вживають у множині іменники **молоко, листя, Тирасполь**? Відповідь обґрунтуйте.

3. Поясніть, чи можна визначити рід іменників **дрова, гроші, двері; ООН, какаду, таксі**?

21. Запишіть подані сполуки у формі звертання.

Школа, Максим, Марія, батьківщина, праця, бабуся, син, водій, море, учитель.

22. Знайдіть якісні прикметники й утворіть від них форми вищого ступеня порівняння. Чи від усіх якісних прикметників можна утворити ступені порівняння?

Активний, алмазний, ароматний, овальний, освітній, гарний, житній, жовтий, великий, осінній, дорогий, мудрий, німий, босий.

23. Спишіть речення, замінюючи цифри словами.

1) Текст був на 294 сторінках. 2) Текст роздруковано на 88 сторінках. 3) Зустріч із 45 студентами відбулася у вівторок. 4) У школі навчається понад 1000 учнів. 5) Щодня на роботу виходило від 87 до 126 чоловік.

24. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Займенники, що в дужках, поставте в потрібній формі.

1) Гірка та втіха, що по (вона) плач наступає. 2) Він би й робив, та в (він) рукави болять. 3) Хоч поганий ківш, то без (він) гірш. 4) Як з (така) піснею, то ліпше без (вона). 5) На (свій) подвір'ї і собака пан.



25. У кожному слові визначте орфограму й доберіть на кожен з них по 2–3 приклади. Запишіть.

Зразок: знання — гілля, вугілля.

Життя, темно-зелений, прегарний, розповідати, будь-хто, морквяний, п'ять, прибережний, ні в кого, землемір.

26. Перекладіть українською мовою. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

У **каждого** города, поселка, деревушки есть своя история, часто связанная с какой-то **легендой**.

По соседству с селом Владимировка находятся еще **два** небольших села — Константиновка и Никольское. Сколько помнят старожилы, здесь всегда была одна церковь на три села. Сейчас одна школа, один Дом культуры. И названия всех трех сел — производные от русских имен Владимир, Константин и Николай. Легенда все объясняет (*З посібника*).

◆ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ◆

1. Що таке речення?
2. Чим просте речення відрізняється від складного?
3. Які члени речення називаються однорідними?
4. Які розділові знаки можуть ставитися при однорідних членах речення, звертаннях, вставних словах?
5. Які частини мови ви знаєте? Розкажіть про особливості кожної з вивчених частин мови (значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль).

☺ ЦІКАВА СТОРІНКА ☺

Це цікаво знати

Відповідно до даних Національної Академії Наук України, сучасна українська мова містить приблизно 256 тисяч слів. Цікаво знати, що за лексичним запасом українська є найбільш спорідненою з білоруською — 84 % спільної лексики, із польською і сербською ми маємо 70 % і 68 % відповідно спільних слів, з російською — 62 %.

* * *

Найуживанішою буквою в українському алфавіті є літера «п»; саме з неї починається найбільша кількість слів. Натомість найменш уживана — буква «ф», її вживають переважно в запозичених словах.

Культура мовлення



Коли **протягом дня** сидиш **на протязі**, можна й захворіти!

Не вчили українську мову в школі? Пропонуємо **надолужити прогаяне**. («Наздогнати упуцено» — калька.)



У світі фразеологізмів

**ВТРАТИТИ
ЗДАТНІСТЬ
ГОВОРИТИ**



Відібрало мову.
Мов заціпило.
Розгубити слова.
Слова застрягли в горлі.
Язик став руба.

**ВИСНАЖЕНИЙ,
ЗНЕСИЛЕНИЙ,
НЕМІЧНИЙ**



Валитися з ніг.
Від вітру хилитися.
Ледве дихає.
Як з хреста знятий.
Не здужає й скіпки підняти.

Наголошуй слова правильно!

аб**И**де
аб**И**коли
берем**О**
ведм**Е**д**И**ця
вид**А**ння

вим**О**ва
д**О**нька
дочк**А**
в**І**рші, в**І**ршів
завд**А**ння

§ 4. РЗМ Текст. Основні ознаки тексту. Стилї мовлення. Публіцистичний стиль

Текст — повідомлення, яке складається з кількох чи багатьох речень, характеризується змістовою і структурною завершеністю і певним відношенням автора до змісту висловлення.

Те, про що говориться в тексті, називається **темою**. Тема може членуватися на підтеми (мікротеми). Зміст підтеми (мікротеми) розкривається в абзаці.

Основна думка — те, до чого текст закликає, чого навчає, що стверджує.

Речення в тексті розташовані у послідовності, необхідній для розкриття теми.

Заголовок тексту виражає його тему або його основну думку.

27. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом.

Батько і мами дали тобі життя і живуть для твого щастя. Не завдавай їм болю, образи, прикрощів, страждань. Все, що тобі дають батько й мами, — це їхня праця, піт, втома*. Вмій поважати працю батьків. Найбільше щастя для матері й батька — твоє життя, працьовитість, любов до науки, повага до старших. Якщо люди вважають тебе недоброю людиною — це велике горе для твоєї матері й батька. По-справжньому любити їх — означає приносити в дім мир і спокій. Твоя сім'я — це не тільки батько й мами. Це й ви, діти. Це твоя поведінка, твої вчинки (За В. Сухомлинським).



28. Розгляньте таблицю. Розкажіть про основні ознаки стилів мовлення.

Стилї мовлення	Мета висловлювання	Основні види висловлювань	Основні риси стилю мовлення
Розмовний	Спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками	Бесіди (діалоги) на побутові теми, листи до близьких людей	Невимушеність висловлювання, емоційність
Науковий	Повідомлення про досягнення науки і техніки, опис суттєвих ознак предметів і явищ	Наукові статті, лекції, доповіді, навчальна література	Логічність, доказовість, точність, виділення суттєвого, найбільш важливого
Офіційно-діловий	Регулювання ділових стосунків між людьми, установами, організаціями, державами	Угоди, закони, ділові папери (звіт, довідка, розписка, протокол, оголошення, заява)	Офіційність мови, точність, відсутність емоційності

Публіцистичний	Вплив на людей, формування ставлення до певних проблем	Газетні і журнальні статті, виступи на радіо і телебаченні, мітингах і зборах	Яскраво виражена оцінка предмета чи явища
Художній	Змалювання картин дійсності за допомогою художніх образів	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші	Образність, конкретність, увага до окремих деталей, емоційність

29. Прочитайте тексти. До якого стилю мовлення належить кожен із них?

1. Стаття 1.

Придністровська Молдавська Республіка — суверенна, незалежна, демократична, правова держава.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Придністровській Молдавській Республіці є народ (*Із Конституції Придністровської Молдавської Республіки*).

2. Учитель. Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А скільки воно таїть у собі найкращих, незабутніх спогадів! Скільки пов'язано з ним вдячних перемог і звершень у кожної людини! Учитель навчив нас писати й читати перше слово — мати. Потім такі, як земля, сонце, народ, праця. І не тільки навчив писати й читати ці слова, а й допоміг збагнути їх глибинний зміст, прищепив нам відповідальність обов'язку, допоміг поступово знаходити своє місце в житті (*В. Кучер*).

3. Для території Придністров'я характерний рівнинний рельєф з рідкими балками та яругами*. Більш ніж 80 % ґрунтів представлено чорноземами. З корисних копалин є родовища* будівельних вапняків*, гравію, стекольних пісків, керамічних глин (*З Вікіпедії*).

4. Вже віяв холодний вітер, зриваючи останні листочки з дерев, і вони, відірвані від рідних гілочок, сумно кружляли і тихо спадали додолу, вкриваючи землю м'якою ковдрою. Була пізня осінь, пташки відлетіли на південь, в теплі краї. Білочки зі своїми діточками сховались у дуплі і ласували запасеними на зиму смачними горішками, висушеними ягідками (*Г. Васютинська*).

5. — Здрастуй! Будь ласка, підкажи, де тут розташована їдальня?

— Залюбки підкажу. Вона на першому поверсі, у кінці коридору. Мені теж у той бік, тому можу тебе провести.

— О, дуже дякую! Просто я перший день у школі.

— Ти новенька?

— Так, буду навчатися у 7-А класі. Мене звуть Лариса.

Публіцистичний стиль передає інформацію з метою пропаганди певних ідей серед широких верств населення. Основна його функція — активний вплив на читача або слухача.

Найчастіше використовується в політичній, суспільній, освітній масовій агітації. Він характеризується точністю, послідовністю, логічністю викладення провідних тез разом з їх емоційним забарвленням.

У публіцистичному стилі широко використовуються суспільно-політична лексика, політичні гасла й заклики, штампи, урочисті фрази, риторичні запитання та засоби сатири й гумору. Основна форма викладу — монолог.

Тексти публіцистичного стилю бувають різних жанрів: інформаційна стаття (замітка), стаття дискусійного характеру, нарис, репортаж, фейлетон, інтерв'ю та ін.

Наприклад. Людина повинна бути інтелігентною! А якщо її професія не потребує інтелігентності? А якщо вона не змогла здобути освіти: так склались обставини?

Ні, ні й ні! Інтелігентність потрібна за будь-яких обставин. Вона потрібна вам і тим, хто вас оточує (*За Д. Лихачовим*).

30. Прочитайте текст публіцистичного стилю. Поміркуйте, з якою метою створено це висловлювання. Визначте тему та основну думку тексту.

Майже щодня мені доводиться спостерігати таку картину. Переповнений автобус чи тролейбус зупиняється. До виходу пробирається чоловік чи жінка, енергійно працюючи ліктями. При цьому неодмінно виникає штовханина і лайка. «Пропустіть, не бачите, що виходжу?!», «Хуліганка», «Груб'яні!» і тому подібне. З обох сторін лунають образи, настрій у всіх зіпсований. Робочий день почався нервовим стресом, роздратуванням.

Скільки разів на день повторюються такі сцени! Чи ж можна уникнути їх? Безумовно. Для цього досить кількох слів. Адже вони існують, чарівні «золоті» слова, які обеззброюють: «Пробачте, будь ласка, мені треба вийти».

Приміром, ви шукаєте потрібну вам вулицю. Навколо нікого немає. Аж ось з'являється перехожий, який кудись поспішає. Ви звертаєтесь до нього: «Вибачте, що затримую вас. Чи не скажете, як пройти до вулиці Грушевського». Ввічливе звернення до перехожого зупинить його, і він обов'язково вам відповість. Ви говорите на прощання: «Дякую, даруйте, що затримав вас». — «То нічого», — чуєте у відповідь.

Не думайте, що слова «перепрошую», «пробачте», «дякую за турботу», «будьте ласкаві», «мені прикро, що затримую вас» зайві. Ці слова завжди повинні бути у вашому лексиконі — вони чудодійно полегшують стосунки між людьми.

Дехто може заперечити: знаю я, мовляв, таких надто пристойних — постійно просять пробачення, дратуючи своєю солодкавістю. Якщо такі випадки і мають місце, то їх буває не більше, ніж один на десять тисяч. А крім того, не треба, мабуть, ніколи боятися перебрати міру ввічливості: це краще, ніж бути неввічливим.
(За І. Томаном)

◆ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ◆

1. Що таке текст? Які його основні ознаки?
2. Що таке тема та основна думка тексту? Чому в тексті виділяють абзаци?
3. Які стилі мовлення ви знаєте? Назвіть їх основні ознаки.
4. Яка функція публіцистичного стилю? У якій сфері спілкування він вживається?

✂ МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ ✂

ДІЄСЛОВО

§ 5. Дієслово як частина мови. Неозначена форма дієслова

31. *Визначте, до якої частини мови належать виділені слова у реченні. З'ясуйте, чим дієслово відрізняється від інших частин мови.*

- 1) Творча **праця**. 2) **Працьовитий** учень. 3) Самовіддано **працювати**.

Дієслово (рос. глагол) — самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета, відповідає на питання *що робити, що зробити?* **Наприклад:** *писати, написати, пише, напише.*

Дієслову властиві такі граматичні категорії, як спосіб (рос. наклонение), час (рос. время), вид (рос. вид), особа (рос. лицо), рід (рос. род).

У реченнях дієслово найчастіше виконує роль присудка: *Мати сіяла сон під моїм вікном, а вродив соняшник (Б. Олійник).*

32. І. *Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте, яким членом речення виступають дієслова.*

Посмішка збагачує тих хто її приймає і не збіднює тих хто її дарує. Вона триває лише мить але **пам'ятає** про неї **залишається** надовго.

Вона робить **щасливими** людей заохочує до добрих справ і є ознакою дружби.

Вона відпочинок для стомлених світло для зневірених* сонячний промінь для засмучених і найкращий засіб від неприємностей (*Д. Карнегі*).

II. Укажіть кількість букв і звуків у виділених словах.

Дієслово має п'ять основних форм: 1) неозначена форма, 2) особові форми, 3) дієприкметник, 4) безособова форма на **-но, -то**, 5) дієприслівник.



33. Розгляньте таблицю. За таблицею розкажіть сусідові по парті про форми дієслова.

Форми дієслова				
Назва форми		Загальне значення	Відповідає на питання	Приклади
Змінювані форми	Дієприкметник (<i>рос. причастие</i>)	Ознака предмета за дією	який? яка? яке? які?	<i>прочитаний</i>
	Особові форми (<i>рос. личные формы</i>)	Дія, стан предмета	що роблю? що зроблю? що робив? що зробив? що робити-му? тощо	<i>читаю, прочитаю, читав, прочитав, читатиму</i>
Незмінювані форми	Неозначена форма (інфінітив) (<i>рос. неопределенная форма</i>)	Дія, стан або процес без вказівки на особу, рід, число, час, спосіб	що робити? що зробити?	<i>читати, прочитати</i>
	Дієприслівник (<i>рос. деепричастие</i>)	Додаткова дія	що роблячи? що зробивши?	<i>читаючи, прочитавши</i>
	Безособові форми (<i>рос. безличные формы</i>) на -но, -то	Дія, яку сприймаємо як результат	що зроблено?	<i>прочитано</i>

34. Визначте форми виділених дієслів. Поясніть значення прислів'їв.

1) Що **написано** пером, того не виволочиш волом. 2) **Поспішиш** — людей насмішиш. 3) **Зароблена** копійка краща за крадений карбованець. 4) **Не взявшись** за сокиру, хати не зробиш. 5) Добре тому добро **робити**, хто пам'ятає.



35. Порівняйте подані форми дієслова. Чому одні форми називають неозначеними, а інші — особовими? Свою думку обґрунтуйте.

Бігти — біжу, йти — йтимеш, читати — читав, любити — любимо, принести — принесуть.

Початковою формою дієслова є неозначена форма.

Дієслова, що називають дію, стан або процес без вказівки на особу, рід, число, час, спосіб і відповідають на питання *що робити? що зробити?*, називаються дієсловами неозначеної форми або інфінітивом. Наприклад: *малювати, сміятися, відчувати.*

Дієслова неозначеної форми мають суфікс **-ти (-ть)**.

Неозначена форма дієслова може бути будь-яким членом речення:

- підметом: Пізнає себе — *то справа нелегка* (П. Воронько);
- присудком: *Пізнати* мову народу — зрозуміти його душу (М. Бурмака);
- додатком: *Не любив* я (що?) ловити птахів (П. Перебийніс);
- означенням: *Настав* час (який?) прощатися (Л. Дмитерко).
- обставиною: *Прийшов* я (з якою метою?) сповідатися каліні (І. Драч).

36. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) неозначена форма дієслова; 2) особове дієслово. У виписаних словах підкресліть першу букву і прочитайте прислів'я.

Бігти, недоїв, експлуатую, економити, зберігати, малюватимеш, анкетували, тупотіти, писала, лежатимеш, розілляти, опинишся, урізати, дивитися, автоматизувати, доглянула, актуалізую.



37. Складіть діалог з товаришем по парті, використовуючи один чи два з поданих фразеологізмів. Уживайте дієслова тільки в особовій формі.

Горшки побити, раки пекти, у рот води набрати, гав ловити, наківати п'ятами.

38. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова, визначте їх час.

1. Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, кр..ваво ч..рвонів (О. Гончар). 2. Якщо ти прагнутимеш* вершини, то матимеш с..рєдину (Г. Сковорода). 3. Кр..ло зорі рум'янить тучі у голу-бій дал..ч..ні (В. Сосюра). 4. Схололі* в хмарах крап..льки води п..рлинами котилися в сади (М. Бажан). 5. Під в..селкою у голубіні голуби л..тять (В. Луцук).

§ 6. НЕ з дієсловами

39. Порівняйте написання слів в обох колонках. Зробіть висновок про правопис **не** з дієсловами в українській і російській мовах.

рос.	укр.
не писать	— не писати
ненавидеть	— ненавидіти
недосолить	— недосолити

Написання НЕ з дієсловами		
Окремо	Разом	
Частка не з дієсловом завжди пишеться окремо: <i>не зробив, не прочитала</i>	Коли слово без не не вживається: <i>нехтувати, ненавидіти</i>	У префіксі недо- , який вказує на неповноту дії: <i>недочув, недобачає</i> . АЛЕ: є дієслова з префіксом до , перед яким частку не вжито для заперечення: <i>недоїдати (голодувати), не доїдати (залишити їжу на тарілці)</i>

40. I. Прочитайте речення. Поясніть написання **не** з дієсловами.

У закритий рот муха не влетить. Що завгодно продаси, як недоїси. Кисла яблуна солодке яблучко не вродить. В чужім оці скалку бачить, а в своїм дрючка недобачає. Як не подумаєш, то й кілочка не затешеш.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст прислів'їв.

Орфограма

Не з дієсловами: *не ображати, нехтувати*.

41. Прочитайте поезію. Поясніть, чому слово **Квітка** пишеться з великої літери. На місці пропусків напишіть частку **не**. Доведіть, що тільки два слова пишуться з **не** окремо.

.. займайте пташенят в гніздечках,
Бороніть від руйнування, бід.
Пташка-мати поруч, .. далечко,
Діточкам несе смачний обід.
А вони — маленькі, беззахисні
І голодні, ждуть матусю, ждуть...
.. тривожте, навіть ..навмисне.

Пташенята скоро підростуть,
І тоді в зеленому садочку
Будуть вам під сонцем щебетать.
В серці вашім, в самому куточку,
Стане гарна Квітка розцвітать.
(Г. Васютинська)



42. Утворіть словосполучення з парами дієслів за поданим зразком. Поясніть їх значення.

Зразок. Недобачати — не добачати.

Давно став недобачати. — Не добачати своїх помилок.

Недодивитися — не додивитися.

Недотримати — не дотримати.

Запам'ятайте! Треба розрізняти слово **немає** (рос. нет), яке завжди пишемо з **не** разом, та дієслово третьої особи однини теперішнього часу **не має** (рос. не имеет), яке пишеться з **не** окремо.

Написання чотирьох дієслів з **не** залежить від їхнього лексичного значення.

Наприклад: нездужати (*хворіти*), не здужати (*не могли*); неславити (*ганьбити*), не славити (*не прославляти*); непокоїтися (*турбуватися, хвилюватися*), не покоїтися (*не бути похованим*), нестямитися (*втратити самовладання*), не стямитися (*не повернутися до свідомості*).



43. Поясніть, чому у першому випадку дієслово з **не** пишеться разом, а у другому — окремо.

1) **Немає** приповідки без правди. **Не має** жаба хвоста, а то б усю траву потолочила. 2) **Немає** тіні без світла. Хто старе поминає, той щастя **не має**. 3) Щось, здається мені, ви ніби **нездужаєте**? (*М. Стельмах*). Рук **не здужаю** підняти, бо не їла й не пила (*П. Тичина*). 4) **Неславити** треба ледарів, а не чесних людей. Працюють люди чесно, і як **не славити** їх за це? (*з газети*).

44. Запишіть у дві колонки дієслова: в першу — що пишуться разом, у другу — окремо. 3–4 дієслова введіть у самостійно складені речення. Знайдіть у словнику переклад невідомих слів і запам'ятайте їх.

(Не)догледіти, (не)оминути, (не)впізнати, (не)здужати (*хворіти*), (не)пояснити, (не)стосуватися, (не)зустріти, (не)досипати, (не)дізнатися, (не)сказати, (не)досоли-ти, (не)домовитися, (не)змінюватись, (не)довиконати, (не)зчутися.



45. Висловіть свої міркування стосовно твердження «На грубість потрібно відповідати грубістю». Чи вдалося вам або вашим однокласникам у своєму висловлюванні обійтися без дієслів із часткою **не**? Свою думку обґрунтуйте.

46. Прочитайте текст. Перепишіть, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви. Знайдіть і виправте пунктуаційну помилку. Поясніть лексичне значення виділеного слова.

Раптом Соломія зупинилася, і мало **(не)зомліла*** від страху. Їй прайшло до голови, що вона може (не)знайти Остапа, бо (ні)чим (не)значила своєї дороги. Треба було лмати коміші. Треба зараз вертатися, поки вона (не)далеко одійшла й (не)забула дороги. Вона (не)мала часу на обережність, (не)хтувала* себе..пекою, біжучи назад. Та скоро сліди шезли (За М. Коцюбинським).

47. 1. Перепишіть речення, знімаючи ризик. Поясніть орфограми.

1) І (ні)хто й (не)гляне вже, і (не)спитає, (не)заплаче! 2) Всі одвертали-ся од них, як од (не)потребства, (не)достойного погляду людини. 3) Часом їхня (не)любов і навіть презирство* до нас (не)мали впину. 4) І рішилася вона на крок (не)чуваний*, (не)бачений, ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. 5) (Не)видавлювали з малого свого таланту великої користі, (не)хтували талантом, (не)любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, (ні)(в)яких доблестях, мало шанували своє, (не)уважні, насмішкуваті і (не)обачні* (Із творів О. Довженка).

2. Випишіть займенники, визначте їх розряд за значенням.

§ 7. Доконаний і недоконаний види дієслова



48. Прочитайте пари слів. Поставте до кожного з них питання. Чим відрізняється значення цих слів?

Писати — написати, взувати — взути, виносити — винести, розбити — розбивати, ловити — піймати.

Дієслова бувають доконаного (рос. совершенного) та недоконаного (рос. несовершенного) виду.

Дієслова **доконаного виду** означають завершену, обмежену в часі дію, і відповідають на питання *що зробити?*: прочитати, намалювати.

Дієслова *недоконаного виду* означають незавершену, не обмежену в часі дію, і відповідають на питання *що робити?*: *читати, малювати*.

Дієслова доконаного виду мають дві форми часу (*рос.* времени): минулий (*рос.* прошедшее) і майбутній (*рос.* будущее), недоконаного виду — три форми часу: *теперішній* (*рос.* настоящее), *минулий* і *майбутній*.

49. Прочитайте текст. Випишіть дієслова, вкажіть їх вид.

Здавня вважалося, щоб полюбити — треба знати, а щоб знати — маєш полюбити. І той ставок, освітлений серпиком місяця, і леваду з попасом корів, і крислате* дерево на краю села, мудрий погляд бабусі, поклик освітлених вікон маминої хати. Не забудьте, не збайдужійте*, не зрадьте цих духовних оберегів, з якими ми виростили й виходили в широкий і тривожний світ, щоб завжди повертатися, бодай* у спогадах, до родинного вогнища (*За В. Скуратівським*).



50. I. Послідовно запишіть слова у дві колонки: 1 — дієслова доконаного виду, 2 — дієслова недоконаного виду.

Слухати, збити, ледарювати, намалювати, гніватися, досягати, зчепити, кинути, стрибнути, агітувати, розповідати, витягти, всипати, змалювати, хвилюватися, розмірковувати, запам'ятати, звучати, окреслювати, пам'ятати.

II. У кожному виписаному слові підкресліть другу від початку букву. З підкреслених букв прочитайте фразеологізм. Поясніть значення фразеологізму та складіть із ним речення.

Доконаний вид дієслова утворюється від недоконаного виду за допомогою:

- а) префіксів: *робити* — *зробити*;
- б) суфіксів: *лишати* — *лишити*;
- в) наголосу: *розрізати* — *розрізати*;
- г) різних основ: *ловити* — *піймати*.

При творенні дієслів доконаного виду можливе чергування голосних і приголосних звуків: *перевозити* — *перевезти*, *наголошувати* — *наголосити*.

Дієслова доконаного й недоконаного виду складають видові пари: *робити* — *зробити*; *лишати* — *лишити*.

Деякі дієслова не мають видових пар, а бувають тільки доконаного або недоконаного виду: *схаменутися*, *розговоритися* (док. вид); *сподіватися*, *поважати* (недок. вид).

51. Утворіть і запишіть дієслова доконаного виду. Підкресліть звуки, що чергуються. Зробіть розбір виділеного слова за будовою.

Витікати, **привозити**, замітати, випікати, допомагати, витирати, виносити, зачіпати.

52. Доберіть до поданих дієслів парне дієслово іншого виду. Виділіть префікси і суфікси.

Казати, лити, дивитися, робити, вітати, малювати, просити, нести, сіяти, стукати.

53. У кожному рядку знайдіть зайве слово (пару слів). Свій вибір обґрунтуйте.

- а) шукати, замітати, їхати, копати, посіяти;
- б) сказати, підв'язати, стукнути, пояснювати, заробити;
- в) впливати — вплинути, залишити — залишати, йти — зайти, повторити — повторювати, усміхатися — усміхнутися;
- г) робити — зробити, повторювати — повторити, сіяти — посіяти, зимувати — перезимувати, нести — принести;
- г) брати — взяти, залетіти — залітати, ловити — піймати, заходити — увійти, шукати — знайти.

54. I. Прочитайте текст. Визначте його стиль та тип мовлення. Знайдіть і випишіть дієслова. Визначте їх вид.

На етнічній **території** України населення здавна займалося хліборобством. У давні часи **трипільської** культури, ще чотири тисячі років до н.е., вирощування злаків посідало чільне* місце серед інших видів господарських занять — таких як мисливство, збиральництво, рибальство, до певної міри тваринництво. Сприятливі кліматичні умови, погідний ландшафт, родючі чорноземи спонукали до праці у полі. Пройшли **тисячоліття**, відбулися **переміщення** давніх хліборобських племен з місця на місце, а все ж традиції вирощування хлібних злаків збереглися і дотепер (I. Скрипник).

II. Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова.

III. Зробіть синтаксичний розбір третього речення.

§ 8. Часи дієслова. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі

55. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова і з'ясуйте, у якому реченні йдеться про дію, що відбувається в момент повідомлення, у якому — до моменту повідомлення, а в якому — після. Визначте часову форму дієслів.

- 1) Матуся щовечора читала мені казки.
- 2) Матуся щовечора читає мені казки.
- 3) Матуся щовечора читатиме мені казки.

Дієслова можуть мати форму теперішнього, минулого або майбутнього часу.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї: *працюю, малюють*.

Минулий час означає дію, яка відбулася або відбувалася до моменту повідомлення про неї: *працював, малювали*.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться чи відбуватиметься після повідомлення про неї: *працюватиму, малюватимуть*.

56. Прочитайте текст. Випишіть дієслова, визначивши їх час. Перекладіть невідомі слова, скориставшись словником.

Осінь. Золота осінь! Ще якихось три тижні тому смарагдово-зелене* вбрання надійно прикривало і кущі, і дерева, і ґрунт, а тепер усе невпізнанно змінилось. То тут, то там бачиш сумні, безлисті* рослини, а ті, що листя ще мають, нагадують золотаві дзвіниці* церков, освітлені призахідним* сонцем. Ботанічний сад о цій порі навіть подвійні почуття. Радієш і дивуєшся перемінам, що тут стались, і одночасно відчуваєш сум із приводу цих змін. Живописці, поети, композитори найчудовіші твори присвятили саме цій порі року. Чому? Хто знає. Найвірогідніше* тому, що таємниця смерті й воскресіння життя завжди хвилюватиме людство (*М. Шибка*).

Форми дієслів минулого часу творимо від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** у жіночому, середньому роді та у множині: *працюва(ти) — працювала, працювало, працювали*; суфікса **-в-** у чоловічому роді: *працював*.

Деякі форми дієслів минулого часу чоловічого роду утворюють без суфікса, якщо основа неозначеної форми закінчується на приголосний: *могти — міг, лягти — ліг, везти — віз*.



57. Розгляньте таблицю. Розкажіть про змінювання дієслів у минулому часі.

Однина			Множина
Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
читав□	читал[а]	читал[о]	читал[и]
писав□	писал[а]	писал[о]	писал[и]

58. Прочитайте прислів'я. На яку ваду вказує кожне з них? Визначте число і рід дієслів.

Розказав Мирон рябої кобили сон. Шаленая муха вкусила за вухо. Зробили з дуба шпичку. Попав пальцем в небо, аж бомкнуло. Купив хрону до лимону. Надувся, як півтора нещастя. Що напрула, те миша вкрала (*Нар. творчість*).

59. Утворіть від дієслів усі можливі форми минулого часу та запишіть. Виділіть суфікси.

Зразок. Летіти — летів, летіла, летіло, летіли.
Бігти, прибігти, пекти, принести, приносити, йти, прийти.

60. Замініть неозначену форму дієсловом у формі минулого часу. Визначте вид, число, рід дієслів.

Льодовик остаточно* (відступити) з європейського материка, і на берегах Дністра (встановитися) м'який клімат. Життя людини багато в чому (стати) легшим і комфортнішим. З печер, що століттями (зігріватись) незгасними вогнищами, люди (переселятись) на тераси крутого берега Дністра чи в річні долини. З гілок і пруття, стовбурів дерев, кісток та шкір тварин вони (споруджувати) наземні житла, які (обігріватися) вогнем (*З підручника*).

61. Установіть відповідність між фразеологізмом та його значенням. Випишіть фразеологізми, які містять дієслово минулого часу. Складіть з ними речення.

- | | |
|--------------------------|------------------------|
| 1. Справляти посиденьки. | 1. Знахабнів*. |
| 2. Вийти в люди. | 2. Ледарювати. |
| 3. Піймав облизня. | 3. Набути* авторитету. |
| 4. Давати волю ногам. | 4. Залишився ні з чим. |
| 5. Сів на голову. | 5. Тікати. |

62. Складіть речення за поданими схемами, вживаючи у ролі присудка дієслово минулого часу.

1. _____ = _____ ~~~~~ - - - - - .
2. _____ = _____ . - - - - - і . - - - - - .
3. ~~~~~ _____ = _____ і _____ ~~~~~ - - - - - .
4. _____ = _____ - - - - - .

63. Перекладіть українською мовою. Визначте час, рід і число дієслів. Порівняйте ці граматичні категорії в обох мовах.

Никого не обидел, искренне раскаялся в ошибках, затеяли игру, спорили о книгах, забыла об уроках.

§ 9. Типи мовлення. Особливості побудови опису зовнішності людини

64. Розгляньте таблицю. Пригадайте про характерні особливості типів мовлення.

Типи мовлення	На які питання відповідають у висловлюванні	Про що говориться у висловлюванні	Будова висловлювання
Розповідь	Що робить особа або предмет?	Про події, про дії персонажів	Початок, розгортання, завершення дій
Опис	Який предмет, особа, дія?	Про ознаки предмета, особи, дії	Загальне враження, окремі деталі, ознаки
Роздум	Чому саме такими є предмет, особа чи дія	Про причини ознак та дій	Тези (думка, яка доводиться або заперечується), аргументи (докази), висновки

Опис зовнішності людини — це словесний портрет, зображення людини мовними засобами.

Описати зовнішність людини — значить відтворити її індивідуальний вигляд, передати її одночасні або постійні ознаки. Важливими є вказівка на вік, зріст, поставу, риси обличчя, ходу, жести, манеру спілкування, одяг тощо.

Опис зовнішності складається як опис предмета. «Відомим» є сам предмет або його частини (назви частин тіла, риси обличчя, елементи одягу), «новим» — ознаки:

Н Н В Н Н В

У неї було тонке і хвилясте волосся, блакитні і виразні очі.

65. Прочитайте текст. Визначте «відоме» і «нове». До якого стилю та типу мовлення належить текст? Свою відповідь обґрунтуйте.

Крاليا намальована... Є на що дивитися, є з чого любитися: чоло в неї і широке, і високе, та біле-пребіле, ніби з крейди виточене, а під ним брови!.. Коли б ти бачив, що то за брови! Густі — наче льон, чорні — наче сажа, та так півободом, буцім п'явки, і обвилися коло очей. Очі великі, сині, наче волошки в житі, та палкі; не дивляться вони, а так іскрами і сиплють на тебе. (За О. Кониським)

66. Доповніть усно ознаки, що характеризують деталі зовнішності людини, власними прикладами.

Обличчя — витончене, ніжне ...

Очі — великі, глибокі ...

Волосся — довге, русаве ...

Ніс — прямий, з горбинкою ...

Постава — пряма, струнка ...



67. Чим художній опис відрізняється від наукового? Свою думку аргументуйте.

Опис зовнішності людини може використовуватися у художньому, науковому та офіційно-діловому стилі.

Науковий опис використовують, наприклад, в енциклопедії, а діловий опис — під час розшуку людини. Такі описи є стислими й конкретними.

У художньому описі широко використовують різноманітні художні засоби: порівняння, епітети, метафори, пестливі слова тощо. Мета художнього опису — створити певний образ людини, емоційно вплинути на читача.

68. Прочитайте текст. До якого стилю та типу мовлення він належить? Знайдіть у тексті опис людини. На що саме (вік, зріст, постать, риси обличчя, одяг) указав письменник, щоб відтворити її зовнішність?

Дядько Тимоха був коваль. Дві його здоровенні руки, наче пір'їнкою, повертали й гупали важким півпудовим молотом по залізному ковадлу*. Гупали так сильно, що те гупання чути було далеко селом, хоч кузня й стояла аж на околиці, на вигоні.

Коваль був знаючий, тому тільки почують селяни те важке гупання, так зараз і чвалають* до кузні, несучи поламані сокири, ведучи непідкованих коней.

Як живий постає дядько Тимоха в мене перед очима. Бачу здоровенну кудлату* голову з рудою бородою. Обличчя завжди умазане у кіптяву* й сажу. Очі такі голубі й добрі, що кожна дівчина забажала б такі мати. Проте ті очі не всякий міг помітити, бо ховалися вони під стріхою з рясних довгих брів. Голову дядькові було втнуто* на широченних могутніх плечах. Увесь Тимоха держався на двох стовпах, обутих у велетенські чоботища. На превелике лихо, один стовп був дуже кривий, і Тимоха більше волочив його, ніж ходив на ньому.

З Тимохою ніхто ніколи не торгувався, бо всі звикли до того, що коли він скаже яку ціну, то вже не скине й копійки. Коли ж хто-небудь, не знаючи цього, давав йому менше, ніж він запропав, Тимоха, нічого не відмовляючи, одвертався до свого ковадла і починав гупати. Врешті, дядькові давали стільки, скільки той хотів, бо другого коваля в селі не було. Але не подумайте, що дядько Тимоха був сердитий і похмурий. Я часто бігав до нього. Ми з дядьком були собі приятелі, хоч я був тоді малим хлопцем, а він п'ятий десяток років жив.

Не раз бувало так, що скінчивши роботу, завжди чорний і блискучий дядько сідав у кутку й розповідав мені ковальські легенди. А якось щось брязнуло мені в руки з його здоровенних рук із вічно засуканими* рукавами. Такого щастя я не сподівався. Ніколи не думав, щоб він скував мені справжню залізну невеличку шабельку. Згадуючи тепер дядькове обличчя, яким воно було в ту хвилину, і його добрі голубі очі, я не зважуюся сказати, хто з нас був тоді щасливіший — я чи він (За Б. Грінченком).

Тлумачний словник

Ковадло — залізна або сталева підставка, на якій обробляють метал, кують металеві вироби.

Вигін — простора ділянка біля села, куди виганяють пастися худобу, птицю; пастівник.



69. *Опишіть усно зовнішність вашого однокласника (однокласниці), друга чи відому людину, використовуючи епітети, порівняння, метафори.*

§ 10. Теперішній і майбутній час. Відмінювання дієслів теперішнього і майбутнього часу

70. *Прочитайте речення. Знайдіть дієслова, що вживаються у формі теперішнього часу. Визначте їх вид, число, особу.*

1) Барвінок — вічнозелена трав'яниста рослина, листя якої зберігає зелений колір навіть під снігом (3 кн. «Українська минувшина»). 2) Прошумів теплий дощик (А. Камінчук). 3) Ліворуч лежатимуть заливні луки, уквітчані* і ромашкою, і

конюшиною*, і дзвіночками (О. Вишня). 4) Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри (М. Коцюбинський).

Дієслова теперішнього часу бувають лише недоконаного виду й можуть змінюватися за **особами** й **числами**.

Закінчення дієслів, що змінюються за особами й числами, називаються **особовими закінченнями** (рос. личными окончаниями): співаю, співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають.



71. З'ясуйте, від яких дієслів можна утворити дієслова у формі теперішнього часу. Свою думку обґрунтуйте.

Їхати, приїхати, радіти, зрадіти, лягти, лягати, сідати, сісти, говорити, сказати.

72. Розгляньте таблицю. Розкажіть про змінювання дієслів теперішнього часу. Назвіть особові закінчення дієслів.

Особа	Однина		Множина	
1-ша	читаю пишу	стою кричу	читаємо пишемо	стоїмо кричимо
2-га	читаєш пишеш	стоїш кричиш	читаєте пишете	стоїте кричите
3-тя	читає пише	стоїть кричить	читають пишуть	стоять кричать

73. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми теперішнього часу.

Носити, тримати, думати, говорити.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Пишемо

сміється

смієшся

Вимовляємо

[с'м'ійéц':а]

[с'м'ійéс':а]

74. І. Спишіть речення, вставляючи на місці пропусків, де потрібно, знак м'якшення.

1) **Все** минет..ся, одна правда зостанет..ся. 2) З лихим подружиш..ся — всього позбудеш..ся. 3) Хто хвалит..ся, той каєт..ся. 4) Удар забуваєт..ся, а **слово** пам'ятаєт..ся. 5) З ким поведеш..ся, того й набереш..ся.

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Майбутній час властивий дієсловам доконаного і недоконаного виду.

Майбутній час дієслова може виражатися в трьох формах: простій, складній і складеній.

Дієслова доконаного виду мають лише просту форму майбутнього часу: *прилетять, напишуть*.

Дієслова недоконаного виду мають складну і складену форми майбутнього часу: *писатиму, буду писати*.



75. Укажіть, від яких дієслів можна утворити просту форму майбутнього часу, а від яких — складну і складену. Відповідь обґрунтуйте.

Переходити, налити, ходити, возити, приїхати, покликати.



76. Розгляньте таблицю. Розкажіть про особливості творення дієслів майбутнього часу.

Форма	Як творимо	Приклади		
		особа	однина	множина
Проста	Від дієслів доконаного виду за допомогою особових закінчень	1-ша	принесу прилечу	принесемо прилетимо
		2-га	принесеш прилетиш	принесете прилетите
		3-тя	принесе прилетить	принесуть прилетять
Складна	Від інфінітива недоконаного виду за допомогою суфікса -м- та особових закінчень	1-ша	берегтиму	берегтимемо
		2-га	берегтимеш	берегтимете
		3-тя	берегтиме	берегтимуть
Складена	Додаванням до інфінітива недоконаного виду допоміжного дієслова бути в особових формах	1-ша	буду їхати	будемо їхати
		2-га	будеш їхати	будете їхати
		3-тя	буде їхати	будуть їхати

77. Прочитайте речення. Визначте дієслова майбутнього часу, з'ясуйте вид кожного з них. Укажіть просту, складну й складену форми дієслів майбутнього часу.

- 1) Сад розбудять пташині пісні (М. Луків).
- 2) Спиноюся я і довго буду слухать (Л. Костенко).
- 3) На крилах орлиних прилину* до саду, на срібний листочок рососо спаду (А. Бобенко).
- 4) Та до кого ж я лігатиму, кому в очі заглядатиму? (І. Драч).
- 5) Будуть пташки щоранку прилітати, і соловей буде пісні співати (Нар. творчість).
- 6) У задумі стоятиме сад (Г. Чубач).
- 7) Будуть квіти душу молодити (М. Гриценко).
- 8) Я принесу із саду пізні квіти, і дощ до ранку буде шепотіти (М. Луків).

78. Утворіть від дієслів усі можливі форми майбутнього часу 1-ї особи однини, заповнюючи таблицю за зразком.

Дієслово	Вид	Проста форма	Складна форма	Складена форма
Писати	Недок. вид	—	писатиму	буду писати
Знайти	Док. вид	знайду	—	—

Знати, дізнатися, прибігти, бігти, сказати, розуміти, вчитися, прочитати, творити, перенести.

79. Розгляньте таблицю. Пригадайте, які звуки чергуються під час творення особових форм дієслів.

Чергування приголосних звуків у коренях дієслів	
Чергування приголосних	Приклади
ж	берегти — бережу
д-дж	радити — раджу
з-ж	казати — кажу
зд-ждж	їздити — їжджу
к-ч	текти — течу
с-ш	писати — пишу
ст-щ	свистати — свищу
т-ч	тремтіти — тремчу
х-ш	колихати — колишу
б, п, в, м, ф — бл, пл, вл, мл, фл	любити — люблю, графити — графлю

80. Утворіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини та множини теперішнього і майбутнього простого часу.

Чесати, перемагати, берегти, гриміти, кликати, мазати, їздити, пекти, плескати, ловити, стерегти, тесати, летіти, губити, ходити.

81. *Перекладіть текст українською мовою. Підкресліть дієслова. Визначте їх число, особу або рід. Виділіть закінчення дієслів.*

Тисячі звуків родяться весною в ожившем лесу. Пробежала, тоненько пискнула мишь, прогудел, стукнувся о березу и упал жук. На макушке березы скоро закукует кукушка.

На самой вершине дуба заворкует дикий голубь. На закате солнца страшно ухнет в лесу филин.

§ 11. Читання мовчки тексту публіцистичного стилю

82. I. *Прочитайте мовчки текст. Визначте основну думку.*

Давні люди почали заселяти береги Дністра приблизно 300 тис. років тому. За своєю будовою і розвитком вони були далекі від розумної людини, тому людьми ми їх називаємо умовно. Ці істоти знаходились на перехідній стадії розвитку від мавпи до людини, і тому вчені дали їм назву «пітекантропи». У них була сильна мускулатура, лобова частина черепа розвивалася гірше, ніж лицьова, а об'єм мозку був у два рази меншим, ніж у сучасної людини.

Пітекантропи вміли виготовляти з кременю знаряддя для праці та полювання, користувалися вогнем і жили примітивними спільнотами, об'єднаними спорідненістю. Можливо, у них з'явилися перші зачатки членороздільного мовлення. Пересуваючись з південних районів Франції, Італії, Німеччини, Угорщини, вони поступово розселилися по Європі слідом за льодовиком, який величезним льодяним панциром скував більшу частину Європи, Азії та Північної Америки.

Земля, на якій ми зараз живемо, виглядала зовсім по-іншому. Її вкривала тундра і хвойні ліси: клімат був схожий на заполярний. Влітку береги повноводного і бурхливого Дністра перетворювалися в заболочені луки, де у великій кількості мешкали такі екзотичні для нас тварини, як шерстисті носороги, вівцебики, мамонти, північні олені. Печери заселяли махайроди (шаблезубі тигри), ведмеді та леви. Взимку товстий шар льоду покривав ріки і болота, холодні колючі вітри обдували місцевість, снігові бурі намітали глибокі кучугури. Прийшов час Великого зледеніння.

У цих важких умовах люди могли вижити тільки разом, ховаючись у печерах, гротах і скальних навісах, які обігрівалися постійними вогнищами. Таке поселення давньої людини знайдено у Придністров'ї на околиці с. Вихватинці Рибницького

району. Тут, в глибокому яру, що називається Рипа Мафтея, по якому в ті часи протікала звивиста річка, знаходилась велика печера, у якій жили первісні люди. Вони полювали на мамонтів, шерстистих носорогів, зубрів, коней, оленів, вовків та інших тварин. Збирали корені і плоди їстівних рослин. Ловили дрібних гризунів, рибу та молосків.

Мешканці вихватинської печери були примітивними збирачами та мисливцями. Збереглися виготовлені ними кам'яні ножі, відбійники та інші знаряддя праці, якими вони користувались з покоління в покоління. Подібні вироби людини давньокам'яного віку (палеоліту) знайдені і в Колкотовій балці, і в Тираспольському гравійному кар'єрі, що також свідчить про проживання на території Придністров'я первісних людей.

Пітекантропів, найдавніших мавпоподібних людей, змінили на Землі неандертальці, які за своїм розвитком були значно меншими за людину розумну, але вищими за пітекантропів (*З підручника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

- Визначте тему й основну думку тексту.
- Визначте стиль та тип мовлення.
- Виділіть основну й другорядну інформацію.
- Виділіть ключові слова.
- Визначте мікротеми. Складіть план прочитаного тексту.

III. Виконайте тестові завдання.

1. Давні люди почали заселяти береги Дністра приблизно:
 - а) 300 тис. років тому;
 - б) 400 тис. років тому;
 - в) 500 тис. років тому;
 - г) 100 років тому.

2. Давні люди знаходились на перехідній стадії розвитку від мавпи до людини, і тому вчені дали їм назву:
 - а) мавпоподібні;
 - б) далекі від розумної людини;
 - в) пітекантропи;
 - г) неандертальці.

3. Давні люди вміли виготовляти:
 - а) посуд;

- б) знаряддя для праці та полювання;
 - в) знаряддя для праці та рибальства;
 - г) примітивні кам'яні рубила.
4. Землю, на якій ми зараз живемо, вкривала
- а) тундра і хвойні ліси;
 - б) тайга і хвойні ліси;
 - в) степи і листяні ліси;
 - г) пустеля.
5. Люди могли вижити тільки разом, ховаючись:
- а) у лісах;
 - б) у дерев'яних будинках;
 - в) у печерах, гротах і скальних навісах;
 - г) у печерах і куренях.
6. Поселення давньої людини було знайдено:
- а) у с. Вихватинці Рибницького району;
 - б) у м. Рибниці;
 - в) у м. Тирасполь;
 - г) у м. Бендери.
7. Мешканці вихватинської печери були примітивними:
- а) рибалками;
 - б) землеробами;
 - в) скотарями;
 - г) збирачами і мисливцями.
8. Пітекантропів, найдавніших мавпоподібних людей, змінили на Землі:
- а) кроманьйонці;
 - б) синантропи;
 - в) неандертальці;
 - г) неоантропи.
9. До якого типу мовлення належить текст?
- а) розповідь;
 - б) роздум;
 - в) опис;
 - г) роздум з елементами опису.

10. До якого стилю мовлення належить текст?
- науковий;
 - художній;
 - публіцистичний;
 - розмовний.

§ 12. Дієслова I і II дієвідмін.

Букви *Е, И* в особових закінченнях дієслів I і II дієвідмін

83. Утворіть від поданих дієслів форму 3-ої особи множини теперішнього часу. Виділіть закінчення.

Казати, шити, говорити, мовчати.

Зміна дієслів за особами, часами і числами називається дієвідмінюванням. Дієслова поділяються на I і II дієвідміни (рос. спряжение).

До I дієвідміни належать дієслова, які в 3-ій особі множини мають закінчення **-уть(-ють)**: читати — читають, писати — пишуть.

До II дієвідміни належать дієслова, які в 3-ій особі множини мають закінчення **-ать(-ять)**: стояти — стоять, лежати — лежать.

84. Від поданих дієслів утворіть форми третьої особи однини та множини за поданим зразком, вказавши дієвідміну. Виділіть закінчення.

Зразок: Шукати — шукає, шукають (I дієвідміна).
Творити — творить, творять (II дієвідміна).

Торкатися, боятися, мести, розуміти, просити, дарувати, носити.



85. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) I дієвідміна, 2) II дієвідміна. Підкресліть у кожному слові другу букву і прочитайте фразеологізм.

Плутати, лягати, нянчити, озвучити, опам'ятатися, пищати, радіти, окреслити, утихомирювати, побачити, уменшити, писати.

86. Розгляньте таблицю дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі. Зробіть висновки про особові закінчення дієслів.

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	їду, читаю	їдемо, читаємо	ношу, стою	носимо, стоїмо
2-га	їдеш, читаєш	їдете, читаєте	носиш, стоїш	носите, стоїте
3-тя	їде, читає	їдуть, читають	носить, стоїть	носять, стоять

Окрему групу становлять дієслова **бути, дати, їсти** та дієслова з основною на **-вісти** (*розповісти, відповісти* та ін.). В теперішньому і майбутньому часі мають відмінні від інших дієслів форми. Дієслово **бути** в усіх особових формах однини і множини має одну форму — *є*: *Мова є критерієм того, на якому рівні перебуває людська культура.*

Особа	Однина	Множина
1-ша	дам, їм, відповім	дамо, їмо, відповімо
2-га	даси, їси, відповіси	дасте, їсте, відповісте
3-тя	дасть, їсть, відповідь	дадуть, їдять, відповідять

У закінченнях дієслів у формі 2-ї і 3-ї особи однини та 1-ї й 2-ї особи множини пишемо:

- букву **e(є)**, якщо це дієслово **I дієвідміни**;
- букву **u(ї)**, якщо це дієслово **II дієвідміни**.

Орфограма

Букви **e, u** в особових закінченнях дієслів I і II дієвідмін:
кажеш, мовчиш

87. До поданих дієслів доберіть антонімічні пари. Позначте орфограми, обґрунтуйте написання **e, u** в особових закінченнях.

Згадуєш, хвалиш, будуєш, твориш, береш, знаходиш, журишся, ненавидиш, радієш, пам'ятаєш.

88. Визначте дієвідміну дієслів і запишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Плач..мо, сид..те, жур..тесь, бач..ш, сто..мо, вод..те, ріж..ш, крут..шся, гор..мо, ход..те, в'яж..ш, смі..ться.

89. Запишіть прислів'я, розкриваючи дужки, на місці крапок вставляючи пропущені букви в особових закінченнях дієслів. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

1) Ма..мо — (не)дба..мо, а втрат..мо — плач..мо. 2) У чужу душу (не)вліз..ш, чужої думки (не)збагнеш. 3) З чужого добра (не)зроб..ш двора. 4) Удень із свічкою (не)знайд..ш. 5) Того мені **бажа..тсья**, чого дома (не)ма..тсья. 6) Твоє **(не)мел..тсья**, то й мішка (не)підставляй. 7) Посі..ш вчинок, виросте звичка. 8) Відстан..ш годиною, (не)здох..неш родиною. 9) Що нині ут..че, того завтра (не)злов..ш. На чужий роток (не)накин..ш платок (*Нар. тв.*).



90. Складіть твір-мініатюру за поданим початком.

Вісімсот років тому люди придумали годинник. Він допомагає нам визначати час. А ще вчить нас цінувати хвилинку. Адже все життя людини складається із золотих хвилинок. Чому ж їх назвали золотими?

§ 13. Способи дієслова. Дієслова дійсного та умовного способів

91. Прочитайте речення. Визначте дієслова, які називають дію: а) реальну (яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися), б) можливу за певних умов, в) ту, що виражає наказ чи прохання.

1) Вийшли з хати батько й мати в садок погуляти (*Т. Шевченко*). 2) Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (*Нар. тв.*). 3) Прилетять журавлі із далеких країн (*В. Сосюра*). 4) Не роби іншому того, чого не хотів би собі (*Нар. тв.*). 5) І риба співала б, коли б голос мала (*Нар. тв.*).

В українській мові, як і в російській, дієслова мають **три способи** (рос. наклонения): дійсний, умовний, наказовий.

Дієслова **дійсного способу** (рос. изъявительного наклонения) означають реальну дію, яка відбулася, відбувається чи відбуватиметься, і відповідають на питання *що робить? що робив? що буде робити?*: *Вночі засипав землю сніг (Г. Латник).*

Дієслова дійсного способу мають форми **теперішнього, минулого та майбутнього часу**.

Дієслова **умовного способу** (рос. условное наклонение) означають дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов і відповідають на питання

що робив би? що зробив би?: **Хотів би** я садом шуміти над сном безтурботним твоїм (В. Сосюра).

Дієслова умовного способу змінюємо за **числами і родами** (в однині).

Дієслова **наказового способу** (рос. повелительное наклонение) виражають прохання, побажання, наказ, пораду, заклик до виконання дії і відповідають на питання *що роби? що зроби?:* **Лови** летючу мить життя! (О. Олесь).

Дієслова наказового способу змінюємо за **числами й особами**.

92. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова і визначте їх спосіб.

1) Служив би по правді — дорожив би честю (Ю. Мокрієв). 2) Не клич мене, весно, не чаруй і не ваб! (Леся Українка). 3) Цілу ніч до зорі я не спала (Леся Українка). 4) Мені до скону отчий край здаватиметься раєм (Д. Луценко). 5) У світ широкий іди, не знаючи про спокій (М. Рильський). 6) Без людської праці вся земля заросла б бур'яном (О. Довженко). 7) Сонце сховалося за обрій (В. Сухомлинський).



93. Запишіть послідовно дієслова у три колонки: 1) дійсного способу;

2) умовного способу; 3) наказового способу. Підкресліть у кожному слові другу букву і прочитайте прислів'я.

Оббіг, уникай, оновив би, демонструю, падаймо, купайтесь, озвучуватиму, ненавидів би, окресліть, умію, вмивалася б, турбувалася, округлюю, зажурились би, шитиму, з'єдналася б, питаймо.

94. Прочитайте текст. Випишіть дієслова дійсного способу. Визначте їх час, число, особу або рід. Поясніть лексичне значення виділеного слова.

Коли людині погано, сталося якесь горе, вона йде за допомогою до іншої людини.

Яку відповідь вона почує? Чи знайдеться добра і щира душа, яка підтримає її, **розрадить***, допоможе? А це залежить від кожного з нас. (З посібника)

Дієслова **умовного способу** творимо додаванням до форми минулого часу частки **би (б)**. Якщо попереднє слово закінчується на голосний, то вживаємо частку **б**, а якщо на приголосний — **би**: *малював би, малювала б, малювали б*.

Частку **би (б)** з дієсловами пишемо окремо.

Частка може бути віддалена від дієслова, відокремлюватися від нього іншими словами: *Швидше б прийшла весна! Хоч би швидше прийшла весна!*

Орфограма

Частка **би (б)** з дієсловами умовного способу:
прийшов би, прийшла б, прийшло б, прийшли б

95. Знайдіть і випишіть дієслова умовного способу. Визначте їх рід і число.

Усі речовини на Землі, крім вісмута й срібла, коли замерзають, стискуються. А вода навпаки — розширюється. І при цьому яку силу має!

Ми вдячні природі, що вона наділила воду цією особливістю. І ось чому. Якби вода при замерзанні стискувалась, то крига була б важчою за воду. Озера, річки, моря й океани замерзли б тоді до самого дна. Суцільна крига виморозила б усе живе. І не встигла б розтанути за теплі літні місяці. В атмосферу випаровувалося б мало води, не утворювались би хмари, влітку не випадали б дощі, а взимку — сніг. Хмари разом з дощем не переносили б в середні широти тепла з тропічних районів. Полярний холод поступово насувався б на тропіки. Земля перетворилася б на мертву крижану пустелю (І. Вовк, Г. Карпенко).



96. Чи мають дієслова умовного способу категорію часу й особи? Своєю відповідь обґрунтуйте.

97. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми умовного способу. Позначте суфікси і закінчення.

Зразок: Встигнути — встиг[^]□ би, встиг[^]л[^]□ б, встиг[^]л[^]□ б, встиг[^]л[^]л[^]□ б.

Берегти, стояти, оцінювати, зустрітися, прибрати.

98. Спишіть речення, від дієслів, що в дужках, утворіть форму умовного способу. Поясніть написання частки **б (би)** з дієсловами.

1) (Бути) більше часу, ми (піти) у кіно. 2) Якби не дощ, Сергій (назбирати) грибів. 3) Марійка (зробити) уроки вчасно, але її покликали гратися на вулицю. 4) Гарно як навкруги! (Бути) так завжди. 5) Малиновий чай (бути) смачнішим, якби його підсолили.



99. Напишіть твір-мініатюру на тему «Ким я хотів би стати у майбутньому», використовуючи дієслова умовного способу.

§ 14. Дієслова наказового способу

100. Прочитайте текст. Зверніть увагу на речення з виділеними дієсловами. Визначте вид речень за метою висловлювання. Що виражають дієслова у кожному реченні: прохання, наказ, пораду чи заклик?

ПРАВИЛА ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ В ІНТЕРНЕТІ

1. Не розголошуйте свої персональні дані та дані інших людей (прізвище, ім'я, по-батькові, дату народження, дані документів, номери телефонів, домашню адресу та ін.). Усе це можуть використати зловмисники.

2. При спілкуванні з невідомими *будьте* обережні — співрозмовник може видавати себе зовсім за іншу людину, а перевірити це дуже важко.

3. Зустрічатися з людиною, з якою познайомилися в Інтернеті, дітям можна лише з дозволу і присутності на зустрічі батьків.

4. Не розголошуйте нікому (крім батьків), навіть друзям, свої логіни і паролі до облікових записів електронної пошти, соціальних мереж тощо.

5. При спілкуванні в мережі уникайте неприємних тем, не відповідайте на провокації. При можливості, *відправляйте* таких співрозмовників до «чорного» списку.

6. Пам'ятайте правило: «Все, що потрапило до Інтернету — там і залишається». Не публікуйте і не надсилайте іншим фото, відео або іншої інформації, якщо не хочете її розголосу.

7. Не порушуйте закони. Анонімність в Інтернеті може бути розкритою.

(З інтернету)

Дієслова **наказового способу** змінюються за числами й особами і мають в однині форму 2-ої особи, а в множині — 1-ої та 2-ої особи: *міркуй, міркуйте, міркуймо*. Дієслова наказового способу творимо за допомогою закінчень:

1) 1 особа множини — **-ймо, -мо**: *пишімо, встаньмо*;

2) 2 особа однини — **-и, □**: *пиши, встань□*;

3) 2 особа множини — **-іте (-іть), -те**: *пишіте (пишіть), встаньте*.

Дієслова наказового способу 3-ї особи однини і множини творимо описово — за допомогою частки **хай (нехай)**, яку додаємо до форм 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього або майбутнього часу: *хай пише, нехай намалюють*.

Дієслова наказового способу не мають категорії часу.



101. Розгляньте таблицю. Зробіть висновки про закінчення дієслів наказового способу.

Особа	Однина	Множина
1-ша	—	зробімо, сядьмо
2-га	зроби, сядь	зробіть, сядьте
3-тя	хай (нехай) зробіть, хай (нехай) сяде	хай (нехай) зроблять хай (нехай) сядуть

Від дієслів *могти, хотіти, бачити* наказовий спосіб не утворюється.

102. Утворіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини й 1-ї та 2-ї особи множини наказового способу.

Читати, пам'ятати, стояти, летіти, стати, приносити, кликати, ударити.

103. Замініть дійсний спосіб дієслів наказовим. Запишіть.

1) Не треба знищувати птахів, руйнувати гнізд. 2) Необхідно поїхати в поле за соломою. 3) Учні мусять вчитися наполегливо, вперто. 4) Руки перед їжею треба мити водою з милом. 5) Слід поважати старших, допомагати меншим.

Знак м'якшення у дієсловах наказового способу в кінці слова та складу вживаємо тільки після букв на позначення м'яких приголосних: [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']: *полізь, виходьте, погляньмо.*

Орфограма

Буква **ь** у дієсловах наказового способу: *сядь, встаньмо.*

104. Спишіть, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Свою відповідь обґрунтуйте.

Вибач..те, порад..те, їж.., поклич.., подивис.., відріж.., насип..те, виход..те, подивіт..ся, глян..мо, повір..те, буд.. .

105. Перекладіть і запишіть дієслова українською мовою. З виділеними словами складіть речення.

Ешь, извини, позови, стань, посмотри, отрежь, насыпьте, делайте, выходите, *посмотрите*, посоветуйте, почисть, оставь, *извините*, взвесьте, замажь, не лезь, проверь, ляг, умножь.



106. Складіть і запишіть висловлювання про необхідність дбайливого ставлення до природи, використавши дієслова наказового способу.

§ 15. Безособові дієслова

107. Прочитайте речення. Що означають виділені дієслова? Чи вказують вони на особу чи предмет?

1) Надворі **розвидняється**. 2) Над містом **світає**. 3) **Щастить** тому, хто **прагне** до змін. 4) І **вірилось**, і **думалось**. 5) **Сталося** не так, як **хотілося**.



108. Поміркуйте, чим відрізняються дієслова у поданих реченнях. Підкресліть головні члени речення.

- 1) У садку пахли свіжі яблука.
- 2) У садку пахло свіжими яблуками.

Дієслова, що означають дію без вказівки на діяча (особу чи предмет), називаємо **безособовими** (рос. безличними).

Безособові дієслова означають:

- явища природи та стихійні явища: *світає, замело*;
- фізичний і психічний стан людини: *лихоманить, не спиться*;
- уявлення про долю людини, буття, існування: *щастить, минулося*.

Безособові дієслова не змінюються за особами, родами і числами. Вони вживаються тільки у формі **3-ї особи однини** теперішнього і майбутнього часу або середнього роду однини минулого часу: *вечоріти* — *вечоріє, вечоріло*; *щастити* — *щастить, щастило*.

У реченні безособове дієслово є присудком, при ньому ніколи не буває підмета, а речення називається безособовим. Нерідко присудок, виражений безособовим дієсловом, потребує додатка: Дитині не спалося.

109. Спишіть речення. Підкресліть безособові дієслова, визначте їх вид.

1) Ось відкільясь блиснуло світлом... (Панас Мирний). 2) Смеркалось ... Огнем кругом запалало (Т. Шевченко). 3) На місці йому вже не сидиться (В. Козаченко). 4) Знову розвиднилось. Показалося сонце (О. Гончар). 5) Запахло дужче осінню (А. Головка). 6) У лісі посутеніло. Настав вечір (М. Коцюбинський). 7) Надворі добре розвидняється, хоча до сходу сонця ще далеко (М. Коцюбинський).

110. *Перебудуйте подані речення так, щоб дієслова в них набули безособового значення.*

Зразок. Конвалія приємно пахне. — Приємно пахне конвалією.

1) Я не сплю. 2) Сестра хоче морозива. 3) Хлопчик не сидить на місці. 4) У садку пахне свіжоскошена трава. 5) Грім струсонув землю.



111. *Складіть і запишіть по два речення з дієсловом **пече** так, щоб в одному випадку воно було особовим, а у другому — безособовим.*

112. *Перекладіть українською мовою. Підкресліть безособові дієслова.*

1) Меня ко сну клонит (*И. Тургенев*). 2) Начинало уже заметно смеркаться (*Л. Толстой*). 3) В свежий осенний день легко дышится. 4) Хорошо живется людям с чистой совестью. 5) В дождливую погоду сладко спится (*З журналу*).

113. *Спишіть текст, розставляючи розділові знаки. Знайдіть і підкресліть безособові дієслова. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.*

Захоплення це безмежний світ можливостей для кожного. Вам пощастило якщо ви цікаво й з користю проведете свій вільний час. А якщо ні? Співи музика танці театр малювання фотографія шахи спорт туризм — та хіба можна перелічити все? Мені здається що кожен знайде щось по душі. Потрібно лише зламати стіну між собою і світом не заперечувати невідомого не боятись експериментувати. **Декому хочеться спробувати все одночасно.** На жаль це неможливо (*З посібника*).



114. *Складіть невеликий опис картини Катерини Білокур «Богданівські яблука», використовуючи безособові дієслова.*



§ 16. Способи творення дієслів



115. Розгляньте зразки творення дієслів. На основі спостереження зробіть висновок, якими способами можуть творитися дієслова.

писати → на + писати
жарт → жарт + ува-ти
земля → за + земл + и-ти

Дієслова можуть утворюватися від твірних основ різних частин мови за допомогою префіксального, суфіксального, префіксально-суфіксального способів творення.

Префіксальним способом дієслова утворюють тільки від основи дієслів: *зайти, прийти, вийти, підійти, зійти, обійти*.

Суфіксальним способом утворюють дієслова від:

- дієслів: *стукати* — *стукнути*;
- іменників: *зима* — *зимувати*;
- прикметників: *синій* — *синіти*;
- числівників: *двоє* — *двоїтися*;
- займенників: *ви* — *викати*;
- вигуків: *ох* — *охати*.

Префіксально-суфіксальним способом утворюються дієслова від:

- дієслів: *бігти* — *підбігати*;
- іменників: *земля* — *заземлити*;
- прикметників: *власний* — *привласнити*;
- числівників: *двоє* — *подвоїти*;
- займенників: *свій* — *засвоїти*.

116. Запишіть у три колонки дієслова: в першу — утворені префіксальним способом, у другу — суфіксальним способом, у третю — префіксально-суфіксальним способом.

Випрасувати, сідлати, стирати, виливати, влетіти, змерзнути, недосолити, голосувати, озвучити, штовхнути, змалювати, пояснити, зробити.

117. За допомогою префіксів або префіксів і суфіксів утворіть дієслова з новим значенням. Зробіть розбір за будовою двох дієслів на вибір.

Рости, купити, спати, кинути, йти, лишити, губити, слати, цвісти, жити, стукати, чистити.



118. Утворіть від поданих слів якнайбільше нових дієслів за допомогою префіксів. Складіть з ними два речення.

Бігти, писати.

119. Зробіть морфемний і словотвірний розбір дієслів.

Сміятися, допомогти, солити, покрикувати, задуматися, зіскочити, пересаджувати, учителювати, підспівувати, зимувати.

Розбір дієслова як частини мови

1. Назва частини мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Вид.
4. Спосіб.
5. Час.
6. Особа.
7. Рід.
8. Число.
9. Дієвідміна.
10. Синтаксична роль у реченні.

Зразок усного розбору

Все зацвіло пишином цвітом (Панас Мирний).

Зацвіло — дієслово, початкова форма — зацвісти, доконаний вид, дійсний спосіб, минулий час, середній рід, одна, I дієвідміна, у реченні — присудок.

Зразок письмового розбору

Зацвіло — дієсл., п.ф. — зацвісти, докон. вид, дійсн. сп., мин. час, с.р., одн., I дієвідм., присудок.

120. Прочитайте текст. Випишіть дієслова. Зробіть їх морфологічний розбір.

Мати. Тільки вона нічого не пожалкує для своєї дитини. Це вона все віддасть для того, щоб захистити свою дитину, зазнає будь-яких труднощів, щоб дітям жилося краще.

Материнська любов не знає кордонів, страху, сумнівів, розрахунків. Мати тяжко страждає, якщо її дітей спіткало лихо.

Любіть своїх матерів! (З посібника)



121. Підготуйте один із зазначених проектів. Час для підготовки — 1 тиждень.

1. Підготуйте стінгазету на тему «Цікаві факти про дієслово».

2. Складіть міні-збірник прислів'їв, згрупувавши їх за темами («Про батьківщину», «Про сім'ю», «Про дружбу», і т.п.). Доберіть такі прислів'я, у яких є дієслова доконаного виду.

3. Підготуйте проект «Енциклопедія одного слова», обравши для аналізу будь-яке дієслово, за наступним планом:

- значення слова;
- походження слова;
- спільнокореневі слова;
- синоніми (якщо є);
- антоніми (якщо є);
- фразеологізми, прислів'я та приказки з цим словом;
- граматичні розбори слова (фонетичний, морфемний, морфологічний);
- життя слова в реченні (синтаксичний розбір речення, до якого включено дане слово);
- життя цього слова у словниках;
- кросворд з цим словом.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ»

Виконайте тестові завдання

1. Дієсловами є всі слова рядка:

- а) читання, стрільба, сідати, озеленити
- б) записано, здоровенний, визначити, написати
- в) пишу, слухають, читав би, любімо;
- г) думаючи, косити, зелень, вимитий.

2. *Укажіть рядок, у якому всі дієслова вжито в неозначеній формі:*

- а) побачити, охопити, прийшов, читати;
- б) телефонують, хотілося б, поїхати, прийти;
- в) зшити, намальовано, сміятися, говорити;
- г) знати, сидіти, сміятися, поділитися.

3. *Укажіть речення, у якому дієслова в неозначеній формі виступають у ролі підмета й присудка.*

- а) Жити — Вітчизні служити.
- б) Бити байдики — улюблена справа ледарів.
- в) А ось тепер будемо вечеряти всі разом.
- г) За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата.

4. *Укажіть рядок, у якому всі дієслова недоконаного виду:*

- а) в'язати, лічити, відгадати, випекти;
- б) поберегти, угледіти, гріти, дійти;
- в) напишуть, здійснив, шанувати, листувався;
- г) рахувати, читати, плакати, берегти.

5. *Укажіть рядок, в усіх дієсловах якого пишеться м'який знак:*

- а) розраховуєш..., намагаєт..ся, заплітаєш..., смієш..ся;
- б) вдар..те, стан..те, ріж..те, виробляють..;
- в) дотримуєш..ся, усяд..ся, косиш.., одягніт..ся;
- г) усміхаєт..ся, кин..те, дивуєт..ся, співаєт..ся.

6. *Літеру е(є) треба писати в обох дієсловах дійсного способу в рядку:*

- а) мож..мо, знайд..мо;
- б) кле..мо, існу..мо;
- в) в'яж..мо, губ..мо;
- г) клич..мо, крут..мо.

7. *У якому рядку всі слова з часткою не пишуться разом?*

- а) не/славити (ганьбити), не/зчутися, не/хтувати, не/навидіти;
- б) не/розповісти, не/довантажити, не/відповідати, не/дорівнювати;
- в) не/славити (не прославляти), не/добачати, не/кричати, не/притомніти;
- г) не/долюблювати, не/закінчити, не/покоїтись (турбуватись), не/хвалити.

8. У якому рядку всі дієслова належать до I дієвідміни?

- а) поважати, здобувати, писати, малювати;
- б) стояти, сумувати, лякати, принести;
- в) танцювати, вірити, організувати, вчити;
- г) бігти, грати, вибирати, сподіватися.

9. У якому реченні вжито дієслово умовного способу?

- а) Ніхто не міряв серця глибочінь, ніхто не знає меж його, ні краю.
- б) У світ широкий іди, не знаючи про спокій.
- в) Юрба шуміла б, наче океан, і розступалася б переді мною.
- г) Не гріє сонце на чужині.

10. У якому реченні вжито дієслово наказового способу?

- а) Шануй у хлібові свою і чужу працю!
- б) Своім співом вас вітатиме соловей.
- в) Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає сили.
- г) Служив би по правді — дорожив би честю.

◆ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ◆

1. Яка частина мови називається дієсловом? Які є форми дієслова?
2. Яка відмінність між дієсловами доконаного і недоконаного виду. Свою відповідь проілюструйте прикладами.
3. Назвіть способи дієслів. Наведіть приклади.
4. Як формуються дієслова умовного й наказового способів? Наведіть приклади.
5. Що виражає категорія часу дієслів? Дієслова яких способів не мають форм часу?
6. Які дієслова належать до I дієвідміни, а які — до II? В особових закінченнях дієслів якої дієвідміни пишемо **и(ї)**, а якої — **е(є)**?
7. У яких випадках **не** з дієсловом пишеться разом? Наведіть приклади.
8. Назвіть способи творення дієслів. Наведіть приклади.

☺ ЦІКАВА СТОРІНКА ☺

Це цікаво знати

На відміну від решти східнослов'янських мов, іменник в українській мові має 7 відмінків. Як ви зрозуміли, вирізняє нас кличний відмінок, який існує також в латині, грецькій та санскритській граматиках.

* * *

У «Короткому словнику синонімів української мови», де зібрано 4279 синонімічних рядів, найбільше синонімів має слово «бити» — аж 45! Цікаве завдання для вас: спробуйте назвати хоча б 20, можете використовувати фразеологізми.

І.П. Котляревський у своїй незабутній «Енеїді» використав приблизно 40 синонімів до слова «йти».

Культура мовлення

Я без **вагань** погодився стрибнути з парашутом.
А коливання бувають у маятника.



Потрібно **дотримувати слова**,
а тримати можна вазу, книгу, парасольку.

З кимось згодні? Кажіть **«Ви маєте рацію»**
або **«Ваша правда»**. («Ви праві» — це калька.)



Значення слова

ТУРИСТИЧНИЙ

Організація, бюро, клуб, секція, похід,
мандрівка, спорт, сезон, довідник

ТУРИСТСЬКИЙ

Автобус, намет, група, база, велосипед,
костюм, відпочинок, маршрут, пісня



МУЗИКАЛЬНИЙ

Слух, людина, дитина, родина,
народ, пальці, душа, мова, вірш, голос

МУЗИЧНИЙ

Інструмент, мистецтво, фільм, вечір, освіта,
репертуар, смак, школа, гурток, конкурс



У світі фразеологізмів



Він його сварить, а з нього **як з гуски вода**.
(*Як з гуски вода* — коли хтось не реагує на щось.)

Про вовка промовка!

А ми щойно тебе згадували.

(*Про вовка промовка* — поява щойно згаданої людини.)

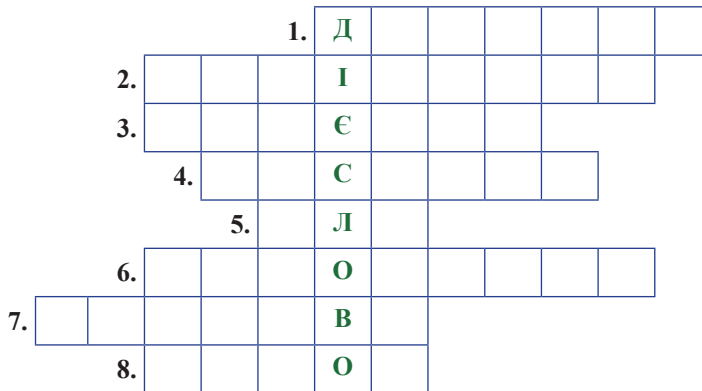


Наголошуй слова правильно!

вд**Е**ржати
везт**И**, везем**О**, везет**Е**, везл**А**, везуч**И**
віднест**И**

к**И**дати
нен**А**видіти
плист**И**, плив**Е**ш, пливем**О**, пливет**Е**

Кросворд



- Спосіб дієслова *бачу*.
- Початкова форма дієслова.
- Дієслово *сміятися* у 2 ос. однини теп. часу.
- Дієслова минулого часу змінюються за родами і ...
- Дієслово *лити* у формі 3 ос. однини теп. часу.
- Вид дієслова *напишуть*.
- Заспівали* — ... форма дієслова.
- Дієслова *не/зчутися, не/хтувати, не/навидіти* пишуться ...

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 17. Дієприкметник як особлива форма дієслова

122. Порівняйте слова в двох колонках. У яких з них предмет характеризується за постійною ознакою, а в яких вказується на ознаку за дією?

сухий	засохлий
сивий	посивілий
холодний	охолоджений

Дієприкметник (рос. причастие) — це особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який, яка? яке? які?*: **помите яблуко** (яблуко, яке помили), **прочитана книга** (книга, яку прочитали), **засохлий лист** (лист, який засох).

У реченні дієприкметник найчастіше виступає означенням, рідше — частиною складеного присудка: *Принишкли столдені трави. Небо захмарене.*

Дієприкметники поєднують у собі ознаки дієслова і прикметника. Вони мають вид, час, змінюються за родами, числами і відмінками.

Іменник, з яким узгоджується дієприкметник, називається **означуваним словом**: *посіяний (який?) горошок; висловлена (яка?) думка.*

123. Випишіть словосполучення з дієприкметниками.

Зелена трава, зеленіюче листя; молодий полковник, озброєний солдат; столітній дуб, зрубане дерево; зоране поле, широкий лан; високий будинок, збудований недавно; сивий дідусь, посивілий чоловік; лагідна усмішка, стривожений погляд; чистий посуд, вимиті тарілки.

124. Розгляньте таблицю. Розкажіть про граматичні ознаки дієприкметника.

Дієслівні ознаки	Прикметникові ознаки
Вид (доконаний — <i>протоптаний</i> , недоконаний — <i>мелений</i>)	Відповідає на питання <i>який? яка? яке? які?</i>
Час (теперішній — <i>знаючий</i> , минулий — <i>зниклий</i>)	Змінюється за родами, числами, відмінками: <i>почутий, почута, почуте, почуті, почутого</i> тощо

<p>Може мати залежні слова (іменник, займенник, прислівник: вишитий шовком, запрошений ним, надісланий учора)</p>	<p>залежить від іменника: прочитана повість, спечений хліб</p> <p>У реченні виступає означенням або частиною складеного іменного присудка: <i>Одцвітають <u>посаджені</u> чорнобривці.</i> <i>Поле <u>зоране</u> вчасно.</i></p>
--	---



125. Запишіть слова у три колонки: 1) прикметник; 2) дієприкметник; 3) дієслово. Укажіть на спільні ознаки прикметника і дієприкметника, дієприкметника і дієслова. Складіть і запишіть речення з двома дієприкметниками на вибір.

Зеленіти, зелений, позеленілий; добрий, подобрілий, подобрішати; білий, побілений, біліти; повеселілий, веселий, веселити; чорний, почорнілий, чорніти.

126. Запишіть речення. Підкресліть дієприкметники. З'ясуйте їх граматичне значення (вид, час, рід, число, відмінок) та синтаксичну роль у реченні.

- 1) Дарований хліб швидко черствіє (*Нар. тв.*). 2) На луках трава була не коше-на (*П. Воронько*). 3) Краси земної зміст у слові був розкритий (*Л. Вишеславський*).
- 4) Тихий вечір ласкаво обіймав стомлену денною спекою землю (*М. Старицький*).
- 5) До доброї криниці стежка утоптана (*Нар. тв.*).

127. Доберіть до дієприкметників іменники. Складіть речення з 2–3 словосполученнями.

Темніючий — потемнілий, досягаючий — достиглий, червоніючий — почервонілий, зеленіючий — позеленілий, виконуючий — виконаний.

128. Прочитайте текст. Вишийте речення з дієприкметниками. З'ясуйте граматичне значення дієприкметників у виписаних реченнях.

Уранці усі поспішають: часу обмаль*. Ситуацій, щоб зірватися нестриманим* словом, може виникнути безліч*. Ось тут і стає перед людиною екзамен на істинну, непоказну вихованість: на вміння стримуватися, поступатися. Адже роздратування з якогось нікчемного* приводу* викликає ланцюгову реакцію зіпсованого на весь день настрою близьким і їй самій.

Добре вихована людина не зриватиме зла на близьких, не демонструватиме свого поганого настрою в колі сім'ї. Напевно, що ближча нам людина, то простіші з нею взаємини: до матері, батька, навіть до бабусі й дідуся ми звертаємося на «ти». Однак це аж ніяк не означає, що в родинних стосунках увічливість не обов'язкова. Навпаки.

Чи вмієте ви відчувати настрій рідних? Не просто гарний чи поганий, а його найменші нюанси: радість, що спалахнула в очах, притлумлену* образу, приховану усмішку. Цього можна й потрібно навчитися.

(За М. Лемберською)



129. Складіть розповідь за малюнком, використовуючи дієприкметники.



§ 18. Відмінювання дієприкметників. Правопис голосних у закінченнях дієприкметників

130. Зіставте відмінкові закінчення прикметника та дієприкметника. Зробіть висновок про особливості відмінювання дієприкметників.

Прикметник	Дієприкметник
Н. — зелен[ий]	Н. — позелені[лий]
Р. — зелен[ого]	Р. — позелені[лого]
Д. — зелен[ому]	Д. — позелені[лому]
Зн. — зелен[ий] / зелен[ого]	Зн. — позелені[лий] / позелені[лого]
Ор. — зелен[им]	Ор. — позелені[лим]
М. — (на) зелен[ому] (зелен[ім])	М. (на) позелені[лому] (позелені[лім])

Дієприкметники змінюємо як прикметники твердої групи за родами, числами, відмінками.



131. Поміркуйте, від чого залежить рід, число та відмінок дієприкметника?

132. Провідмінійте подані словосполучення. Виділіть закінчення.

Прочитана книга, написаний твір, зів'яле листя, розквітлі троянди.

133. Вставте пропущені букви в закінченнях дієприкметників. Свій вибір обґрунтуйте.

Скошен..ї трави, літаюч..ю тарілкою, зв'ял..м листям, у напружен..м голосі, розбуджен.. маля, у написан..му документі, переплетен..ми книжками, застосован.. правила.

134. Перепишіть речення, ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібній формі. Визначте їх відмінки, виділіть закінчення.

1) Над (умитий) садом стоїть туман (В. Винниченко). 2) Вже мальва коло хати розцвіла медалями (натруджений) літа (Д. Луценко). 3) І чуйно соняшник поверне (пожовклий) голову на схід (М. Стельмах). 4) В полях (обвітрений) шляхи мої жагучі (А. Малишко). 5) На вітах (похилений) іній сріблиться (П. Воронько). 6) Поривні вітри нагинають гілля тополине, шумить воно журно листям (умираючий) (А. Шиян). 7) Ліси полум'яніли (одспіваний, стухаючий) вогнем (І. Драч).

135. Перекладіть українською мовою.

Шелест падаючих листьєв; пылающий костер; играющий луч зимнего солнца; в бушующем океане; окруженный забором участок.



136. Запишіть подані словосполучення в орудному і місцевому відмінках. Виділіть закінчення дієприкметників. Зробіть висновок щодо закінчення дієприкметників в орудному і місцевому відмінках.

Зразок: зеленіючий луг — зеленіюч^{ИМ} лугом, на зеленіюч^{ОМУ} (^{ІМ}) лузі.

Прочитаний лист, захоплюючий матч, спіяне дерево, висохлий струмок, почервонілий помідор.



137. Доберіть до поданих іменників дієприкметники. Складіть із ними речення.

Пташка, рушник, листя, вечір, погляд.

§ 19. Дієприкметниковий зворот

138. Прочитайте речення. Назвіть дієприкметники. У якому реченні дієприкметник має залежне слово?

- 1) Достиглі яблука милували око. 2) Яблука, достиглі в саду, милували око.

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається **дієприкметниковим зворотом** (рос. причастным оборотом). Дієприкметниковий зворот у реченні виступає означенням: *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь...* (М. Коцюбинський)



139. Прочитайте, зробіть висновки про вживання розділових знаків при дієприкметниковому звороті.

Дієприкметниковий зворот може стояти перед означуваним словом або після нього.

Дієприкметниковий зворот, що стоїть **перед означуваним словом, комами не виділяється**: *В густих вербах причаїлася огорнута темрявою маленька хатинка* (Гр. Тютюнник).

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть **після означуваного слова**, то в усному мовленні він виділяється паузою, а на письмі — **комами**: *Хліба, змиті дощем, яскраво зазеленіли* (О. Гончар).

140. Прочитайте речення. З'ясуйте, які дієприкметники мають залежні слова, а які не мають.

1) На підрум'яненому сонцем плесі срібляться лілії (Є. Шморгун). 2) Шлях, обсаджений обабіч липами, перетинав степ із півдня на схід (Н. Рибак). 3) Мовчали закурені поля (М. Стельмах). 4) Ми дивилися на піщану землю, усипану минулорічною хвоєю й шишками (В. Росляков). 5) Духмяне квіття закосичене скрашає мамині грядки (Д. Білоус).



141. Поясніть, яке з речень побудоване неправильно і чому.

1) Лежала трава, скошена косою. 2) Лежала скошена косою трава. 3) Лежала скошена трава косою.

142. *Спишіть, розкриваючи дужки і узгоджуючи дієприкметникові звороти з означуваними словами. Розставте розділові знаки.*

1) За лісом починалося село (розкиданий в горах та глибоких ярах). 2) Доріжка (колись вимощений цеглою) тепер до половини заросла зеленим мохом. 3) Червоні та сині квітки (повишований на рукавах) дуже приставали до чорних брів (І. Нечуй-Левицький). 4) Переді мною простягся шлях (обтиканий з обох боків старими липами у два ряди). 5) Невеличкі біленькі хатки (окутаний садками та левадами) розбіглись по пагорбку (М. Коцюбинський).

143. *Перебудуйте речення так, щоб дієприкметниковий зворот виділявся комами. Запишіть.*

1) Застелений білосніжною скатертиною стіл виглядав справді святково. 2) Оми-те дощем листя потяглося до сонця з новою силою. 3) Найяскравіше сяє засвічене в рідному вікні світло. 4) Новий будинок усміхався до людей заксленими лише вчора шибками.

144. *Запишіть речення, утворюючи дієприкметникові звороти від поданих у дужках виразів і узгодивши їх з означуваними словами. Розставте розділові знаки.*

Я любив цю галявину (вкрити незліченною кількістю золотисто-білих ромашок). Приїжджав сюди увечері сідав на ялинковий пень (ще не почорнів від часу) і дивився. Просто дивився на біле диво (розкинулося біля моїх ніг). Милувався ромашками (розквітли тут) неподалік від міста. Вони жили (подарувала їм природа) життям на щастя досі (не знищити). (З журналу)

145. *Запишіть речення, розставляючи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.*

1) Колос викупаний сонцем вклоняється мені (М. Стельмах). 2) Біліє розквітла гречка де-не-де підсинена волошками (Є. Гуцало). 3) Він лежав лицем просто неба й дивився на темне небо засіяне зорями (І. Нечуй-Левицький). 4) Холодний дощ перемішаний з мокрим снігом заступив ясні обрії (А. Шиян). 5) Безмежний степ укритий снігом спав (М. Старицький).



146. *Складіть і запишіть речення, використовуючи подані дієприкметникові звороти.*

Принесена матусею, зрубане в лісі, розмальований олівцями, зроблені вчасно, виготовлені учнями, засипане снігом, прочитані під час канікул.

§ 20. Активні та пасивні дієприкметники. Їх творення

147. Розподіліть дієприкметники разом з іменниками у дві колонки: 1) за ознакою предмета за дією, яку він сам виконує; 2) за ознакою предмета за дією, яку виконує над ним інший предмет.

Звисаючі бурульки, непрошений гість, замерзлий ставок, скошена трава, пожив-тале поле, падаючі краплини, розмальований аркуш, битий посуд.

За значенням дієприкметники поділяються на дві групи: активні й пасивні.

Активні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку він сам виконує: *розквітле* дерево (те, що розквітло).

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яку виконує над ним інший предмет: *вишитий* рушник (який хтось вишив).



148. Розгляньте таблицю. Зробіть висновки про творення активних та пасивних дієприкметників.

Час, вид	Активні		Пасивні
	тепер. ч. (недокон. в.)	мин. ч. (докон. в.)	мин. ч. (докон. і недокон. в.)
Суфікси	-уч-, -юч-, -ач-, -яч-	-л-	-н-, -ен-, -т-
Приклади	сяючий, правлячий	потемнілий, зчорнілий	обраний, здійснений, тертий

149. Прочитайте речення. Знайдіть дієприкметники, вкажіть, які з них активні, а які — пасивні.

1) Шелестом опадаючого листу зітхає лісова стежка (М. Стельмах). 2) Гори стояли навколо, укриті білосніжними шапками (С. Пушик). 3) Аудиторія була до краю заповнена студентами (Р. Іваничук). 4) І вогким холодком до хати зайшов притихлий вітерець (Леся Українка).



150. Поясніть, чому лише від другого дієслова можна утворити активний дієприкметник минулого часу.

Червоніти, почервоніти.



151. *Запишіть подані дієприкметники у три колонки: 1) активні недоконаного виду; 2) активні доконаного виду; 3) пасивні. Підкресліть у кожному слові другу букву і прочитайте початок прислів'я « ..., ніж нечесно жити».*

Скаженіючий, зчорнілий, зв'язаний, перегорілий, тримаючий, осиротілий, змальований, бажаючий, зніжковілий, вщухаючий, переможений, перемагаючий, привезений, стертий, посивілий, вивезений.

При творенні активних дієприкметників минулого часу суфікс **-ну-** основи інфінітива може випадати: *засохнути* — *засохлий*, *змерзнути* — *змерзлий*.

Активні дієприкметники теперішнього часу (працюючий, малюючий тощо) у сучасній українській мові вживають обмежено. Замість них треба використовувати відповідні іменники, прикметники, пасивні дієприкметники або дієприслівникові звороти чи підрядні речення: *учень, який говорить* (а не *говорячий*), *який іде* (а не *ідущий*), *усі охочі* (а не *бажаючі*).

Суфікси **-ш-**, **-вш-** в українській мові для творення дієприкметників не використовуються: *рос. пожелтевший* — *укр. пожовтілий*.

152. *Утворіть від першої групи дієслів дієприкметники теперішнього часу, від другої — минулого часу. Виділіть суфікси дієприкметників.*

- 1) Любити, працювати, перемагати, тремтіти.
- 2) Збліднути, дозріти, посохнути, пожовтіти.

153. *1. Запишіть словосполучення, утворюючи від дієслів, що у дужках, активні дієприкметники теперішнього або минулого часу.*

Зразок: (Розквітнути) дерева — розквітлі дерева; (квітувати) акації — квітуючі акації.

(Присохнути) дуб, (потопати) корабель, (прив'янути) трава, (побіліти) листок, (згасати) захід, (лякати) темрява, (зголодніти) гості, (достигнути) помідор, (бушувати) море, (підростати) покоління.

2. З двома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення.

154. *Відредагуйте висловлювання. Виправлені речення запишіть.*

- 1) Сидячі на лавках люди спілкуються між собою або читають газети.
- 2) Кожного дня алеями парку прогулюються відпочиваючі харків'яни.
- 3) На студентів, люблячих розваги, чекають кінотеатри та концертні майданчики.

Пасивні дієприкметники мають форму лише минулого часу.

Пасивні дієприкметники утворюються від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-н-, -ен- (-єн-), -т-**: *читати* — *читаний*, *здійснити* — *здійснений*, *озброїти* — *озброєний*, *бити* — *битий*.

Від дієслів із суфіксом **-ну-** та від дієслів з буквосполученням **-оро-, -оло-** в корені можна утворити паралельні форми дієприкметників — із суфіксом **-т-** та **-ен- (-єн-)**: *одягнути* — *одягнутий*, *одягнений*, *колоти* — *колотий*, *колений*.

При творенні пасивних дієприкметників перед суфіксом **-ен-** приголосні звуки можуть чергуватися (як і в 1-й особі однини дієслів теперішнього часу): *запросити* — *запрошу* — *запрошений*, *розбудити* — *розбуджу* — *розбуджений*, *замовити* — *замовлю* — *замовлений*.

У суфіксах пасивних дієприкметників пишеться лише **е, є** (а не **и, ї**), а **н** ніколи не подвоюється: *зроблений*, *вигаданий*.

Орфограми

Буква **н** у суфіксах пасивних дієприкметників: *закінчений*.

Буква **е(є)** в суфіксі **-ен-** пасивних дієприкметників: *заплачений*.

155. 1. Прочитайте речення. Випишіть дієприкметники, поясніть, як вони утворилися. Підкресліть звуки, що чергуються.

Зразок: Сад[^]жений ← садити.

1) Струшене вітром **яблуко** лунко* гупнуло в саду (Ю. Збанацький). 2) На галлявину вибігає сарна і, вражена **чудовим** концертом, зупиняється (М. Коцюбинський). 3) В'їжджена возами дорога губиться на верхівці гори десь між крислатих дерев (І. Нечуй-Левицький). 4) Хлопець, захоплений новими ідеями, здається, нікого не помічав (В. Підмогильний). 5) На нивах темніють незношені снопи (С. Васильченко).

2. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

156. Утворіть від поданих дієслів пасивні дієприкметники. Провідмінійте дієприкметник жіночого роду, утворений від виділеного дієслова.

Розбудити, перекласти, виграти, зберегти, **натрудити**, заспокоїти, перемалювати, бажати, наситити, шити.

160. Прочитайте речення, визначте в них «відоме» й «нове». До якого стилю мовлення належать речення? Свою думку обґрунтуйте.

Вона зростом невеличка, ще й літами молода, руса коса до пояса, в косі стрічка голуба. Ой дівчино, дівчинонько, така ж бо ти пишна, як у лузі при дорозі біленькая вишня. В тебе очі чорненькії, як терн на галузі, личко твоє рум'янеє, як калина в лузі (З нар. творчості).

161. Доповніть ознаки, що характеризують деталі зовнішності людини, власними прикладами. Опишіть усно зовнішність вашого однокласника (однокласниці).

Обличчя — ніжне, худорляве, радісне,

Очі — блакитні, привітні, виразні,

Погляд — уважний, задумливий, байдужий,

Брови — великі, вузькі, ламані,

Ніс — тонкий, маленький, кирпатий,

Волосся — русяве, хвилясте, довге,

Рот — великий, вузький, красивий,

162. Прочитайте текст, визначте його тему та головну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті? За самотійно складеним планом зробіть усний детальний переказ.

ВЧИТЕЛЬКА

Любов Андріївна, наша вчителька, належала до найвидатніших людей, які траплялися на моєму життєвому шляху. Вона була красуня, з вогнистими очима, пшеничним повним свіжим обличчям, чорними, наче мальованими, брівками та надзвичайною посмішкою.

Любові Андріївні так хотілося прищепити* своїм вихованцям свій красивий політ думки, свою любов до людей, до життя, свої палкі поривання! Нас у неї було багато, гамірливих* розбишак, тому в ній жив воркітливий голубок і сам демон. Адже щоб прищепити щось, треба було насамперед* тримати нас у залізних білих і ніжних рученятках.

Були це найщасливіші роки мого життя. Ця чарівна жінка сідала за стіл, брала підручник, як чарівний сувій*, розгортала його і водила нас по рідній землі, по суші й по морю, зазірала в глибини шахт і безодні морів, підіймалась з нами до зірок. Вона вливала в наш мозок тверезу мужність і водночас в серце чутливість до всього прекрасного.

Уроки все-таки задовгі, й у чотирьох стінах сидіти скучно. Ми ходили на екскурсії. Ходили восени, ходили у бір, у змішані гаї, на річку. Ходили весною по фіалки, ходили по сон-цвіт, бували там, де потім, мабуть, вже ходити не доводилось.

Хіба не Любов Андріївна показувала нам, де мостять свої гнізда сороки, де вирила свою нору лисиця, де в травні найбільше конвалій? Як же приємно було їй у цьому допомагати!

А випадав сніг, насувалася зима з морозами, і тут Любов Андріївна не губилася. Починалося готування до ялинки. Щоб зробити ялинку красивою, треба було страшенно багато вміти, багато чого навчитися. Весь грудень було роїння й кипіння, місьць чекання, підготовки, переживань, хвилювання.

Чарівна душа в цієї жінки! А як вона знаходила з нами слово! Як розмовляла! Ось проминули роки, а образ прекрасної людини все стоїть перед очима.

(За І. Сенченком)

§ 22. НЕ з дієприкметниками. Н у дієприкметниках та НН у прикметниках дієприкметникового походження

163. Зіставте подані сполучення слів. Поясніть, що впливає на роздільне написання **не** з дієприкметниками.

Непрочитана книжка — не прочитана в потрібний час книжка.

Неказані слова — не сказані вчасно слова.

НЕ з дієприкметниками може писатися разом і окремо.

Пишемо **разом**:

1) якщо дієприкметник в реченні є означенням і не має при собі залежних слів: Місяць заглянув у незачинене вікно;

2) якщо **НЕ** входить до складу префікса **недо-** й означає неповну якість: *недописаний, недопечений*.

Пишемо **окремо**:

1) якщо дієприкметник в реченні є означенням і має при собі залежні слова: Місяць заглянув у не зачинене звечора вікно;

2) якщо є протиставлення: *Не закінчена, а відкладена справа непокоїть* душу;

3) якщо дієприкметник у реченні є присудком: *Книжка не прочитана*.



164. Поясніть, чому тільки у першому реченні **не** з дієприкметником пишеться разом.

Біля тину стояла нефарбована лавка. Біля тину стояла ніколи не фарбована лавка. Лавка не фарбована.

Орфограми

Не з дієприкметниками



165. Прочитайте речення. Поясніть правопис **не** з дієприкметниками.

1) Для дурнів закон не писаний. 2) Неспіймана риба завжди велика. 3) Бережись хліба недопеченого і фельдшера недовченого. 4) Скачуть не писані рукави, а сите черво (Нар. тв.). 5) Ще ніким не спіймані у світі українські сизи солов'ї (А. Малишко).

166. 1. Вишийте словосполучення у дві колонки: 1) ті, у яких дієприкметники пишуться з **НЕ** разом; 2) ті, у яких дієприкметники пишуться з **НЕ** окремо.

Ніким (не)полагоджений млин; (не)змащений віз; поле (не)зоране; (не)зв'язаний добре сніп; (не)вироблений ще характер; (не)згасаюче вогнище; сорочка (не)випрана; (не)впольований звір; (не)висохлий досі рукав; (не)збудований досі завод; (не)доплетений тин; (не)закінчена вишивка; (не)скопані ще грядки.

2. Підкресліть останню букву у вписаних словосполученнях і прочитайте пропущені слова у вислові Т. Шевченка «У нас нема ... за собою».

167. 1) Перебудуйте речення так, щоб **НЕ** з дієприкметниками писалося окремо. Утворені речення запишіть.

Зразок: Ненадісланий лист так і залишився лежати на столі. — Не надісланий мною лист так і залишився лежати на столі.

1) Недостиглі яблука лежать у кошику. 2) Милують око нескошені трави. 3) Незакінчена справа не давала мені спокою. 4) Ненаписані книги ще чекають на своїх авторів. 5) Ми поверталися зі школи неосвітленою вулицею.



168. Прочитайте правило, зробіть висновок про правопис **Н** у дієприкметниках та **НН** у прикметниках дієприкметникового походження.

Пишемо Н	Пишемо НН
<p>У дієприкметникових суфіксах -н-, -ен- (-ен): <i>не сказати</i> → <i>неска́заний,</i> <i>не здійснити</i> → <i>нездійснений,</i> <i>загойти</i> → <i>загоєний</i></p>	<p>У прикметникових суфіксах -анн-, -енн- зі значенням можливості або неможливості дії, високої міри ознаки: <i>нездійснєнний, неказáнний, страшиєнний</i>, а також у деяких урочистих словах книжного походження: <i>священний,</i></p>

У дієприкметниках наголос падає на корінь:

бажаний, незлічений, неподбаний, нескінчений

блаженний, благословенний, огненний, нужденний, мерзенний, божественний, окаянный).

Такі прикметники завжди **мають наголос на суфіксі** (крім винятку *божественний*)

Орфограми

Н у дієприкметниках та **НН** у прикметниках дієприкметникового походження



169. Порівняйте пари словосполучень. Назвіть прикметники і дієприкметники. Чим вони відрізняються? Відповідь аргументуйте.

- Вихований у сім'ї — вихована дитина.
- Відкритий дослідником — відкритий простір.
- Печений в духовці — печена картопля.
- Варений на плиті — варена картопля.
- Неоцінені старання — неоціненна послуга.

170. Прочитайте, визначте дієприкметники та прикметники. Поставте наголоси. Поясніть правопис **Н** та **НН**. З двома з них на вибір складіть речення.

Несказане слово, несказанна врода, незбагнений вчинок, незбагненна вірність, незлічені можливості, незліченні багатства, нездійснені справи, нездійсненні мрії, неоцінені знання, неоціненні скарби, незнищені реліквії, незнищенні слова.

171. Перепишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви. Провідмінійте на вибір дієприкметник.

1) В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів нескáза..их у серці (*В. Сосюра*). 2) Є спокій, спокій в цій погожій днині і велич нескінчé..ого буття... (*І. Світличний*). 3) Мабуть, немає нічого чарівнішого за осінній ліс, тихий, задумливий, спóвне..ий незбагнé..ого таїнства матері-природи (*І. Цюпа*). 4) Микола зняв скрипку, розташова..у на полиці, і почав натягати струни (*І. Нечуй-Левицький*). 5) Ліси мої, гаї мої свяще..і! Пробудьте нам вівіки незнищé..і (*Л. Костенко*).

172. Прочитайте текст, утворюючи дієприкметники від дієслів, що в дужках. Випишіть дієприкметники разом із залежним словом. Вкажіть, активні вони чи пасивні.

ЯКІ МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ВВАЖАЮТЬСЯ СИМВОЛАМИ УКРАЇНИ?

Музичним символом українського народу вважається бандура — інструмент, (народити) в XVI столітті й був улюбленим у так званому гетьманському середовищі. Назва інструмента походить від грецького слова «пандора». Репертуар, (виконувати) в салонах української шляхти на бандурі, складали твори романсового характеру. До-сить часто в ті часи бандуру називали кобзою, тому що практично бандура й кобза — це був майже один і той же інструмент. Хіба що на кобзі струн було трохи менше.

Ще один інструмент — це слов'янська домра, вона вважається інструментом тюркського походження. На слов'янській домрі звук, (створювати) за допомогою медіатора, (походить) на голос мандоліни. Добре (звучати) в українських народних оркестрах разом зі скрипками та бандурами, грає чотириструнна домра. Ліра з'яви-лася в Україні десь у XVII ст. і стала улюбленим інструментом поруч з кобзою та бандурою.

(З книги «Світ навколо нас»)

Розбір дієприкметника як форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Активний чи пасивний.
4. Час.
5. Вид (доконаний чи недоконаний).
6. Рід (якщо є).
7. Число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Хліб був обсипаний зернятками тмину.

Обсипаний — особлива форма дієслова — дієприкметник. Початкова форма — обсипаний. Пасивний, минулого часу, доконаного виду, ужитий в однині, у чоловічому роді, у називному відмінку. У реченні є присудком.

Зразок письмового розбору

Обсипаний — дієприкмет., поч. ф. — обсипаний, пас., мин. ч., докон. в., ч.р., одн., Н.в., присуд.

173. Спишіть речення, вставляючи пропущені орфограми. Випишіть дієприкметники та зробіть їх морфологічний розбір.

1) Ми тихо стояли, д..вились, як ясно на т..мному морі незліче..ні світла сіяли (Леся Українка). 2) В..сняна гроза завжди не/сподівана, завжди жада..а і завжди освіжаюча (Ю. Збанацький). 3) Б..р..за ш..л..стить куч..ривим л..стом, в..сняні гуки оз..вають..ся в завітлім гаю (Леся Українка). 4) Василько побачив, що бат..ко чимось не/вдоволений (С. Васильченко). 5) Кожному ж кортіло под..витися на не/бувале досі у селі видовище (А. Шиян).



174. Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутися між двома семи-класниками після першого засідання шкільного історичного гуртка, яке провів новий керівник — студент університету. У репліках використовуйте подані словосполучення.

Надзвичайно освічений, залюблений у науку, захоплений історією Придністров'я, вельми начитаний, обізнаний з документами, передплачувані ним журнали, захоплююча розповідь, надихаючий приклад.

§ 23. Безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*

175. Порівняйте речення. Чи можна визначити, хто виконує дію? У яких реченнях іменник виступає підметом, а в яких — додатком?

Задача розв'язана. — Задачу розв'язано.
Робота закінчена. — Роботу закінчено.
Підручники складені. — Підручники складено.
Руки вимиті. — Руки вимито.

В українській мові вживають незмінні **безособові** (рос. безличные) **дієслівні форми** на *-но*, *-то*. Ці форми виражають результат дії, що не пов'язується з певною особою: *зроблено, намальовано, зшито*.

Дієслівні форми на *-но*, *-то* мають значення виду: *писано* — *написано*. Значення минулого або майбутнього часу цим формам може надавати допоміжне дієслово: *було прикрашено, буде намальовано*.

Безособові форми на *-но*, *-то* творяться від пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-о*: *написаний* — *написано*, *политий* — *полито*.

У реченні дієслівні форми на *-но*, *-то* завжди виконують роль **присудка**, при якому не може бути підмета: *Останній екзамен складено, школу закінчено (О. Донченко).*



176. Поясніть, чому від перших двох дієприкметників можна утворити безособову форму на **-но, -то**, а від третього — ні.

Зроблений, політний, почорнілий.

177. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них форми на **-но, -то**. Поясніть зміст прислів'їв.

1) Вітром підбито, а морозом підшито. 2) Під носом зійшло, а в голові ще й не сіяно. 3) За моє жито та мене й бито. 4) Дано тобі кісточку: хоч лижи, хоч надалі держи. 5) Не випхано, так виведено (*Нар. тв.*).

178. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та безособові форми на **-но, -то**. Складіть 2–3 речення з утвореними словами і визначте їх синтаксичну роль.

Розбити, склеїти, спорудити, прочитати, написати, створити, почути, наситити, виконати, зобразити.

179. 1. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Відповідь аргументуйте. Розкажіть, хто у вашій родині вмів вишивати. Які вироби з вишивкою є у вашій оселі?

В Україні налічується близько 100 видів та технічних прийомів вишивання (гладь, хрестик, низь, мережання, бігунець, плетіння тощо). Багатий колорит, складні геометричні узори властиві вишивці Галичини, Буковини, Закарпаття. Рослинний орнамент червоного й синього кольорів поєднано із зображенням тварин і характерний для Полтавщини, Київщини, Чернігівщини.

Асортиментом виробів з українською вишивкою охоплено столову білизну (головним чином, рушники, скатертини) і предмети одягу (чоловічі сорочки, жіночі блузки, сукні), сувеніри, гарнітури для декоративного оформлення житла тощо.

(З енциклопедії)

2. Поясніть вживання розділових знаків у другому реченні.

3. Вишийте безособові форми. Поясніть, як вони утворені.



180. Складіть невеликий текст (5–6 речень) на тему «Зустріч Нового року», використавши з довідки безособові форми на **-но, -то**.

Слова для довідок: зварено, спечено, накрито, подаровано, прибрано, прикрашено, сказано.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ЗА ТЕМОЮ «ДІСПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА»

Виконайте тестові завдання

1. У якому рядку всі слова — дієприкметники?

- а) шитий, сказаний, бачений, ріжучий, очищений;
- б) кажучи, намальований, варений, зібраний, засіяно;
- в) згаданий, закутий, пошкоджено, дорослий, колючий;
- г) прибраний, відроджений, засміявся, нездоланний, незбагненний.

2. У якому рядку всі дієприкметники активного стану?

- а) зачарований, поживклий, збитий, зрізаний, випереджений;
- б) стоячий, стихаючий, розгарячений, зомлілий, прогресуючий;
- в) збудований, закладений, зшитий, подвоєний, дублюючий;
- г) скошений, закоханий, сколотий, зметений, прогнилий.

3. У якому рядку всі дієприкметники пасивного стану?

- а) посіяний, керований, перероблений, отруєний, забувши;
- б) подарований, забутий, зрізаний, згаданий, очолений;
- в) зварений, збудований, палаючий, сконструйований, в'янучий;
- г) сказаний, прибитий, пом'якшуючий, замучений, невтихаючий.

4. У якому рядку всі дієприкметники доконаного виду?

- а) побачений, загартований, схований, переможений, надихаючий;
- б) потемнілий, зв'язаний, зголоднілий, стомлений, блукаючий;
- в) окрилений, осяяний, зів'ялий, подвоєний, розквітлий;
- г) наклеєний, скошений, подарований, ріжучий, зраджений.

5. У якому рядку всі дієприкметники недоконаного виду?

- а) працюючий, лежачий, шитий, зварений, зеленіючий;
- б) надоєне, печений, сидячий, просіяний, заколисаний;
- в) вишитий, написаний, знедолений, знесений, просіяний;
- г) працюючий, палаючий, діючий, тертий, ламаний.

6. У якому рядку всі дієприкметники з часткою **не** пишуться окремо?

- а) не/зарослі чагарником береги, не/затоплене містечко, ніким не/торкана роса, не/завершена робота;

б) не/почорнілий з часом паркан, ще не/скошена пшениця, не/просохла земля, не/розсідланий кінь;

в) не/виконане учнем завдання, не/завершена книга, не/підбілена верба, не/зірвані ще груші;

г) нічим не/захищений порт, не/прив'язаний звечора човен, ще не/забута образа, не/намальована художником картина.

7. У якому рядку всі дієприкметники з часткою **не** пишуться разом?

а) не/скошена трава, не/политі досі квіти, не/бачена природа, не/бачена ніколи фортеця;

б) не/закінчена розповідь, не/замкнені вікна, ні в чому не/підтверджений факт, ні до кого не/спрямована думка;

в) не/продумана відповідь, ще не/дозрілі врожаї, оті не/скошені поля, не/записаний твір;

г) не/помічений човен, не/підписані документи, не/дописаний лист, ці не/забуті спогади.

8. Дієприкметники утворюються від...

а) дієслова;

б) дієслова і прикметника;

в) прикметника;

г) прислівника і дієслова.

9. Запишіть речення. Зробіть морфологічний розбір дієприкметника.

Обличчя матері було невимовно прекрасне, освітлене любов'ю й радістю (О. Донченко).

10. Складіть речення з дієприкметником. Визначте його синтаксичну роль.

❖ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ❖

1. Що називається дієприкметником?
2. Що спільного у дієприкметниках з прикметником і дієсловом?
3. Які дієприкметники називають активними? Наведіть приклади.
4. Які дієприкметники є пасивними? Наведіть приклади.
5. З'ясуйте способи творення активних і пасивних дієприкметників. Наведіть приклади.

6. Які фонетичні зміни відбуваються в словах при творенні дієприкметників?
7. Що називаємо дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.
8. У яких випадках **не** з дієприкметниками пишеться окремо, а у яких — разом?
9. Коли пишеться **н** у дієприкметниках та **ни** у прикметниках дієприкметникового походження? Наведіть приклади.
10. Як утворюються безособові дієслівні форми на **-но, -то**? Яку синтаксичну функцію вони виконують? Наведіть приклади.



Об'єднайтесь у творчі групи і підготуйте повідомлення на одну із запропонованих тем. Підготуйте мультимедійну презентацію, використовуючи можливості мережі Інтернет, яка б могла посилити враження від вашого повідомлення.

Теми проектів:

1. Грамотним бути — модно.
2. Культура електронного спілкування.
3. Чи вміємо ми спілкуватися з однолітками?

☺ ЦІКАВА СТОРІНКА ☺

Це цікаво знати

Перший український «Буквар» видав 1574 року у Львові першодрукар Іван Федоров. До наших часів дійшов лише один примірник книги, який було знайдено 1927 року в Римі. Зараз стародрук зберігається в бібліотеці Гарвардського університету.

* * *

У нашій мові є особливі слова — паліндроми. Це так звані «дзеркальні» фрази або слова: їх можна читати як зліва направо, так і справа наліво. Ось приміром «Я несу гусеня», або ж «ротатор». Можете і ви згадати щось цікаве про паліндроми?

Культура мовлення



Цього року літо спекотне, і дощів менше, ніж торік.

(«У цьому / у минулому році» — не притаманні українській мові конструкції).

Надворі прохолодно, тому потрібно **вжити заходів**, щоб не захворіти.

(«Прийняти міри» — калька.)



Малята не лише **не заважали мені** готувати, а й **мішали кашу ложкою**.

Я склав останній іспит.
А здають документи в архів.



Значення слова

КНИЖКОВИЙ

Клуб, полиця, продукція,
крамниця, ринок,
виставка



КНИЖНИЙ

Стиль, мова, лексика

УДАЧА

Бажаний результат,
щасливий збіг обставин,
успіх



ВДАЧА

Характер, натура людини,
звичка

У світі фразеологізмів

Я насварила його **про людське око**, а насправді ним пишалася.
(*Про людське око* — заради пристойності, для порядку.)



Досить його **мазати пирогом зверху!**
(*Мазати пирогом зверху* — балувати, розпещувати кого-небудь.)



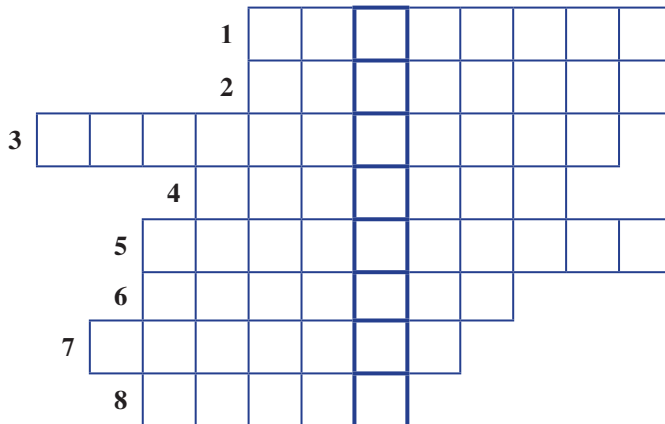
Наголошуй слова правильно!

болот И стий	др О ва
б У демо	к О лесо
в А рений (дієприкм.)	кулінар І я
вар Е ний (прикм.)	к У рятина
д И хання	О лень

Ребуси



Кросворд



Утворіть від поданих дієслів пасивні дієприкметники і прочитайте закодоване слово.

1. Напоїти. 2. Згадати. 3. Переписати. 4. Вибити. 5. Замовити. 6. Варити. 7. Читати. 8. Бити.

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 24. Дієприслівник як особлива форма дієслова

181. Прочитайте речення. Знайдіть слово, яке пояснює дієслово, вказуючи на додаткову дію. Яку синтаксичну роль воно виконує? Чи змінюється за особами й числами?

Відмінно закінчивши навчальний рік, хлопець міг відпочити.

Дієприслівник (рос. деепричастие) — це особлива незмінна форма дієслова, яка виражає додаткову дію предмета й відповідає на питання **що роблячи? що зробивши?** Наприклад: *працюючи, намалювавши*.

У реченні дієприслівник виступає обставиною: *Лінивий сидячи спить, лежачи робить*.

Дієприслівник поєднує в собі граматичні ознаки дієслова й прислівника.



182. Розгляньте таблицю. Назвіть спільні ознаки дієслова і дієприслівника, прислівника і дієприслівника.

Ознаки дієприслівника

Дієслівні ознаки	Прислівникові ознаки
1) вид (доконаний і недоконаний)	1) не змінюється
2) час	2) у реченні є обставиною
3) може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники)	

183. Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте дієприслівники. На які питання вони відповідають? Яку дію позначають? Доведіть правильність своєї думки.

1) Хто слухає, а хто окунів ловить слухаючи. 2) Шкода перемішувати тісто, виймаючи з печі. 3) Скінчивши діло, гуляй сміло. 4) Ледачий ївши гріється, а робивши мерзне. 5) Упоравшись з роботою, можна відпочивати (*Нар. тв.*).

184. 1. Запишіть слова у дві колонки: у першу — дієслова, у другу — дієприслівники. Аргументуйте свій вибір.

Писати, говорити, працюючий, надихаючи, **читають**, розказавши, зачарований, стоячи, налетівши, проводячи, оголосити, завітчаний, шануючи, потерпівши, вилито, зриваючи, **зберегти**, несучи, потерпівши, прикріпивши.

2. Зробіть словотвірний розбір виділених слів.
3. Доберіть антоніми до слів *говорити, прикріпивши, зберегти*.

185. *Запишіть текст. Підкресліть дієприслівники відповідно до їх синтаксичної ролі в реченні.*

Ти сидиш спокійно, не розмовляючи, але не можеш зосередитися. Думки в тебе різні: про вчорашній фільм, про суперечку з батьками, про плани на вечір. А треба стежити за поясненням учителя. Не зрозумівши нової теми сьогодні, завтра ти вже будеш почуватися зайвим на уроці. Адже кожна нова інформація базується на попередніх знаннях.

То як примусити себе бути уважним?

Бажаючи бути уважним на уроці, зроби найпростіше: сядь рівно, зберися, налаштуйся слухати (*З посібника*).

186. *Утворіть і запишіть словосполучення, додаючи до дієприслівників залежні слова.*

Зразок: читаючи — читаючи цікаву книгу.

Радіючи, записавши, працюючи, посадивши, сидячи, прийшовши.

187. *Перекладіть прислів'я українською мовою. Поясніть їх зміст. Підкресліть дієприслівники. Визначте їх морфологічні ознаки.*

Не узнав горя, не узнаешь и радости. Мудрый ничего не делает не подумав. Не зная броду, не суйся в воду. Не накормив лошадей, далеко не уедешь.



188. *Складіть і розіграйте діалог, використовуючи дієприслівники, між семикласником і його дідусем. Дідусь намагається переконати онука, що ніщо в світі не може зрівнятися із безпосереднім спілкуванням з книжкою. Юнак наполягає на тому, що друковану продукцію недовзі має повністю витіснити Інтернет.*

§ 25. Дієприслівниковий зворот



189. *Прочитайте речення, звернувши увагу на виділені дієприслівники разом із залежними словами. Проаналізуйте виділені частини речення і сформулюйте правила про те, що таке дієприслівниковий зворот і як він виділяється на письмі.*

1) Лягаючи спати, треба план на завтра мати (*Нар. тв.*). 2) Квіти, стуливши барвисті пелюстки, заснули (*А. М'ястківський*). 3) Весною каштан цвів білим цвітом, піднявши до сонця свої свічки (*І. Цюпа*).

Дієприслівниковий зворот (рос. деепричастный оборот) — це дієприслівник разом із залежними від нього словами: **Не дочекавшись обіду, хлопчики з дівчатками зібрались додому** (*Б. Харчук*).

У реченні дієприслівниковий зворот є одним членом речення — обставиною: Створюючи живу красу, людина *знає насолоди від неї* (*В. Сухомлинський*).

190. Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівникові звороти і поясніть розділові знаки.

Вітаючись між собою, чоловіки знімають рукавиці обов'язково. Жінки ж вітаються, не знімаючи рукавичок. До речі, чоловікові належить зняти рукавицю, простягаючи руку жінці, яка виходить із транспорту, спускається зі сходів, переступаючи через щось (*З газети*).

191. Перевбудуйте складні речення на прості з дієприслівниковим зворотом. Запишіть утворені речення, розставляючи розділові знаки.

Зразок. Коли люди спілкуються, вони збагачуються. — Спілкуючись, люди збагачуються.

1) Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, втаїлася. 2) Коли невеличкі гурти гайвороння перелітали з місця на місце, вони тривожили тишу. 3) Не берись об'їжджати коня, коли не знаєш його повадок. 4) Створюючи живу красу, людина знає насолоди від неї (*В. Сухомлинський*). 5) Хоч Володя отримав завдання найпізніше, він виконав його один з найперших (*О. Донченко*).

Дієприслівниковий зворот може стояти на початку, всередині або в кінці речення і завжди **виділяється комами**: Дівчина, вітаючись із бабусею, приязно посміхнулася. Вітаючись із бабусею, дівчина приязно посміхнулася. Дівчина приязно посміхнулася, вітаючись із бабусею.

Одиничні дієприслівники здебільшого виділяємо комами:

Повечерявши, полягали спати (*Панас Мирний*).

Не виділяємо комами:

1) якщо одиничний дієприслівник стоїть одразу після присудка і вказує на спосіб дії (відповідають на питання *як? яким способом?*): *Там могили з буйним вітром в степу розмовляють, розмовляють сумуючи.* (*Т. Шевченко*);

2) якщо дієприслівниковий зворот є стійким фразеологічним сполученням і стоїть після присудка: *Оповідки, легенди, перекази про Довбуша хлопчик слухав затамувавши подих* (М. Іщенко).

Пунктограма

Кома при дієприслівниковому звороті та одиничному дієприслівнику

192. Прочитайте текст. Поясніть вживання розділових знаків.

У будь-якій ситуації залишайтеся людиною, не втрачаючи самоповаги. Намагаючись виховувати в собі найкращі риси, не забувайте про оточуючих людей. Цінують рідних, піклуючись про матір, батька, бабусю, молодших братів і сестер. Пам'ятайте, що існує розум, честь, совість. Відмовтеся від дорогих подарунків, якщо батьки готові вам їх зробити, відмовляючи собі в найнеобхіднішому. Даруйте людям радість, робіть їм добро, не чекаючи віддачі.

Витри піт солоний із чола і трудись, забувши про утому. Людина ціниться по тому, чи вона зробила, що могла, скільки сил у неї вистачало, щоб на світі більше щастя стало (З посібника).



193. Поясніть, чому у першому реченні кома стоїть перед і після сполучника *і*, а у другому — лише після нього.

1) Соняшники повиходили до самої дороги, ростуть на вільному місці, і, дивлячись на них, мені хочеться усміхнутися (Є. Гуцало). 2) Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибілося зі своєї неволі і, сідаючи за гору, обливало червоним світлом усе село (Панас Мирний).

194. 1. Перепишіть речення, розставляючи, де потрібно, розділові знаки при дієприслівниковому звороті та одиничному дієприслівнику.

1) Дівчата бігли не чуючи ніг (З газети). 2) Троянди гріючись на сонці нескупім нам серце радують відродженням своїм (М. Рильський). 3) Щовечора зірки в далекому просторі манливо миготять хвилюючи серця (М. Терещенко). 4) І я заплакавши назад поїхав на чужину (Т. Шевченко). 5) Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть (Т. Шевченко). 6) А я стою похилившись думаю, гадаю (Т. Шевченко). 7) На деяких возах сиділи або обпершись лежали чумаки (Панас Мирний). 8) Хлопець біжить не озираючись (Г. Тютюнник). 9) Сонце умившись дощами весело усміхалося з неба (Г. Олексенко). 10) Не сиди склавши руки, то й не буде скуки (Нар. тв.).

2. Випишіть з другого речення іменники, визначте їх рід, число, відмінок.

Дієприслівник означає додаткову дію і стосується того самого предмета, що і дієслово-присудок: *Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські крила (Г. Тютюнник) — **хмара** сповзла, зупинилася, розгорнувши крила.*

Не можна сказати: *Виходячи з вагону, у моєї валізи відірвалася ручка* (бо дія стосується різних предметів).



195. Прочитайте. Знайдіть помилки в побудові речень із дієприслівниковим зворотом. Відредаговані речення запишіть.

Зразок: Приїхавши в село, раптово пішов сніг. — Коли я приїхав у село, раптово пішов сніг.

1) Сидячи в парку, до нас підійшли хлопці із сусідньої школи. 2) Повернувшись додому, у нас виникли нові проблеми. 3) Здавши прочитану книжку, бібліотекар подарив мені нову. 4) Повернувшись зі школи, мене радісно зустрів собака. 5) Закінчивши гру, музикантам аплодували глядачі.



196. Утворіть з поданими дієприслівниками дієприслівникові звороти, складіть з ними речення, правильно розставляючи розділові знаки.

Подумавши (про кого?); дякуючи (кому?); повертаючись (звідки?); поспішаючи (куди?); виступаючи (перед ким?); перелітаючи (через що?).

§ 26. Вид і час дієприслівників.

Дієприслівники доконаного і недоконаного виду, їх творення

197. Прочитайте речення. Визначте час і вид дієслів. До якого часу і виду належать дієприслівники?

1) Тепер, співаючи, дівчата тією стежкою ідуть на спільну працю (*М. Рильський*).
2) Деревя стояли в снігу, настовбурчившись замерзлими гілочками (*М. Коцюбинський*). 3) Не пізнавши отрути бджоли, не куштуватимеш меду (*Нар. тв.*).

Дієприслівники бувають **доконаного і недоконаного виду**.

Дієприслівники **недоконаного виду** означають додаткову дію і відповідають на питання **що роблячи?**: *Не берися об'їжджати коня, не знаючи його норову (Нар. тв.).*

Дієприслівники **доконаного виду** називають додаткову дію, яка відбулася або відбудеться раніше за дію, названу дієсловом-присудком, і відповідають на питання **що зробивши?**: *Не зустрівши нікого на вулиці з товаришів, Ваня швиденько побіг на гору (В. Підмогильний).*

Дієприслівники мають теперішній і минулий час: *працюючи, попрацювавши.*

Дієприслівник зберігає вид того дієслова, від якого він утворений: *працювати — працюючи (недок. вид); зробити — зробивши (док. вид).*

198. Прочитайте речення. Знайдіть дієприслівники і визначте їх вид.

- 1) Умившись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу (*Гр. Тютюнник*).
 2) Річка плине, берег рвучи, далі, далі попід кручі (*Леся Українка*). 3) Добре попрацювавши, краще відпочиватимеш (*Нар. тв.*). 4) Почувши похвалу, дякуй і обіцяй жити по-людському (*В. Сухомлинський*). 5) І тут, всміхаючись, нам світить промінь часу (*Т. Мельничук*).

199. Випишіть дієприслівники у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду. Підкресліть першу літеру у словах і прочитайте закінчення прислів'я «І комар коня загризе, коли...».

Відвізши, працюючи, обираючи, обробивши, малюючи, визволивши, об'їжджаючи, жовтіючи, кахикнувши, еволюціонуючи.



200. Розгляньте таблицю і з'ясуйте, як творяться дієприслівники доконаного і недоконаного виду.

Дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу		Дієприслівники доконаного виду минулого часу
-учи (-ючи)	-ачи (-ячи)	
беруть → бер ^у чи	бачать → бач ^а чи	сказав → сказа ^в ши
слухають → слуха ^ю чи	сидять → сид ^я чи	приніс → приніс ^и ши



201. Від яких дієслів можна утворити дієприслівники доконаного виду, а від яких — недоконаного?

Заснути, зрозуміти, навчати, фотографувати.

202. Визначте вид дієслова. Утворіть дієприслівники і вкажіть вид утворених дієприслівників. Складіть речення з будь-якими двома дієприслівниками.

Спостерігати, пошкодити, співати, зустрічати, повідомити, збудувати, думати, одягатися, підняти, посміхнутися.

203. Спишіть текст, замінюючи виділені слова дієприслівниками, визначте їх вид. Поясніть вставлені орфограми та пунктограми.

Діти **спинилися**, завмерли, затихли і здал..ку спостерігали, як першим прил..тів у свою їдальню горобець-молодець. Він сів на дошку і сторо..ко **оз..рається** на всі боки, почав шви..ко дз..обати насіння. Ось уже й другий сів на гілку, теж оз..раєт..ся, ніби **ч..кає** своєї черги. А тут невідомо звідки взялася синиця. Вона перестрибнула з гілки на гілку, потім з розгону підл..тіла до їдальні, **вхопила** якесь насін..я і знову на гілку (За О. Копиленком).

204. З поданих пар слів утворіть словосполучення. Поясніть, якого відмінка іменника вимагає дієприслівник. Утворені словосполучення запишіть.

Зразок: Заспівати, пісня — заспівавши пісню.

Опанувати, мова; подякувати, вчитель; виконати, завдання; навчити, читання; завершити, навчання; досягти, успіхи.



205. У зв'язному тексті (5–6 речень) розкрийте значення фразеологізму **як корова язиком злизала**, використавши у структурі речень дієприслівники.

§ 27. НЕ з дієприслівником. И в кінці дієприслівників

206. Прочитайте пари слів. Порівняйте правопис **не** з дієсловами та дієприслівниками.

Не спитати — не спитавши; не працювати — не працюючи; недочитати — недочитавши; недописати — недописавши; неволити — неволячи, незчутися — незчувшись.

НЕ з дієприслівниками переважно пишемо окремо: *не відпочиваючи, не ска-*
завши.

Разом пишемо **НЕ** з дієприслівниками:

1) якщо дієприслівник не вживається без **НЕ**: *ненавидячи, нехтуючи*.

2) якщо дієприслівник утворений від дієслова з префіксом **недо-**, який указує на неповноту дії: *недобачаючи (погано бачити), недочуваючи (погано чути)*.

Запам'ятайте: *нездужаючи (хворіючи) — не здужавши (не змігши); непокоячесь (хвилюючесь) — не покоячесь (не спочиваючи); неславлячи (ганьблячи) — не славлячи (не прославляючи)*.

207. Прочитайте речення. Знайдіть дієприслівники. Поясніть написання **не** з дієприслівниками.

1) Не навчаючись, не навчишся. 2) Нехтуючи* честю, не вбережеш совісті. 3) Не простягнувши руку, й ложки не візьмеш. 4) Багатий помирає недоївши, а бідний переївши. 5) Не впіймавши, не кажи, що злодій (*Нар. тв.*).

Орфограма

Не з дієприслівниками

208. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Усно поясніть написання **не** з дієприслівниками.

(Не)дочитавши, (не)показавши, (не)навидячи, (не)втомлюючись, (не)договоривши, (не)покоячесь (*хвилюючесь*), (не)зустрівши, (не)зупиняючись, (не)здужаючи (*хворіючи*), (не)бажаючи, (не)добудувавши, (не)почавши, (не)заплативши, (не)вгаваючи.

209. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи розділові знаки.

1) Черниш слухав майора (не)зводячи з нього очей (*О. Гончар*). 2) (Не)жалкуючи сил та часу вчи рідну мову (*З газети*). 3) Кожен робив своє діло мовчки (не)перекидаючись словом не ділячись думкою (*Панас Мирний*). 4) (Не)волячи простих людей татари просувалися далі на південь (*Д. Яворницький*). 5) (Не)зважаючи на лютий холод Шовкуна все більше хилило на сон (*О. Гончар*). 6) (Не)добачаючи в темряві Сашко спіткнувся об велику суху гілляку (*М. Ярмаюк*). 7) (Не)дооцінюючи силу і винахідливість греків перси попали в пастку (*Ю. Федоренко*). 8) Вирушаємо в гори (не)хтуючи небезпекою (*З посібника*).



210. Складіть діалог, використовуючи дієприслівники з **не**. Ситуація: ви забули вдома пенал із ручками, а зараз контрольна робота. Ви звертаєтесь до товариша, і він вам не відмовляє (чи відмовляє).



211. Поясніть значення і правопис виділених слів. До якої форми дієслова вони належать?

Працюючі відпочивають. *Працюючи* над твором.

Стоячі води. Слухали *стоячи*.

Затишаючі звуки. Віддалявся *затишаючи*.

Тремтячі руки. *Тремтячи* від холоду.

Блимаючі вогники. *Блимаючи* очима.

У дієприслівникових суфіксах **-учи-** (**-ючи-**), **-ачи-** (**-ячи-**), **-ши-** (**-вши-**) після **ч, ш** пишеться **и**: *бачачи, сказавши*.

Слід розрізняти однозвучні дієприкметники у формі Н.в. множини із закінченням **-і**: *працюючі* (дієприкметник у формі множини) — *працюючи* (дієприслівник), *крокуючі* — *крокуючи*.

Орфограма

И в кінці дієприслівників

212. Прочитайте подані пари словосполучень. Поставте замість пропусків **і** чи **и**. Підкресліть дієприслівники. Усно аргументуйте свій вибір.

Звисаюч.. з краю, звисаюч.. рослини; літаюч.. над землею, літаюч.. об'єкти; освіжаюч.. напої, освіжаюч.. прохолодою; сидяч.. на лаві, сидяч.. види роботи.

Розбір дієприслівника як форми дієслова

Послідовність розбору

1. Назва форми дієслова.
2. Вид.
3. Час.
4. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Мати, готуючи сніданок, мимоволі задивилась на ранкове сонце (О. Гончар).

Готуючи — особлива форма дієслова — дієприслівник, недоконаний вид, теперішній час, у реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Готуючи — дієприсл., недок. вид, теп. ч., обстав.

213. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники та зробіть їх морфологічний розбір.

Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік, що вона, гніваючись, може бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледачого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок* огірка чи зацвітав, повернувши до сонця, соняшник, мати, беручи мене, малого, за руку, вела подивитися на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалося стільки радості, наче вона була скарбничим* усієї землі. Вона перша у світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, калину, вона першою показала, як плаче, радіючи, дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуться думкою і серцем...

(За М. Стельмахом)

2. Розкажіть про свою матір (її зовнішність, яке значення відіграє у вашому житті, які риси характеру їй властиві), використовуючи дієприслівники.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ЗА ТЕМОЮ «ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА»

Виконайте тестові завдання

1. У якому рядку всі слова — дієприслівники?

- 1) допомагаючи, посміхаючись, прилетівши, взявши, плачучи;
- 2) радіючи, читаючи, співаючи, створено, збудований;
- 3) посміхаючись, побачивши, малюючи, ремонтуючи, стомлений;
- 4) ідучи, дримаючи, підстрибуючи, зроблено, сказано.

2. У якому рядку всі дієприслівники одного виду?

- 1) розповідаючи, підпливаючи, мандруючи, загородивши, розказавши;
- 2) полюючи, розливаючи, проголошуючи, сидячи, вередуючи;
- 3) зображуючи, перескочивши, купаючись, загоряючи, показавши;
- 4) злякавшись, посіявши, підстрибнувши, вітаючи, здійснявши.

3. У якому рядку всі дієприслівники недоконаного виду?

- 1) сидючи, уклавши, увібравши, взявши, стрибнувши;
- 2) назбиравши, лежачи, співаючи, зробивши, ведучи;
- 3) здолавши, вимінявши, здивившись, бажаючи, ходячи;
- 4) крокуючи, стоячи, лежачи, смеркаючи, палаючи.

4. У якому рядку всі дієприслівники доконаного виду?

- 1) керуючи, проїжджаючи, сміючись, працюючи, намалювавши;
- 2) посіявши, бачачи, ходячи, блукаючи, моргнувши;
- 3) обстеживши, добігши, закінчивши, зруйнувавши, намалювавши;
- 4) оцінивши, поївши, спалахнувши, розглядаючи, дозувавши.

5. У якому рядку всі дієприслівники пишуться із суфіксом **-ачи (-ячи)**?

- 1) сол..чи, вар..чи, бач..чи, леж..чи;
- 2) кле..чи, сто..чи, дивл..чись, принос..чи;
- 3) бор..чись, сол..чи, каж..чи, плач..чи;
- 4) ход..чи, ран..чи, уступа..чи, ріж..чи.

6. У якому рядку всі дієприслівники пишуться з **не** окремо?

- 1) не/присідаючи, не/хвилюючись, не/волячи, не/дооцінюючи, не/вивчивши;
- 2) не/чекаючи, не/гаючи, не/похитнувшись, не/віддячивши, не/склавши;
- 3) не/доглянувши, не/замислившись, не/добігши, не/скориставшись, не/навидячи;
- 4) не/прибиравши, не/вгаваючи, не/дочекавшись, не/піднімаючись, не/уступаючи.

7. У якому рядку всі дієприслівники пишуться з **не** разом?

- 1) не/волячи, не/досипавши, не/доваривши, не/хтуючи, не/притомніючи;
- 2) не/дописавши, не/добравшись, не/знайшовши, не/підібравши, не/розгадавши;
- 3) не/гніваючись, не/підглянувши, не/розмальовуючи, не/добудувавши, не/дійшовши;
- 4) не/розглянувши, не/називаючи, не/даючи, не/доопрацювавши, не/дочуваючи.

8. У якому рядку дієприслівник ужито разом із залежними словами (розділові знаки пропущено)?

- 1) І пішов не озираючись до чужого села.
- 2) Солодкою стрілою пізній цвіт скрадаючися приморозок ранить.
- 3) Великий корабель захитавшись почав поринати у воду.
- 4) Я охоплюю обома руками березу притулившись вухом до неї.

9. У якому реченні одиничний дієприслівник не виділяється комами?

- 1) А він теж усіх обнімав цілував і не втримавшись на radoцax таки заплакав.
- 2) А навкруги розвидняючись світліло.
- 3) У траві прилігши лось міг сховатися до половини.
- 4) Остап стояв вагаючись.

10. У якому реченні дієприслівниковий зворот вжито неправильно.

- 1) Розглядаючи редакційну пошту, я натрапив на один цікавий лист.
- 2) Підійшовши до села, нас застала ніч.
- 3) Розв'язавши задачу, сестра заспокоїлась.
- 4) Виспівуючи, соловейко ховався десь у верховітті.

◆ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ◆

1. Що називається дієприслівником?
2. Що спільного має дієприслівник з дієсловом, а що — з прислівником?
3. Як утворюються дієприслівники доконаного виду? Наведіть приклади.
4. Як утворюються дієприслівники недоконаного виду? Наведіть приклади.
5. Коли **НЕ** з дієприслівниками пишеться окремо, а коли — разом? Наведіть приклади.
6. Що називається дієприслівниковим зворотом?
7. Коли дієприслівниковий зворот відокремлюється комами? Наведіть приклади.
8. Яку синтаксичну роль виконує дієприслівниковий зворот у реченні?
9. Коли не ставляться коми в реченнях із дієприслівниками?



Об'єднайтеся в групи і підготуйте ігровий проект на тему «Дієприслівник як частина мови». Знайдіть загадки, прислів'я, приказки, афоризми, у складі яких є дієприслівники і придумайте з ними завдання. Складіть ребуси та кросворди.

☺ ЦІКАВА СТОРІНКА ☺

Це цікаво знати

За «Граматикою словенською», створеною у 1619 р. Мелетієм Смотрицьким — викладачем Київської братської школи, навчалися учні російських, українських і білоруських шкіл протягом майже 150 років. М. В. Ломоносов назвав її «вратами вченості».

* * *

Першу хрестоматію української літератури уклав 1829 р. культурно-освітній і церковний діяч на західноукраїнських землях І. Могильницький. Починалася вона з привілею руського князя Лева 1292 р., потім йшли зразки творів літератури XVI–XVIII ст.: перекладні, оригінальні вірші, проповіді, синаксар, пісні з «Богогласника», вірш про Вакулу Чмиря, уривки з «Енеїди».

Культура мовлення

Зрештою я не втримався і почав танцювати.

«В кінці кінців» — росіянізм.



Хочу сфотографувати метелика великим планом.
А крупним буває пісок або зерно.

Кожен повинен дбати про довкілля.

«Оточує середовище» — росіянізм.



Значення слова

НАГОДА

Гарна нагода зустрітися
Сказати при нагоді
Скористатися нагодою
Не пропустити нагоди
Мати нагоду поговорити
Випала нагода сходити в ...

ПРИГОДА

Дорожньо-транспортна пригода
Романтична пригода
Мисливські пригоди
Пригода сталася поблизу ...
Стати комусь у пригоді



ЧИСЕЛЬНИЙ

Чисельний аналіз, чисельне зростання населення, чисельна перевага, чисельна різниця

ЧИСЛЕННИЙ

Численна група, організація, аудиторія, численні збори, гості, делегації, дослідження, зразки, зорі, озера

У світі фразеологізмів

Я не стримався й **відважив солі**.

Відважити солі — відповісти грубо, образливо.



Вітаю! **З роси та з води** вам!

З роси та води — побажання здоров'я, щастя й добробуту.

Наголошуй слова правильно!

біжач**И**
буд**И**нковий
ветерин**А**рія
вИгадка
вид**А**ння

гр**О**шей
запит**А**ння
зібр**А**ння
катал**О**г
кварт**А**л

Ходом шахового коня прочитайте та запишіть прислів'я. Поясніть вивчені орфограми.

су	Бі	по
лю	дить	лі
по	а	да
хо	дях	не

но	го	сво
го	чить	ше
чо	са	не
ба	Даль	ні

ПРИСЛІВНИК

§ 28. Прислівник як частина мови



214. Порівняйте виділені слова як частини мови. Поясніть, як ви їх розрізняєте. На які питання відповідають ці частини мови?

Холодне повітря — зустріти холодно; яскраво світити — яскрава фарба; багато книг — багато вдягнений; мало іграшок — мало читати.

Прислівник (рос. наречие) — це самостійна незмінна частина мови, яка означає ознаку дії, ознаку предмета чи ознаку іншої ознаки, і відповідає на питання **як? де? коли? чому? навіщо? куди? звідки?** тощо: *гарно, праворуч, взимку.*

Прислівники не змінюються і не мають закінчень: *високо[^], далеко[^].*

Прислівник найчастіше виступає в реченні обставиною: *Бабуся залибки згодилася оповістити про свято Стрітєння (В. Скуратівський).*

Прислівники можуть залежати від іменників, і тоді виступають означенням: *Не потребують вони щоранку кави (якої?) по-варшавськи (О. Вишня).*

Прислівник, який виражає стан людини, природи чи ставлення до висловлюваного, є присудком (*потрібно, треба, шкода, можна, необхідно, жаль, пора, нема, соромно, прикро* та ін.): *Надворі холодно.*

215. Прочитайте текст. Визначте прислівники. На які питання вони відповідають? Яким членом речення виступають?

Рахувати предмети просто. Виміряти невелику відстань теж нескладно. Важче знайти міру для часу.

Найдавнішим «годинником», який до того ж ніколи не зупиняється й не ламається, виявилось Сонце. Ранок, день, вечір, ніч. Згодом люди навчилися визначати час більш точно: удень — за Сонцем, а вночі — за зірками (За І. Андріановою).

216. Прочитайте прислів'я. Поясніть їх зміст. Виписуйте прислівники разом із словами, від яких вони залежать, за поданим зразком.

Зразок: говорили (як?) радісно.

1) Яблуко від яблуні недалеко падає. 2) Людське око бачить глибоко. 3) Сова вдень мовчить, а вночі кричить. 4) Зробиш спішно — вийде смішно. 5) Солома біля вогню лежатиме недовго. 6) Не кайся рано встати, а кайся довго спати (Нар. тв.).



217. Розгляньте таблицю. З'ясуйте, на які розряди за значенням поділяються прислівники.

Розряди прислівників за значенням

Розряд	Значення	Питання	Приклад
1) якісно-означальні	Характеризують дію (стан) або іншу ознаку з боку якості	Як?	<i>Добре, весело, урочисто, гучно, якісно, відмінно</i>
2) кількісно-означальні	Характеризують дію (стан) або іншу ознаку з боку кількості і міру вияву	Скільки? як багато? якою мірою?	<i>Тричі, вдвоє, дуже, досить, надзвичайно, трохи, вицерть, дотла</i>
3) способу дії	Пояснюють дію (стан) щодо характеру (способу) її вияву	Як? яким способом? подібно до кого? (чого?)	<i>Безвісти, напоказ, спросоння, гуртом, втрюх, слідом, по-нашому</i>
4) місця	Означають місце або напрям дії	Де? куди? звідки?	<i>Там, тут, вгорі, внизу, всюди, зверху, ззаду, туди, вниз, сюди, вправо, лісом, шляхом</i>
5) часу	Означають час дії	Коли? доки? відколи? з якого часу? по який час?	<i>Вдень, вчора, завтра, тепер, смерком, влітку, нині, давно, зроду-віку, донині</i>
6) причини	Вказують на причину дії	Чому? через що? з якої причини?	<i>Згарячу, зопалу, зосліпу, сперсердя</i>
7) мети	Вказують на мету дії	З якою метою? для чого?	<i>Навмисне, наперекір, на зло</i>

218. Прочитайте текст. Знайдіть прислівники. Визначте їх розряд за значенням та синтаксичну роль у реченні.

Лиман ще повністю не звільнився від криги. Удалині виднілися її великі й малі уламки. Течія повільно тягнула їх униз.

У затоці, утвореній берегом і косою, було вільно, просторо. Неподалік від мене погойдувалося кілька чималих льодових шматків — плиничок. Знічев'я* скочив на одну — тримає добре. Перебрався на другу — теж. Навіть не відчула моєї ваги (Ю. Голобородько).

219. Витишіть окремо якісно-означальні, кількісно-означальні та прислівники способу дії. Свою відповідь обґрунтуйте.

Впевнено, багато, вчора, трохи, сюди, ліворуч, навмисне*, тихо, надзвичайно, вгос, спросоння, по-іншому, знизу, нашвидкуруч*, завтра, весело, дуже, яскраво, сумно, там, усімох, тоді, наперекір, двічі, десь, дотепер*, сьогодні, додому.

220. З поданими словами складіть словосполучення, дібравши до них прислівники. Визначте розряд прислівників за значенням. Складіть з двома словосполученнями на вибір речення.

Зразок: заспівати — заспівати весело (як.-означ.).

Говорити, лежати, йти, навчатися, працюючи, підвівшись.

221. Спишіть текст, ставлячи замість питань потрібні за змістом прислівники з довідки. Напишіть їх розряд за значенням.

Наталя (як?) ... любила свою маму. Ось і (коли?) ... вона (як?) ... читає книгу, а мама сидить (де?) ..., думає щось своє, час від часу (як?) ... зітхає. Це ж, мабуть, завдала вона болю мамі тим, що побігала в лісі (як довго?) На хвилину відірвала погляд від книги, (як?) ... глянула на матір. Наталя (як?) ... поцілувала маму в щоку, (коли?) ... у другу, припала голівкою до її колін. Шершавою рукою мати (як?) ... гладила її м'яке, як льон, пишне волосся. Наталя (як?) ... заплющила повіки. (З посібника)

Довідка: ніжно, допізна, рвучко, уважно, потім, допитливо, зараз, поруч, по-вільно, глибоко.



222. Складіть розповідь (6–7 речень) на тему «Цікавий випадок у моєму житті», використовуючи для виразності мовлення прислівники.

Це трапилося (взимку, восени, вранці, ввечері). Я йшов ... і побачив

§ 29. Ступені порівняння прислівників

223. Порівняйте творення ступенів порівняння прикметників і прислівників. Зробіть висновок про творення ступенів порівняння прислівників.

Швидкий — швидший, більш швидкий, найшвидший, найбільш швидкий.

Швидко — швидше, більш швидко, найшвидше, найбільш швидко.

Прислівники на **-о, -е**, як і прикметники, від яких вони утворені, можуть мати вищий і найвищий ступінь порівняння: *низько, більш (менш) низько, найнижче, найбільш (найменш) низько*.

224. Розгляньте таблицю. Розкажіть про творення ступенів порівняння прислівників.

Форми ступеня порівняння	Ступені порівняння	
	Вищий	Найвищий
Проста	За допомогою суфікса -ш- (-іш-) : <i>глибоко</i> → <i>глибше</i> <i>темно</i> → <i>темніше</i>	Додавання до простої форми вищого ступеня прислівника префікса най- , для підсилення значення — префіксів що-, як- : <i>найглибше, якнайглибше;</i> <i>найтемніше, щонайтемніше</i>
Складена	Додавання до звичайного прислівника слів більш (менш) : <i>більш</i> <i>глибоко</i>	Додавання до звичайного прислівника слів найбільш (найменш) : <i>найбільш</i> <i>глибоко</i>



225. Чому від перших двох прислівників можна утворити ступені порівняння, а від третього — ні?

Гарно, старанно, на зло.

Деякі прислівники простої форми вищого ступеня порівняння можуть утворюватися від різних коренів. Наприклад: *добре* → *краще*, *погано* → *гірше*, *багато* → *більше*.

В окремих прислівниках відбувається чергування приголосних:

- 1) [г] + [ш] → [жч] (*дорого* → *дорожче*);
- 2) [ж] + [ш] → [жч] (*дуже* → *дужче*);
- 3) [з'] + [ш] → [жч] (*вужко* → *вужче*).

Окрім цього, при творенні простої форми вищого ступеня порівняння в окремих прислівниках випадають суфікси **-к-, -ок-** перед суфіксом **-ш-** (*швидко* → *швидше*, *широко* → *ширше*).

Не слід плутати прислівники у формі вищого ступеня порівняння з омонімічними їм формами вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників у Н.в. і З.в. середнього роду: *Найкраще* побажання збулося. *Ми* виконали завдання *найкраще*.



226. Прочитайте речення. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Якими членами речення вони виступають?

1) Найбільше щастя — бути добрим (Б.-І. Антонич). 2) Найкраще в світі пахне хліб печений (М. Вінграновський). 3) Відкрилося серцю при світлі ріки, що чим

довші шляхи, тим коротші рядки (*В. Базилевський*). Не рідше й не частіш являється шедевр, аніж для цього час прispіє і накаже (*Б. Нечерда*).

227. Знайдіть серед наведених прислівників якісно-означальні. Випишіть їх і утворіть від них просту форму вищого і найвищого ступеня порівняння. Поясніть чергування приголосних звуків.

Потроху*, вузько, дотепер, погано, вголос, глибоко, пошепки*, низько, мало, на-самперед*, трохи, відразу, близько, завжди, гарно, мовчки, широко, вчора, високо, важко.

228. Перепишіть прислів'я, утворюючи від прислівників, що в дужках, вищий ступінь порівняння.

1) (Добре) не починати, ніж почавши, кинути. 2) Рибу (легко) з'їсти, як піймати. 3) Безчестя (погано) смерті. 4) Чим (високо) злетиш, тим (низько) впадеш. 5) (Глибоко) орати — (багато) хліба мати. 6) (Багато) роби та (мало) говори.

229. До поданих прислівників доберіть слова-антоніми й утворіть від них просту і складену форми вищого ступеня порівняння. Складіть із ними речення.

Багато, близько, вузько, голосно, повільно.

Розбір прислівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння (якщо є).
4. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Завтра знову мене чекає подорож... (*І. Вільде*).

Завтра — прислівник часу, у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Завтра — прислівн., часу, обстав.

230. Прочитайте текст. Випишіть прислівники, зробіть їх морфологічний розбір.

Поступово, коли людина стала менше залежати від природи, а тривалість її життя збільшилася, кількість населення стала зростати швидше. Тепер сім'я народів світу становить уже понад 6 мільярдів осіб.

Чи багато це? Якби поставити в шеренгу 1 мільярд чоловік, то вона розтяглася б на 500 тисяч кілометрів.

Люди постійно живуть на всіх материках, окрім Антарктиди. Розселилися вони на Землі нерівномірно. Найбільше людей живе в Азії. Значно густо заселені території на сході, півдні та південному заході Азії, а також у Західній і Центральній Європі. На ці райони припадає майже 70 % населення планети.

(О. Скуратович)

§ 30. РЗМ Усний переказ тексту публіцистичного стилю

231. Пригадайте:

1. Які є стилі мовлення?

2. Які ознаки публіцистичного стилю?

3. За якими ознаками можна відрізнити текст публіцистичного стилю від текстів інших стилів?

4. Які стилі може поєднувати публіцистичний текст?

232. 1. Прочитайте текст. Поміркуйте, з якою метою його створено.

ПОЕЗІЯ

Невже тобі досі не доводилося переживати потрясіння від поетичних рядків? Якось на самоті* візьми збілочку віршів і вдумливо, не поспішаючи, прочитай дві-три поезії. Тоді перечитай їх вдруге, втретє...

Поезія — звучання душі, адже душа не буває німою! Поезія пробуджує смуток чи радість, заспокоює або викликає біль. Вплив поезії на людину неможливо передати словами. Вона — віддзеркалення розмаїтого духовного світу.

Знаєш давньогрецьку легенду про гору Парнас? На ній щовесни водили танки сестри бога мистецтва Аполлона. Це музи, прекрасні юні богині. Кожна з них була

покровителькою котрогось з мистецтв. Музи співали, а Аполлон перебирав струни своєї золотої кіфари.

Звичайно, ти чув вислів «зійти на Парнас». Це означає дорівнятися талантом до муз та Аполлона.

Якось музи співали так гарно, що вся природа застигла від чарування, а гора Гелікон почала швидко рости й доросла до неба. Тоді олімпійські боги наказали крилатому коневі Пегасу повернути гору на місце. Кінь ударив копитом, утоптавши гору в землю. На місці удару забило джерело. Його чудодійна вода надавала поетам натхнення й наснаги.

Може, й тобі відомий смак води цього джерела? Може, ти пробуєш віршувати? Це чудово. Проте не забувай, що навчитися римувати — ще не значить стати поетом. Тому не поспішай кожен створений тобою рядок читати товаришам або надсилати до редакції. Поети пишуть не заради слави, а заради душі.

(З журналу)

Тлумачний словник

Кіфара — давньогрецький струнний щипковий інструмент, подібний до ліри.

Наснага — душевне піднесення.

2. Виконайте завдання до тексту.

— Визначте тему та основну думку тексту.

— Доберіть синоніми до слів **талант, розмаїтий*, застигнути, натхнення, делікатний**.

— Доберіть антоніми до слів **радість, особистий, делікатний**.

— Поясніть значення вислову «**зійти на Парнас**».

— Складіть 5 питань до тексту. Працюючи у парах, дайте на них відповіді.

— Складіть план твору.

— Докладно перекажіть текст за самостійно складеним планом.

§ 31. Способи творення прислівників

233. Прочитайте пари слів. Зробіть висновок про те, від якої частини мови і яким способом утворено прислівники.

Добрий → добре, весна → навесні, давно → недавно, український → по-українськи, три → втричі, наш → по-нашому.

Прислівники походять від усіх самостійних частин мови: від іменників (*початок* → *спочатку*, *гора* → *згори*), прикметників (*тихий* → *тихо*, *новий* → *заново*), числівників (*два* → *вдвічі*, *перший* → *уперше*), займенників (*мій* → *по-моєму*), дієслів (*хотіти* → *досхочу*), від інших прислівників (*тепер* → *дотепер*, *завжди* → *назавжди*).



234. Розгляньте таблицю і розкажіть про способи творення прислівників. Доповніть таблицю власними прикладами.

Способи творення	Приклади
1. Префіксальний	<i>де</i> → <i>абиде</i> <i>давно</i> → <i>недавно</i> <i>голос</i> → <i>вголос</i>
2. Суфіксальний	<i>гарний</i> → <i>гарно</i> <i>два</i> → <i>двічі</i> <i>охайно</i> → <i>охайніше</i>
3. Префіксально-суфіксальний	<i>твій</i> → <i>по-твоєму</i> <i>ручний</i> → <i>уручну</i> <i>високий</i> → <i>звисока</i>
4. Злиття основ	<i>мимо</i> + <i>ходити</i> → <i>мимохідь*</i> <i>сила</i> + <i>міць</i> → <i>силоміць*</i> <i>боса</i> + <i>нога</i> → <i>босоніж*</i>
5. Складання двох антонімічних слів або слів, однакових чи близьких за змістом	<i>видимо-невидимо</i> ; <i>більш-менш</i> ; <i>мало-помалу</i> ; <i>далеко-далеко</i>
6. Перехід інших частин мови в прислівники	<i>підійти до дому</i> (ім. з прийм.) <i>і прийти додому</i> (присл.) <i>пахне весною</i> (ім.) <i>і їздити весною</i> (присл.)

235. Запишіть прислівники у три колонки, утворені: 1) префіксальним способом; 2) суфіксальним способом; 3) префіксально-суфіксальним способом.

Ніколи, тихо, недобре, по-іншому, докладно, зранку, затемно, навесні, мовчки, неголосно, глибоко, вп'ятох, востаннє, назавжди, зверху, рішуче, завчасно.

Прислівники й омонімічні слова інших частин мови розпізнаємо в контексті (за лексичним значенням, граматичними ознаками, синтаксичною роллю): Там добре (присл.), де нас нема. Добре (прикм.) слово кожному приємне.

236. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть, як ви відрізняєте прислівники від омонімічних іменників, прикметників, числівників та займенників із прийменниками.

1) (З)верху цього не видно. 2) (З)верху гори видно далеко. 3) Якщо (на)пам'ять не покладаєшся, запиши. 4) Завчити правило (на)пам'ять. 5) (В)останнє ми бачились минулого року. 6) Ми домовились про це (в)останнє наше побачення. 7) Твір написаний (на)швидку. 8) (На)швидку їзду не розраховуйте. 9) Вилийте воду не (в)перше, а (в)друге відро. 10) (В)перше зустрілися давно, а тепер зустрілися (в)друге. 11) (По)тому вікно погасло і знов засвітилось. 12) (По)тому березі річки ходили люди.

(З посібника)



237. Поясніть, чому виділені слова пишуться по-різному. Як можна змінити речення, щоб його зміст став зрозумілим?

На горі одні подорожуючі розмістилися внизу, інші — **нагорі**.



238. За допомогою додавання словотворчих суфіксів (-о, -е, -ому, -у, -ки, -і) і префіксів (**по-**, **на-**, **в-**, **з-**) утворіть прислівники різними способами.

Тихий, новий, двоє, голос, гора, низ, ручний, мій, очі, привабливий, мовчати, весна, український, перший, далекий, бік, північ, верх, хотіти.

239. Перекладіть текст українською мовою. Підкресліть прислівники. Визначте їх спосіб творення.

Собака яростно лаяла, припадаючи на передні лапи. Прямо перед нею, прижавшись к забору, сидів маленький взъерошенный котенок. Он широко раскрывал рот и жалобно мяукал. Неподалеку стояли два мальчика и ждали, что будет.

В окно выглянула женщина и поспешно выбежала на крыльцо. Она отогнала собаку и сердито крикнула мальчикам:

— Как вам не стыдно!

— А что стыдно? Мы ничего не делали! — удивились мальчики.

— Вот это и плохо! — гневно ответила женщина (В. Овсеева).

Словник

рос.	укр.
яростно	люто
припадая	припадаючи
взьєрошенный	скуйовджений
поспешно	поспішно

§ 32. Одна і дві букви **Н** у прислівниках.
НЕ і **НИ** з прислівниками

240. Від твірних основ яких частин мови походять подані прислівники? Поміркуйте, чому в прислівниках першої колонки пишеться **н**, а в прислівниках другої колонки — **нн**?

давно	незмінно
розкішно	щоденно
доречно	старанно
червоно	сонно

У прислівниках пишемо стільки букв **н**, скільки їх було у прикметниках та дієприкметниках, від яких вони утворені: *беззмінно (беззмінний), неждано (нежданій)*.

З двома **н** пишемо також прислівники *спросоння, зрання, попідвіконню, попідтинню*.

Орфограма

Буква **н** і **нн** у прислівниках

241. Прочитайте прислівники. Поясніть написання **н** та **нн**.

Автоматично, реально, безупинно, недавно, неказанно, сильно, зрання, замислено, глибинно, незбагнено*, попідтинню, буденно.

242. Спишіть речення, вставляючи **н** або **нн** у прислівниках. Поясніть їх правопис. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

1) Хто стріляє навма..я*, теж може влучити (*Нар. тв.*). 2) Вірно і слухня..о нехай вона [мова] щоразу служить вам, хоч і живе своїм живим життям (*М. Рильський*). 3) І квочуть кури попідти..ю (*М. Вінграновський*). 4) Наплічник він примостив просто на нижнє сидіння, полегше..о зітхнув, витер крапельки поту з лоба (*А. Кокотюха*). 5) А **понідвіко..ю** гупання ніг з подвір'я на вулицю (*А. Головка*). 6) Недума..о, негада..о **забігла** в глухомань, де сосни пахнуть ладаном в кадильницях світань... (*Л. Костенко*). 7) Серце завмерло. А я завороже..о слухаю музику фортепіанну (*В. Ковалівська*). 8) Щоде..о життя підкидає турбот (*Л. Первомайський*).

243. Утворіть від поданих прикметників прислівники. Поясніть їх правопис.

Пишний, зоряний, безцінний, щогодинний, незмінний, заможний, старанний, добровільний, упереджений, нездійснений, таємний, злидений.



244. Прочитайте подані фразеологізми, доберіть до кожного синонім із довідки. Складіть із будь-яким фразеологізмом речення.

Вірою і правдою; ні світ ні зоря; як свої п'ять пальців; за спасибі; душа в душу; за власним бажанням.

Довідка. Відда..о, зра..я, добровіль..о, друж..о, безкоштов..о, ґрунтов..о.



245. Прочитайте речення. У якому реченні прислівник означає одне поняття, а в якому є запереченням. Зробіть висновок про правопис **не** з прислівниками.

1) Яблуко від яблуні недалеко падає (*Нар. тв.*). 2) Тут не далеко.

НЕ з прислівниками пишемо **разом**:

- 1) якщо прислівник без **НЕ** не вживається: *невпинно**, *нещодавно*;
- 2) якщо прислівник у сполученні з **НЕ** означає одне поняття (можна замінити близьким за значенням словом): *недалеко* (*близько*), *неголосно* (*тихо*).

НЕ з прислівниками пишемо **окремо**:

- 1) якщо прислівник із **НЕ** не становить одного поняття, а є лише запереченням: *у кімнаті не холодно*;
- 2) якщо є протиставлення: *Його слова звучали не виразно, а заплутано* (*Є. Гуцало*);
- 3) з прислівниками типу *дуже*, *зовсім*, *цілком*: *не дуже*;
- 4) з прислівниками, які пишуться через дефіс: *не по-українськи*.

Орфограма
Не з прислівниками

246. Розподіліть прислівники за колонками таблиці відповідно до правил правопису. За потреби скористайтесь орфографічним словником.

Без частки не не вживається	Можна дібрати синонім без частки не	Є протиставлення
---------------------------------------	---	------------------

Не/бавом*; не/багатолюдно; не/бажано; не/безплідно, а результативно; не/безуспішно; не/близько, а далеко; не/боязко, а впевнено; не/вгаваюче*; не/вгамовно*; не/вдало; не/вдогад*; не/забаром; не/відь-де; не/влад*; не/навмисно; не/впопад; не/гоже; не/голосно, а тихо; не/гучно, проте приглушено; не/даром; не/задовго; не/квапом*; не/мало, а достатньо; не/минуче; не/помалу; не/рідко, не/щодавно; не/швидко, а повільно.

247. Перекладіть українською мовою, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників.

Сделать (не)аккуратно, (не)опратно, (не)умело. Пришить пуговицу (не)крепко. Пришить (не)крепко, а слабо. Посмотреть (не)доверчиво, (не)довольно, (не)дружелюбно. Взглянуть (не)доверчиво, а с подозрением. Говорить нисколько (не)весело, совсем (не)громко, далеко (не)ласково. Произнести (не)громко, а тихо. Излагать мысли (не)последовательно, (не)связно. Взлететь (не)высоко. Взлететь (не)высоко, а низко.



248. Складіть по два речення з прислівниками **не/весело** й **не/голосно** так, щоб в одному випадку вони писалися разом, а в іншому — окремо.

249. Розгляньте таблицю. Розкажіть про правопис **ні** з прислівниками.

Ні з прислівниками пишеться	
разом	окремо
Якщо прислівник із ні виражає одне поняття: <i>ніде, нікуди</i> .	Якщо ні виступає в ролі частки у фразеологічних зворотах: <i>ні туди ні сюди</i> .
Ні в прислівниках може бути наголошеним і ненаголошеним. Порівняйте: <i>ніде́</i> (у жодному місці) — <i>ніде</i> (немає місця), <i>ніко́ли</i> (у жоден час) — <i>ніколи</i> (немає часу) тощо.	

Орфограма

Ні з прислівниками

250. Прочитайте фразеологізми. Як ви їх розумієте? Поясніть правопис **ні** з прислівниками.

1) Дихнути ніколи. 2) Подітися нікуди. 3) Ніде голки встромити (оком зачепитись). 4) На Миколи та й ніколи. 5) Ні багато, ні мало. 6) Ні назад, ні вперед.

251. Запишіть прислівники, знімаючи ризик.

Ні/з/відкіля, ні/так ні/сяк, ні/яково*, ні/відсіль, ні/відтіль, ні/ко́ли, ні/вдень ні/вночі, ні/туди ні/сюди, ні/куди, ні/трішки, ні/більш ні/менш.

252. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Позначте орфограми. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

1) Уночі (не)помітно підкрався приморозок до сон(н)ого д(е,и)рева (*І. Цюпа*).
 2) Хмари повзли так ни(с,з)ько, що перехожі (не)сподіван(н)о виринали з них і так само (не)сподіван(н)о тонули (*В. Симоненко*). 3) Але буває й таке, що події набігають (не)раптово, а насувають повільно, (не)поспішаючи (*В. Собко*). 4) (Не)тепер по гриби треба ходити, а восени, коли будуть родити (*Нар. тв.*). 5) (Ні)хто таких героїв вам (не)знайде (ні)де і (ні)як (*В. Сосюра*).

§ 33. И, І в кінці прислівників



253. Прочитайте слова у колонках. Чи простежується закономірність у написанні **и** та **і** в кінці прислівників?

удвічі

навкруги

по-сусідські

заочі

навколішки

по-заячи

насторожі

верхи

по-ведмежи



254. Проаналізуйте таблицю та з'ясуйте, коли в кінці прислівників пишеться **и**, а коли — **і**. Проілюструйте правила власними прикладами.

Пишеться И	Пишеться І
1. Після букв, що позначають тверді приголосні: <i>завжди, згори</i> . 2. Після ж, ч , якщо прислівник утворено за допомогою префікса по- : <i>по-ведмежи, по-собачи</i> . 3. Після г, к, х : <i>навкруги, навприсядки, верхи</i> . 4. У прислівниках <i>безвісти, почасти, восени</i>	1. Після букв, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: <i>вранці, мимоволі</i> . 2. Після ж, ч , крім прислівників із префіксом по- : <i>насторожі, опівночі</i>

Орфограма

Букви **И, І** в кінці прислівників

255. Прочитайте речення. Визначте прислівники. Поясніть написання **и** та **і** в кінці прислівників.

1) Виходжу вранці в поле, роздолля навкруги! (*Л. Дмитерко*) 2) Наче стіл завбільшки — лан (*Л. Дмитерко*). 3) Я двічі ковзнувсь на невірній стежині (*Л. Первомайський*). 4) Як подумав, як помчав навпрошки*, без тями. (*Д. Павличко*). 5) Сніги тут пізно тануть навесні (*Л. Забашта*). 6) Чекає дощ зірватися щомиті (*Л. Костенко*). 7) Небо дибиться навшпіньки* ясновиде, молоде (*О. Довгий*). 8) Там переходять шлях уповні (*Л. Костенко*).

256. Перепишіть, вставляючи пропущені **И** чи **І**. Усно поясніть правопис прислівників. Зробіть розбір за будовою виділених слів.

Навприсядк., згор., насторож., **по-київськ.**, угор., вноч., уранц., врешт., по-варшавськ., довол., безвіст., догор., докуп., **зсередин.**, навік., надвор., по-за-яч., восен., напохват., напровесн., нарешт., **удвіч.**, по-людськ., **щохвилин.**, верх..

257. Утворіть від поданих слів прислівники префіксально-суфіксальним способом, поясніть написання. Із трьома прислівниками складіть речення.

По, український; на, в, круг; по, ніч; без, вість; до, гора; на, втік; по, заєць; за, в, глибина; до, купа; за, в, довжина; на, вік; по, воля.



258. Складіть невелике оповідання розповідного характеру (5–7 речень), використовуючи подані нижче прислівники.

Вранці, сьогодні, ніколи, повсюди, наввипередки, поодинці, по-товариськи, на-решті.

§ 34. Написання прислівників разом і через дефіс. Написання прислівникових сполучень

259. Прочитайте прислівники. Спробуйте сформулювати правило написання прислівників через дефіс. Зробіть висновки.

Хтозна-куди, казна-де, будь-як, як-небудь, де-таки, як-от, десь-то, по-армійськи, по-українському, по-друге, пліч-о-пліч, зроду-віку, мало-помалу.

Прислівники можуть писатися разом, окремо, через дефіс.

Разом пишуться складні прислівники, утворені:

1) поєднанням прийменника (або кількох прийменників) з іншими частинами мови (іменником, прикметником, прислівником, числівником): *звечора, зрідка, позавчора, натроє*;

2) поєднанням кількох основ: *стрімголов**, *праворуч*;

3) за допомогою *аби-, ані-, де-, чи-, що-, -сь*: *абияк, аніяк, деінде**, *чимало, щоправда, колись*.

Через дефіс пишуться прислівники, утворені:

1) за допомогою префікса *по-* і суфіксів *-ому, -єму, -е, -и*: *по-нашому, по-моєму, по-друге, по-київськи*;

2) за допомогою *казна-, хтозна-, будь-, -небудь, -от, -таки*: *казна-як, хтозна-де, будь-коли, як-небудь, тут-от, де-таки*;

3) повторенням тих самих слів, сполученням синонімів або антонімів: *ген-ген, сяк-так, тихо-мирно, більш-менш*.

Деякі прислівники пишуться через **два дефіси**: *будь-що-будь, віч-на-віч**, *тет-а-тет, де-не-де, усього-на-всього, коли-не-коли, пліч-о-пліч, хоч-не-хоч, як-не-як*.

Перша частина окремо, а дві наступні через дефіс пишуться в таких прислівниках: *з давніх-давен, з діда-прадіда, без кінця-краю, не сьогодні-завтра*.

Орфограма

Написання прислівників разом і через дефіс

260. Прочитайте речення. Визначте прислівники та поясніть їх правопис.

1) Ранесенько-рано вже зникла рожева мрія моя... (*Леся Українка*). 2) По-осінньому сонце світило, вітер вив у холодних кущах (*В. Сосюра*). 3) Коли-не-коли тягне

звідти холодочком. Сніги тали, а поміж снігами де-не-де пробивалась зелена травиця... (Панас Мирний). 4) Десь у садках п'янкіше пахнуть квіти (Ю. Клен). 5) Дні теплі по-ярмарковому і, може, саме тому жваво (І. Багрянний). 6) Знаю, що мрія та могла б мене хтозна-куди завести (П. Тичина). 7) Наступала весна, вдень пригрівало сонце (І. Багрянний). 8) Я босо/ніж іду, щоб цю землю завжди відчувать (Л. Забашта).

261. Утворіть словосполучення «дієслово + прислівник з префіксом **по-**». Поясніть правопис прислівників через дефіс. Визначте спосіб творення прислівників.

Співати (італійський), пояснити (батьківський), написано (дитячий), попросити (добрий), одягнутися (модний), визнати (чесний), прибрати (хазяйський), думати (свій), захищати (геройський).

262. Спийшіть прислівники, знімаючи ризку. Поясніть їх правопис. За потреби скористайтесь орфографічним словником.

У/низу, куди/сь, будь/що/будь, по/друге, на/двоє, оба/біч, по/батьківському, хтозна/чому, за/ново, коли/не/коли, ані/скільки, віч/на/віч, що/правда, дарма/що, поки/що, по/сусідськи, як/най/краще, с/під/лоба, с/пере/сердя, на/по/готові.



263. Утворіть якомога більше прислівників, використовуючи **по-**, **будь-**, **казна-**, **хтозна-**, **-небудь**, **-таки**, **-то**, **-от**.

264. Подані слова та словосполучення введіть до самостійно складених речень.

Зразок. По-весняному — по весняному.

Вже тепло, тому всі одягнені по-весняному. — По весняному лісі всюди розкидані острівці перших квітів.

По-друге, по друге грудня; по-придністровському, по придністровському полю; по-батьківському, по батьківському подвір'ю; по-зимовому, по зимовому шляху.

265. Перекладіть українською мовою словосполучення та запишіть їх. Порівняйте спосіб творення й правопис прислівників у російській та українській мовах. За потреби скористайтесь російсько-українським словником.

Написать дважды; зайти втроем; остаться наедине; увидеть впервые; выучить наизусть; смотреть вниз; подняться вверх; проснуться утром; приехать ночью; собраться вечером; повернуть влево; улыбнуться слегка; прочитать потихоньку; сказать вполголоса; видеть издалека.

У сучасній українській мові є чимало сполучень, які складаються з прийменника та іменника (зрідка — прикметника, числівника), але загалом сприймаються як прислівники. Такі сполучення називають **прислівниковими**: *на радість, раз у раз*. Прислівникові сполучення пишемо **окремо**.

Найуживаніші прислівникові сполучення, які складаються:

1) з прийменника та іменника: *без відома, без жалю, без сумніву, в міру, в ногу, до відома, до вподоби, до завтра, до діла, до ладу, до міри, до побачення, до речі, до смаку, до сьогодні, з болю, з розгону, на бігу, на весну (але: навесні), на відмінно, на диво, на жаль, на зло, на льоту, на мить, на радість, на сміх, на ура, на ходу, на щастя, під силу, по правді, по черзі, тим часом, уві сні, через силу, як слід;*

2) з двох іменників (числівників) та одного чи двох прийменників: *день у день, з дня на день, один в один, раз у раз, раз по раз, рік у рік, час від часу, від ранку до вечора, з краю в край, з боку на бік, з кінця в кінець;*

3) з прийменника та прикметника: *в цілому, в основному;*

4) з прийменника **по** та збірного числівника: *по двоє, по троє.*

266. Спишіть прислівникові сполучення. Поясніть їх написання.

Без сумніву, до смаку*, рік у рік, час від часу, на відмінно, на радість, на жаль, уві сні, по правді, день у день, під силу, до побачення, по черзі, від ранку до вечора, рік у рік, на мить, до завтра.

267. Спишіть прислівники, розкриваючи дужки. Назвіть орфограми. Які слова викликають у вас сумнів при наголошенні? Перевірте себе за орфографічним словником.

(Без)відома, (без)перестанку, (без)сумніву, (без)кінця(краю), (в)до(світа), (в)заперті, (в)затишку, (від)тепер, (від)усюди, (во)віки, (в)решті(решт), вряди(годи)*, (все)одно, всього(на)всього, (в)три(дорога), (в)цілому, (в)шосте, ген(ген), давним (давно), (де)далі, день(за)днем, день(у)день, десь(то), (до)відома, (до)завтра, (до)ладу, (до)не(схочу), (до)нині, (до)ранку, (з)боку, (з)боку(на)бік, звіку(зроду), (зо)зла, (з)середини.



268. 1. Доповніть речення. Запишіть, знімаючи скісну риску. Поясніть правопис прислівників.

- 1) Я вважаю, що людина повинна думати перед/усім про...
- 2) Коли я бачу по/руч добру людину, то...
- 3) Справжня людина ні/коли не дозволить собі...

- 4) Людина з великої букви — це перш/за/все...
- 5) Найкращими рисами людини є, по/перше, ..., по/друге, ..., по/третє, ...

2. На основі складених речень доведіть, що людиною не народжуються, а стають.

269. 1. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Визначте межі речень. Спишіть, розставивши потрібні розділові знаки й знявши скісну риску. Поділіть висловлювання на абзаци.

Мабуть найбільш яскравим прикладом того чого може досягнути людина є Демосфен його перша промова по/суті провалилася та інакше й бути не могло природа на/жаль наділила його якостями що були несумісні з ораторською діяльністю маленький зріст слабкий голос погана дикція тощо здавалося що дорога на трибуну для нього закрита на/завжди інший би примирився та зайнявся чимось іншим але тільки не Демосфен він розпочав щоденну працю через/силу приходячи на берег моря він по/перше набирив у рот каміння й по/довгу відпрацьовував дикцію при кожному неправильному положенні язика каміння впиналося прямо/таки в піднебіння по/друге він почав говорити голосно на/стільки щоб заглушити шум морського прибою не/ймовірно але завдяки таким тренуванням Демосфен на/щастя позбувся своїх недоліків і став одним із найблискучих ораторів отже немає нічого недосяжного (За Л. Зубенко).

2. Поясніть написання прислівників, згрупувавши їх за правилами правопису. Зробіть морфологічний розбір по одному прислівнику кожної групи.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ»

Виконайте тестові завдання

1. У якому рядку до складу всіх словосполучень входить прислівник?
- а) скаржитися на пам'ять, забагато узяв, забагато учнів, ставитись по-доброму;
 - б) зробити по-новому, по новому будинку, зійти на гору, до дому батька;
 - в) йти назустріч, співати по-українськи, звернутися вдруге, вивчити напам'ять;
 - г) відпочивати вдень, у трьох друзів, в день свята, по доброму обличчю.

2. У якому рядку всі прислівники мають ступені порівняння?

- а) холодно, добре, мудро, надзвичайно;
- б) яскраво, погано, препогано, м'якенько;
- в) просто, зручно, дорого, весело, спокійно;
- г) чудово, солодко, зненацька, достатньо.

3. У якому рядку в усіх прислівниках при творенні ступенів порівняння відбуваються зміни приголосних?

- а) спокійно, повільно, швидко, рідко;
- б) важко, дорого, вузько, високо;
- в) тихо, голосно, просто, складно;
- г) довго, коротко, тривало, кисло.

4. У якому рядку всі прислівники утворені префіксально-суфіксальним способом?

- а) віднині, внизу, подекуди, поряд;
- б) навпаки, втрое, уперед, навічно;
- в) по-іншому, віддавна, влітку, здалеку;
- г) набагато, взимку, по-сусідськи, ось-ось.

5. У якому рядку всі прислівники пишуться з **н**?

- а) гума..о, стара..о, тума..о, зоря..о;
- б) щоде..о, відмі..о, со..о, неказá..о;
- в) неви..о, безпереста..о, таєм..о, негада..о;
- г) організова..о, шале..о, впевне..о, невтом..о.

6. У якому рядку на місці пропусків слід писати літеру **и**?

- а) Трич.. крига замерзала, трич.. розтавала, трич.. наймичку у Київ Катря проводжала (Т. Шевченко).
- б) Дорош, трішечк.. зіп'явшись навшпиньк.., розглядав фотографії на стіні (Г. Тютюнник).
- в) Надворі було поноч.. (І. Нечуй-Левицький).
- г) Двіч.. літа не буває (Нар. тв.).

7. У якому рядку всі прислівники пишуться через дефіс?

- а) у/бік, по/друге, як/небудь, хоч/не/хоч;
- б) будь/де, час/від/часу, на/трос, у/середині;
- в) пліч/о/пліч, раз/у/раз, по/нашому, по/двоє;
- г) де/таки, хтозна/як, по/перше, по/латині.

8. У якому рядку всі прислівники пишуться разом?

- а) що/духу, на/гору, десь/інде, на/що;
- б) до/нині, за/одно, ані/трохи, на/четверо;
- в) по/троху, десь/то, на/совість, чим/дуж;
- г) на/низу, на/мить, у/друге, на/диво.

9. У якому рядку всі прислівники з **не** пишуться разом?

- а) не/стямно; не/ухильно; не/порушно; не/погано;
- б) не/просто, а складно; не/достатньо; не/самовито; не/рідко;
- в) не/вчасно; не/цікаво; не/гарно; не/виразно, а заплутано;
- г) не/давно, а тільки що; не/старанно, а як-небудь; не/холодно; не/вловимо.

10. У якому рядку всі прислівники мають значення способу дії?

- а) напомацки, босоніж, потайки;
- б) нашвидкуруч, колись, напоказ;
- в) вголос, влітку, внічию;
- г) заодно, додому, навесні.

◆ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ◆

1. Яка частина мови називається прислівником? Назвіть морфологічні ознаки прислівника.

2. З якими частинами мови можуть пов'язуватися прислівники? Навести приклади.

3. Від яких частин мови походять прислівники?

4. Які способи творення є характерними для прислівників? Наведіть приклади.

5. Чи всі прислівники можуть утворювати ступені порівняння?

6. Як творяться прислівники вищого та найвищого ступеня порівняння? Наведіть приклади.

7. Як можна відрізнити прислівники простої форми вищого ступеня порівняння від однозвучних прикметників?

8. Від чого залежить написання прислівників з **н** і **ни**? Наведіть приклади. У яких прислівниках завжди пишеться **ни**?

9. Сформулюйте правила написання **не**, **ні** з прислівниками. Наведіть приклади.

10. Яка закономірність простежується у вживанні букв **и** та **і** наприкінці прислівників?
11. Які прислівники пишуться через дефіс, а які — разом? Наведіть приклади.



Об'єднайтеся в групи по 4–5 учнів. Підготуйте словничок фразеологізмів, до складу яких входять прислівники. Словничок повинен вміщувати 25–30 прикладів, бажано за однією темою. Можна підготувати у вигляді невеликої збірки або презентації з використанням ілюстрацій.

☺ ЦІКАВА СТОРІНКА ☺

Це цікаво знати

Таблицю слів і словоформ, розташованих у спадному порядку щодо частоти вживання, «очолоє» сполучник «і».

Найчастіше серед іменників вживається слово «рука», серед дієслів — «бути», прикметників — «великий», займенників — «він». Останні місця в таблиці частотності займають слова «мутація», «баклажка», «радист», «білочка».

Найбільшу кількість значень має абревіатура ПК. Це палац культури, паровий кран, передній край, перфокарта, Петербурзький комітет, Петроградський комітет, підбирач-копнувач, пістолет-кулемет, Пітерський комітет, Повітряний кодекс, пожежний кран, польовий караул, постійний комітет, променевий кінескоп, проміжний конденсатор, прохідницький комбайн, прядильно-крутильна (машина), парсек, персональний комп'ютер та інші.

Культура мовлення

Учімо українську мову! Читаймо українською!

Співаймо українських пісень!

(«Давайте вчити, читати...» — невластиві українській мові конструкції.)



Смачного!

«Приємного апетиту» — калька.



Вимикайте світло, коли виходите з кімнати!

(«Включити (виключити) світло» — росіянізм.)

Значення слова

ДОЩОВИТИЙ

День, осінь, погода, рік



ДОЩОВИЙ

Вода, краплини, хмари, черв'як

ЗМЕРЗНУТИ

Відчуті холод, страждати від холоду



ЗАМЕРЗНУТИ

Стати твердим від холоду, перетворитися на кригу, згинуті від холоду

У світі фразеологізмів

Онук уминає борщ, **аж за вухами лящить**.

(Аж за вухами лящить — жадібно, з великим апетитом.)



Що в нас на вечерю? Бо я зранку **не мав ріски в роті**.

(Не мати ріски в роті — нічого не їсти.)

Наголошуй слова правильно!

анікОли
бЕзвісти
заввИшки
завдОвжки
залюбкИ
зАочі
затЕмна

звідСіль
згАрячу
здАлека
зОзла
зОпалу
зрАння
навПіл

наСміх
обІруч
по-новОму
поНОчі
позАторік
посерЕдині
рАзом

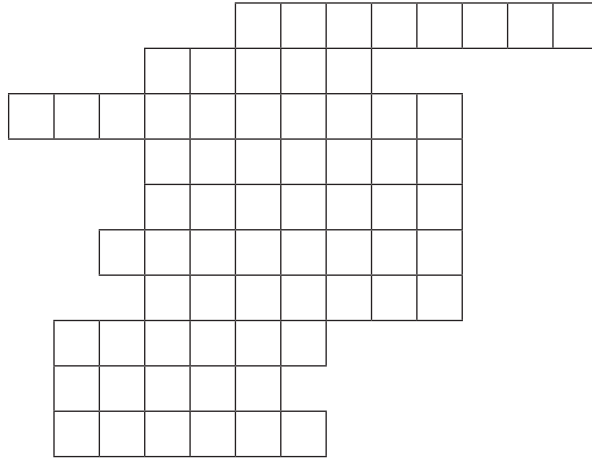
Ребуси



Кросворд

Заповніть кросворд, вибравши з нижче поданих слів необхідні прислівники.

Прислівник, могутній, навшпиньки, верхи, шкільний, праворуч, ласкаво, залюбки, веселий, урок, восени, верхи, високо, розумний, пожовкнути, повільно, голосний, ліворуч, плескати.



§ 35. МД Читання мовчки тексту публіцистичного стилю

270. Прочитайте мовчки текст. Виконайте подані після нього тестові завдання за змістом прочитаного тексту.

ВОДА — КРОВ ЗЕМЛІ

Погляньте на карту світу і побачите блакитний колір просторів нашої планети. Ним позначено воду, яку в цілому називають Світовим океаном. До нього належать усі океани й моря.

Він займає 3/4 поверхні Землі, на сушу припадає 1/4. Недарма іноді називають нашу Землю «планетою-океаном», а воду — найдивовижнішим мінералом на Землі. Адже вона створює умови для розвитку різноманітних форм життя.

Води навкруги багато. У річках, морях і океанах вода перебуває у вигляді рідини, у хмарах — у вигляді пари, а в морози перетворюється у лід. Вода незамінна. Там, де є вона, є й життя.

Майже 2/3 нашого тіла становить вода. Вона входить до складу крові, яка розносить по всьому організмові поживні речовини. Випаровуючись із поверхні шкіри, регулює температуру нашого тіла.

Вода — це тіло природи, яке відрізняється від інших тим, що не має власної форми, а набуває її залежно від посудини, тобто вода — рідина. Порівняйте її з могом або чорнилом, і ви переконаєтесь, що вона безбарвна, прозора. Не має вода власного запаху і смаку, а набуває їх залежно від домішок (солей, цукру). Такі породи, як глина, пісок, у воді не розчиняються. При температурі нижче 0 °С утворюють велику кількість водяної пари. Перебуваючи у вигляді снігу чи льоду, вода також може випаровуватись. При нагріванні вона розширюється, а при охолодженні до +4 °С стискується.

Вода є в річках, озерах, болотах, водосховищах, ставках, а також під землею. Це називається водами суші. Вони поділяються на поверхневі й підземні.

Дошова вода, просочуючись у землю, легко проходить через шар ґрунту, товщі піску, гравію, гальки до шару глини, яка майже не пропускає її. Утворюються підземні струмочки, які течуть у напрямі нахилу шару глини. Інколи вони виходять на поверхню (в яру, долині, біля підніжжя схилу).

Місце, де на поверхню землі виходить підземна вода, називають джерелом.

Джерельна вода чиста, холодна, її приємно пити. Води, у яких розчинені гази, солі, називають мінеральними.

Кожна річка починається невеликим струмком. Вона має витік, тобто місце, звідки починається. Місце, де річка впадає в море, озеро або іншу річку, називають гирлом.

Річки течуть з різною швидкістю. На рівнинах — повільно, спокійно, а в горах — швидко і бурхливо.

Головна річка Придністров'я — Дністер. Її виток знаходиться у Карпатах біля села Вовчого Львівської області на висоті 900 м над рівнем моря, має 386 приток, впадає у Дністровський лиман, з'єднаний з Чорним морем. Довжина річки — 1352 км.

Вода — цінний дар природи, справжнє джерело життя. Досить сказати, що без їжі людина може існувати п'ять тижнів, а без води не проживе й п'яти днів. Земля, позбавлена води, — мертва пустиеля.

(З журналу)

1. Що називають Світовим океаном?

- а) океани і моря;
- б) води суші;
- в) повітряні маси;
- г) річки й озера.

2. Які властивості має вода?

- а) може підвищувати температуру тіла;
- б) може перебувати в твердому, рідкому та газоподібному станах;
- в) може бути замінена будь-якою рідиною;
- г) не може розчиняти деякі речовини.

3. Яка з поданих тез є неправильною?

- а) вода входить до складу крові;
- б) вода становить 2/3 тіла людини;
- в) вода займає 1/2 поверхні Землі;
- г) вода — мінерал на Землі.

4. Що відбувається з водою при нагріванні?

- а) випаровується;
- б) змінює колір;
- в) стискується;
- г) розширюється;

5. Вода відрізняється від інших речовин:

- а) кольором;
- б) постійною формою і незмінністю;

- в) набуває форми залежно від посуду;
- г) не має запаху.

6. Яку воду називають мінеральною?

- а) морів та океанів;
- б) де розчинені гази та солі;
- в) гірських річок;
- г) очищену.

7. Джерельна вода — ... :

- а) вода, що виходить на поверхню землі з її глибин;
- б) чиста, холодна, приємна;
- в) вода, що фільтрується піском, галькою, гравієм і не пропускається глиною;
- г) та, що є у кожного вдома.

8. Гирлом річки є місце... :

- а) початку річки;
- б) де річка впадає в море, річку тощо;
- в) де зберігаються гирі;
- г) де розташовані пляжі.

9. Скільки часу може прожити людина без води?

- а) 5 днів;
- б) 3 дні;
- в) 5 тижнів;
- г) 3 тижні.

10. Довжина річки Дністер... :

- а) 1352 км;
- б) 1532 км;
- в) 1652 км;
- г) 1452 км.

11. Річка Дністер впадає... :

- а) у Дністровський лиман;
- б) у Чорне море;
- в) у річку в Карпатах;
- г) у річку біля села Вовчого Львівської області.

12. Яка головна думка тексту?

- а) водні багатства краю, де ми живемо;
- б) вода — цінний дар природи, справжнє джерело життя;
- в) властивості води;
- г) необхідність води в житті людини.

§ 36. РЗМ Усний переказ тексту з елементами опису процесу праці

Розповідь про процес праці містить перелік певних операцій у тій послідовності, в якій їх слід виконати, щоб одержати результат, тобто продукт праці.

Розповідь про трудовий процес може бути складена в **науковому, діловому** або **художньому** *стилях*.

Особливістю розповіді в **науковому** та **діловому** *стилях* є те, що трудові операції, про які йдеться, вказуються стосовно не до конкретної особи, а до узагальненої, до будь-якої особи взагалі. Через це назва виконавця тут може опускатись, для назви дій найчастіше використовуються дієслова третьої особи множини: *так роблять*.

Така розповідь має характер інструкції, її мета — передати точні узагальнені відомості про процес праці. Вона позбавлена емоційності. Всі слова вживаються тільки в прямому значенні.

Мета **художньої розповіді** про процес праці — викликати певне ставлення до самої праці, до її виконання, до результату трудових дій. Така розповідь емоційна, образна. В ній вживаються художні засоби: епітети, порівняння та ін.

271. Прочитайте подані уривки. Визначте, до якого типу та стилю мовлення вони належать. Свою відповідь обґрунтуйте.

I. Прісне тісто замішують на сироватці з яйцем, дають йому відстоятись. Розкачують у руках качалку діаметром 2–3 см, розрізають її на шматки. Кожен шматок обвалюють у борошні, розкачують варяниці. Начиняють їх сиром, картоплею або тушеною капустою. Варять у крутому окропі (*З кулінарної книги*).

II. Руки Ганни Сильвестрівни натхненно чаклували над кожним шматочком тіста. Господиня встигла вже наставити окропу і, коли вода забулькотіла, виклала на підситок перший десяток вареників та почала по одному кидати їх у каструлю.

Прозора вода враз скаламутилася, в ній затанцювали білі порошокинки. Полинув ніжний аромат тіста й варених ягід. Потім вода знову забила в ключі, і незабаром вареники почали випливати нагору.

За мить вони запаморочливо пахтіли на тарілці — білі-білі, з ледь примітним бузковим відливом (*За І. Сенченком*).

272. 1. Прочитайте текст. Який процес праці тут описано? Чи вдалося авто-рові передати ставлення героїні до своєї праці? Як ви розумієте вислів «Ну ось і зійшов святець»?

Ледь-ледь збиралося на досвіт, і мати, вмившись, зодягали чисту сорочку, підв'язувалися вишитим фартухом і вилазили на лежанку. Крізь просоння чув їх лагідну приповідку: «Ну ось і зійшов святець, аж віко підпер!» Невдовзі досвіткове помешкання освітлювалося живими зайчиками — нараз спалахували сухі дрівця, потріскуючи голосними пострілами. Піч гототіла, коли полум'я лизало своїм язиком челюсті.

Доки варилося снідання, мати місили тісто. Було то вельми цікаве видовисько. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало. Коли воно нарешті ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. «Вставайте, хлопці, — наказувала нам, — поїсте й розходьтеся, бо буду хліб викачувати».

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустияних листків. За цей час в оселі вже стояв паркий дух. На ліжкові, засланому простирадлом, а поверх ще й рушником, пузатилося кілька кругленьких паляничок. Мати була вся в роботі. Легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмочали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидаючи з однієї долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник...

Доки мати викачували останню, найменшу паляничку, що призначалася мені, я біг за лопатою і, внісши, приставляв її до печі. Розіславши капустияний листок поверх ясенового язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину. Біле тісто паляниці нараз обдувало гарячим духом печі... Зробивши виделкою кілька проштрихів, мати шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася за челюстями й моя паляничка.

(За В. Скуратівським)

Тлумачний словник

Лежанка — низька піч у вигляді тапчана для лежання.

Віко — верхня частина діжки, скрині, якою їх закривають.

Вельми — дуже.

Обіруччя — обидві руки.

Ослінчик — переносна кімнатна лава для сидіння.

2. Складіть план тексту. За складеним планом усно перекажіть прочитане.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК

§ 37. Прийменник як службова частина мови.
Непохідні і похідні прийменники

273. Прочитайте слова у двох колонках. Чи всі слова мають лексичне значення, морфологічні ознаки? Зробіть висновок про те, що таке службові частини мови.

підручник	під
радісний	не
мій	щоб

До службових (рос. служебных) частин мови належать прийменники, сполучники, частки.

Службові частини мови відрізняються від самостійних тим, що **не мають самостійного лексичного значення** (не називають предметів, ознак, дій, кількості), **не мають морфологічних ознак**, притаманних самостійним частинам мови (роду, числа, відмінка, часу тощо), самостійно **не виконують синтаксичної ролі в реченні**.

Службові частини мови — незмінні слова.

Прийменник (рос. предлог) — незмінна службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні: *говорити (про що?) про кіно*.

Прийменник не є членом речення.

Виконуючи синтаксичний розбір речення, прийменники потрібно підкреслювати так само, як і слова, з якими вони утворюють граматичну форму: Від вогню біжи, а у воду скачи (Нар. тв.).

Прийменники є засобом зв'язку слів у словосполученні та реченні.

274. Прочитайте. Визначте, у якому відмінку вжито іменники з прийменниками.

Без даху, біля дверей, від сестри, для брата, до батьків, з-за дерев, з-під землі, за царя Гороха, між нив, коло броду, завдяки їй, услід йому, по воду, під кущем.

275. Перепишіть, подані в дужках іменники запишіть у формі потрібного відмінка. Визначте відмінки іменників.

Не спиняйтесь перед (перешкода); прямувати до (мета); змагатися з (вороги); об'єднатися з (однодумець); незважати на (сумніви); не розраховувати на (підтримка); бути впевненим у (перемога).

За походженням розрізняють прийменники **непохідні** (рос. непроизводные) та **похідні** (рос. производные).

До непохідних належать прийменники, походження яких важко встановити: *без, у, до, від, при, на*.

Похідні прийменники утворено:

1) складанням двох чи більше непохідних прийменників: *понад* (*по+над*), *з-під*, *з-поміж* (*з+по+між*);

2) шляхом поєднання прислівника чи іменника з прийменником: *відповідно до*, *у зв'язку з*;

3) шляхом переходу іншої частини мови в прийменник: *Учень намалював коло. Батько сидів коло мене.*

276. Прочитайте речення. Знайдіть і випишіть прийменники з повнозначними словами, з якими вони вживаються. У дужках зазначте, похідні чи непохідні прийменники.

1) З-поміж верб та садів виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь (*І. Нечуй-Левицький*). 2) Сидить батько кінець столу, на руки схилився (*Т. Шевченко*). 3) Над головою тьмяно мерехтіли освітлені верхів'я дерев, уже догорала вечірня зоря (*С. Хаврусь*). 4) Навколо станції на пагорбах і в долині, скільки сягає око, дерева вкрилися цвітом (*Є. Гуцало*). 5. У байках, казках і прислів'ях зозулі явно не пощастило (*І. Заянчковський*).

277. Запишіть прийменники в дві колонки: 1) непохідні; 2) похідні.

Під, попід, понад, за, при, з-за, з-під, серед, по, на, у, над, посеред, поза, з, до, з-над, від, під, уві, із-за.



278. Прочитайте пари речень. Якими частинами мови виступають виділені слова?

Козаки стали в **коло**. — **Коло** річки стояли дівчата.

Степи простяглись **навкруги**. — **Навкруги** мене степ.

Придністров'я — чудовий **край**. — Хлопець сів **край** столу.

Сашко звернувся до друга **за допомогою**. — **За допомогою** трактора автомашину витягли.



279. Уведіть подані пари слів у речення як прийменники і як омонімічні до прийменників повнозначні частини мови за зразком.

Зразок. Цей чоловік давно не навідувався в наш **край** (іменник). — **Край** (прийменник) берега в траві сиділо цуценя і жалібно дивилося на нас.

Коло (іменник) — коло (прийменник), уздовж (прислівник) — уздовж (прийменник), назустріч (прислівник) — назустріч (прийменник), протягом (іменник у формі орудного відмінка) — протягом (прийменник).



280. Розгляньте таблицю. Зробіть висновок про те, які бувають прийменники за будовою. Доповніть таблицю прикладами.

Види прийменників за будовою		
Прості	Складні	Складені
за, для	попри, задля	залежно від

281. Прочитайте речення. Поясніть вживання розділових знаків. Випишіть прийменники, визначте їх розряд за походженням та будовою.

1) Ой ходить сон коло вікон, а дрімота — коло плота (*Нар. тв.*). 2) Тече вода з-під явора ярмом на долину (*Т. Шевченко*). 3) ...Під горою, між вербами та над водою біленька хаточка (*Т. Шевченко*). 4) Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з роботи йдуть... (*Т. Шевченко*). 5) Протягом року до нас тричі приїздила делегація від заводу (*А. Шмигельський*).

282. Перекладіть українською мовою словосполучення. За потреби зверніться до російсько-українського словника.

Готується к весне, вийшло из употребления, с обоих берегов реки, предоставит справку о болезни, по важным делам, по зову сердца, при жизни отца, стоять у двери, стоять во главе учреждения, дом в три этажа, поднимать голос в защиту мира, ездить по селам, старается по мере сил.

§ 38. Правопис прийменників

283. Прочитайте, зверніть увагу на написання прийменників разом, окремо, через дефіс.

протягом	із-за	поруч з
задля	з-поза	згідно з
назустріч	із-під	залежно від

Похідні прийменники можуть писатися разом, окремо і через дефіс.

Разом пишуться:

1) складні прийменники, утворені сполученням одного чи більше непохідних прийменників з повнозначною частиною мови: *внаслідок, напередодні*;

2) складні прийменники, утворені сполученням непохідних прийменників: *поза, попри*.

Через дефіс пишуться складні прийменники з першою частиною **з- (із-)**: *з-за, з-поміж, з-посеред, із-під*.

Окремо пишуться складені прийменники, утворені сполученням повнозначних частин мови (іменників, прислівників, дієслівних форм) із простими прийменниками: *у результаті, незалежно від, зважаючи на, під час*.

Орфограма

Написання прийменників разом, окремо, через дефіс

284. Прочитайте речення. Знайдіть похідні прийменники, поясніть їх написання.

1) Із-за гори місяць ясний на луг поглядає; край берега дівчинонька тихо походжає (Л. Глібов). 2) Під час десанту найбільш енергійно діяло відділення Шипа (І. Захаров). 3) Незважаючи на дощик, зустрічаємось на площі (О. Конотопець). 4) Іду долиною додому уздовж городів навпростець* (О. Довгон'ят). 5) Уже веселка розмаїта пустила стріли з-поза хмар (А. Малишко).

285. Спишіть, розкриваючи дужки. Прокоментуйте правопис прийменників.

(За)для нас; (з)поміж нас; (по)між людьми; (на)чолі(з) учителем; (з)під опіки батьків; (на)зустріч щастю; (у)напрямку(до) площі; (на)передодні свята; (по)над деревами; (у)ві сні; (з)(по)над гір; (з)над вершин дерев.



286. Утворіть від поданих слів і запишіть не менш ніж десять похідних прийменників. Із п'ятьма утвореними прийменниками складіть словосполучення.

По, на, за, при, в, між, з, над, серед.

287. Прочитайте правила про вживання прийменників **у, в**. Доповніть правила прикладами.

Уживається в:	Уживається у:
1) між голосними, щоб уникнути збігу: <i>пірнула в озеро</i>	2) між приголосними, щоб уникнути збігу: <i>пірнув у басейн</i>

2) на початку речення перед голосним: <i>В озері відображаються берізки й куці ожини.</i>	2) на початку речення перед приголосним: <i>У небі пливуть білі хмари.</i>
3) після голосного перед приголосним: <i>зайти в бібліотеку</i>	3) після паузи (на письмі після розділового знака) перед наступним приголосним: <i>Навесні птахи повернулись у садки, у лісі.</i> 4) Перед буквами в, ф та буквосполученнями св, хв, кв, льв тощо (тобто такими, у яких другою є буква в або ф) незалежно від закінчення попереднього слова вживають у : <i>Ірина поставила квіти у вазу. Весь цей тиждень у Львові стояла тепла погода.</i>

288. 1. Прочитайте речення. Вставте на місці крапок пропущені прийменники **у, в**.

1) Я йшов і думав: «І що ото за синоптики, що не вміють **звичайнісінького** дощу вгадати! ... нас ... селі кожна баба вам за три дні наперед дощ завбачить» (*В. Нестайко*). 2) З усього ... мене тільки, може, думки й лишилися (*В. Нестайко*). 3) Але Григорієві було **приємно** брати участь ... загальному клопоті, ... такому незвичайному готуванні (*І. Багрянний*). 4) ... хаті блимав вогник (*І. Багрянний*). 5) ... повітрі було свіжо, навіть холоднувато, як узагалі ... цих місцевостях улітку (*І. Багрянний*). 6) Тиждень італійського кіно проходив ... Львові з 3 по 10 грудня 2010 року (*З інтернету*). 7) Вікно Ніниної кімнати **виходило** ... сад (*О. Донченко*).

2. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Уживається З:

- 1) перед словом, яке починається з голосного: **з** *Олегом, з Іриною*;
- 2) перед приголосними, крім **с, ш**, якщо попереднє слово закінчується голосним: *прийшли з парку*;
- 3) перед приголосним на початку речення, якщо утворена сполука приголосних нескладна для вимови: **З** *луки вітерець доносив тонкі пахоці квітів*.

Уживається ІЗ:

- 1) між приголосними, особливо коли їх накопичується багато: *Валентин із Григорієм*;
- 2) перед приголосним на початку речення, якщо утворена сполука складна для вимови (особливо перед **з, с, ш**): **Із** *шухляди Валентин Петрович дістав потрібні папери*.

Уживається ЗІ:

1) перед сполученням приголосних, де початковими зазвичай є **з, с, ш, щ**:
Зі снігу каші не зварюєш (Нар. тв.).

Уживається ЗО при числівниках *два, три*: *зо три сотні*.

289. *Спишіть сполучення слів, уставляючи на місці пропуску прийменник з, із, зі або зо.*

Брат ... сестрою, вітаю .. святом, вийшли .. школи, виняток ... правила, сніг ... вітром, вітер ... снігом, квіти ... лісу, кілометрів ... три, вийшли ... оранжереї, прибрав ... столу, дивитися ... берега, приїхав ... села, учитель ... стажем, зліпити ... снігу.

290. *Перекладіть поданий текст українською мовою. Підкресліть прийменники.*

Весна сияла на небе, но лес ещё по-зимнему был засыпан снегом. Были ли вы снежной зимой в молодом лесу? Конечно, не были: туда и войти не возможно. Теперь через дорожку в ту и другую сторону лежат согнутые деревья, и так низко, что только зайцу под ними и пробежать. Вот что случилось с деревьями: берёзка вершинкой своей, как ладонью, забирала падающий снег, и такой от этого вырос ком, что вершинка стала гнуться. В оттепель падал опять снег и прилипал к тому кому. Вершина с тем огромным комом всё гнулась и, наконец, погрузилась в снег и примёрзла до самой весны (По М. Пришвину).

Розбір прийменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Похідний чи не похідний.
3. Вид за будовою.
4. З формою якого відмінка вжито в реченні.
5. Вимова та написання.

Зразок усного розбору

На світанні козаки вступили в село... (М. Коцюбинський).

На — прийменник, непохідний, простий, ужито з формою місцевого відмінка, пишемо, як вимовляємо.

Зразок письмового розбору

На — прийм., непохідн., прост., ужито з М.в.

291. *Перепишіть, розкриваючи дужки. Зробіть морфологічний розбір трьох прикметників на вибір.*

(З)переляку душа в п'яти утекла. І (з)під стоячого підшву випоре. Верба товста, але (з)середини пуста. Не сунься, середа, (по)перед четверга. (По)під носом косовиця, а в голові ще не орано. Зачинили вовка (по)між вівці. Такий вовк (з)поміж овець, як коза при капусті. Не дурний крук, щоб випустив (з)попід рук. (С)підтишка литки рве. Ми з тобою, як риба з водою: я на лід, а ти (під)спід. Як ідеш, дивись (по)під ноги: хоч грошей не знайдеш, так носа не наб'єш (*Нар. тв.*).

§ 39. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності і підрядності

292. *Прочитайте. Визначте, у якому реченні виділений сполучник з'єднує однорідні члени речення, а в якому — частини складного речення. Зробіть висновки про роль сполучників у мові.*

Над озером пливе м'яка і тендітна тиша (*М. Хвильовий*). — В осіннім небі журавлі курличуть, і голос їхній ледве чути з імлі (*Є. Летюк*).

Сполучник (рос. союз) — незмінна службова частина мови, що вживається для зв'язку однорідних членів речення і частин складного речення:

Це був час привітань, подарунків і телеграм (І. Жиленко). Життя не має ціни, і тільки воля дорожча за життя (Нар. тв). Є люди, що їх у всьому хочеться наслідувати (Я. Баш).

За походженням сполучники бувають **непохідні** (*та, і, але*) та **похідні** (*аніж, зате, тому що*).



293. *Розгляньте таблиці. Розкажіть про види сполучників за будовою та способом використання.*

Види сполучників за будовою

Прості	Складні	Складені
Морфологічно не розкладаються на частини: <i>а, і, та, бо, чи.</i>	Утворилися внаслідок злиття в одне слово двох слів: <i>щоб (що+б), якщо (як+що), ніби</i>	Сполучення кількох слів: <i>тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що</i>

Види сполучників за способом використання

<i>Одиничні</i>	<i>Повторювані</i>	<i>Парні</i>
<i>і, й, чи, але, що, або, щоб, ніби</i>	<i>або ... або, чи ... чи, ні ... ні, то ... то, чи то ... чи то</i>	<i>не тільки ... а й; що ... то; як ... так і; хоч ... та; чим ... тим</i>
<i>підручник і зошит</i>	<i>або зошит, або підручник</i>	<i>не тільки підручник, а й зошит</i>

294. Прочитайте прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені сполучники з довідки. З'ясуйте вид сполучників за будовою та способом використання. Поясніть вживання розділових знаків.

Все добре переймай, ... зла уникай. Коли Бог розуму не дав, ... коваль не вкує. Не мудрий багато, ... працой завзято. Чоловік без розуму ... сніп без перевесла. Жени дурного пастуха, ... череда поздиha. Книга вчить, ... на світі жить. Треба розумом надточити, ... сила не бере. Вітряк меле крилами, ... дурень — язиком. Мудрий не все каже, ... знає, а дурний не все знає, ... каже. ... сядь та й плач, ... стоячи реви (*Нар. тв.*).

Для довідок. А, і, але, немов, бо, як, якщо, а, що, що, чи — чи.

295. Розподіліть сполучники за будовою у три колонки: до першої — прості сполучники, до другої — складні, до третьої — складені.

Мов, якби, бо, через те що, після того як, що, щоб, аби, зате, але, незважаючи на те що, хоча, проте, для того щоб, як, ніби, якщо, у зв'язку з тим що, наче, як тільки, нібито, коли, коли б, та, так що, начебто.

За значенням і синтаксичною функцією розрізняються сполучники **сурядності** (рос. сочинительные) і **підрядності** (рос. подчинительные).

Сполучники сурядності поєднують **однорідні члени речення** та **рівноправні частини складного речення**.

За значенням розрізняють такі види сполучників сурядності:

- 1) єднальні: *і (й), та* (у значенні *і*), *не тільки ... але й (а й), ні ... ні, також, причому, притому;*
- 2) протиставні: *а, але, та* (у значенні *але*), *однак, зате, проте;*
- 3) розділові: *або, або ... або, чи, чи ... чи, то ... то, хоч ... хоч, чи то ... чи то, не то ... не то.*

296. Прочитайте речення. Визначте сурядні сполучники та з'ясуйте їх вид за значенням.

1) Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський). 2) З людьми вітаюся, і весело мені, що з ними я свій хрест і свій вінок нестиму (М. Рильський). 3) Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати (В. Симоненко). 4) Поети страждали і мучились, але залишались поетами... (М. Холодний). 5) Бої точилися не тільки за кожний будинок, але й за кожний поверх, кімнату (О. Гончар).

297. Утворіть з наведених пар простих речень складні, використовуючи сурядні сполучники.

Зозулі кували. Солов'ї витьохкували.

Рожевий ранок уставав на сході. Земля парувала під сонцем.

Зійшло сонце. Легкі хмарки пропливали по небу.

Сполучники підрядності приєднують залежну частину до головної у складному реченні: *Бог для того послав на землю ніч, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина (М. Стельмах).*

За значенням розрізняють такі види сполучників підрядності:

1) причинові: *тому що, бо, через те що, оскільки, у зв'язку з тим що, завдяки тому що;*

2) часові: *коли, щойно, як тільки, ледве, тільки, як, після того як, з того часу як, поки;*

3) мети: *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби;*

4) умови: *якщо, коли, коли б, як, якби, аби, як тільки;*

5) допустові: *хоча, незважаючи на те що, дарма що, хай, нехай;*

6) порівняльні: *як, мов, мовби, немов, немовби, ніби, наче, начебто, нібито;*

7) з'ясувальні: *що, як, щоб, ніби, наче, начебто.*

298. Прочитайте речення. Доведіть, що сполучники поєднують частини складного речення. Поставте усно питання від однієї частини речення до іншої. Визначте вид сполучників за значенням.

1) Якщо пошукаєш у книгах мудрості, знайдеш велику користь для душі своєї (Нестор). 2) Садили ми під тином акації колючі, щоб затінок і захист нам дали (М. Рильський). 3) Дуже важливо, щоб учням було дороге все створене старшими поколіннями (В. Сухомлинський). 4) Уже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське (О. Гончар). 5) На березі ставало темно, тому що з берега насувалася важка чорна хмара (О. Донченко).

299. *Запишіть у дві колонки сполучники сурядності та підрядності. З'ясуйте, до якої з груп належить кожен сполучник підрядності.*

Але, проте, бо, однак, якщо, мов, і, щоб, або — або, хоч, аби, ні — ні, ледве, оскільки, та, зате, немовби, незважаючи на те що.

300. 1. *Відновіть речення, уставивши потрібні за змістом сполучники підрядності (відповідно до смислових зв'язків, зазначених у дужках).*

1) **Андріївська** церква названа на честь Андрія Первозванного, ... (причина) апостол Андрій на місці, де тепер стоїть храм, поставив **дерев'яний** хрест. 2) У літописах розповідається, ... (з'ясування) апостол Андрій проповідував християнство на території **нинішньої** України. 3) Історія Андріївської церкви почалася тоді, ... (час) Київ відвідала імператриця Єлизавета Петрівна. 4) Єлизавета побувала в багатьох святих місцях, ... (мета) зробити великі пожертвування різним церквам і монастирям. 5) Церква гармонійно поєднує в собі пишноту й урочистість, ... (допустовість) збудована у стилі бароко (За О. Ламоновою).

2. *Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова.*



301. *Складіть речення за початком, використовуючи подані сполучники й правильно розставляючи розділові знаки. Визначте, до якого розряду за значенням належать сполучники.*

Я хочу знати українську мову

- і
- але
- то, то
- коли
- бо
- дарма що
- ніби
- замість того щоб
- після того як



302. *Підготуйте замітку-інформацію у газету про відому пам'ятку архітектури у вашій місцевості. Складіть висловлювання, використовуючи для зв'язку слів і речень сполучники сурядності й підрядності.*

§ 40. Написання сполучників разом і окремо



303. Порівняйте написання сполучників у колонках. Визначте вид сполучників за будовою. Зробіть висновок про правопис сполучників.

також	тому що
немовби	як тільки
щоб	після того як

Складні сполучники пишуться **разом**: *якби, ніби, немов, складені* — **окремо**: *тому що, через те що*.

Окремо пишуться сполучники, які мають при собі частки **ж, же**: *або ж*.

Слід відрізнати сполучники від омонімічних словосполучень: *якби* — *як би*; *якщо* — *як що*; *зате* — *за те*; *проте* — *про те*; *тож* — *то ж*, *щоб* — *що б*.

Якби не було мрії, праця втратила б свою привабливість (В. Сухомлинський). — *Як би* не було важко, добивайся поставленої мети (Г. Сагач).

При використанні складених сполучників *тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, унаслідок того що, замість того щоб* кома ставиться або перед усім складеним сполучником, або перед *що, щоб, як* — залежно від змісту та інтонації: *Сучасність потребує знавців комп'ютерних технологій, **тому що** живемо в добу інформації.* — *Сучасність потребує знавців комп'ютерних технологій **тому, що** живемо в добу інформації.*

Орфограма

Написання сполучників разом і окремо

304. Прочитайте речення. Поясніть правопис сполучників і вживання розділових знаків.

1) Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати (І. Нечуй-Левицький). 2) Якщо навіть трапляється розгніватися на когось, тоді розгнівайся і на себе самого (М. Гоголь). 3) Якщо хтось поруйнує лелече гніздо, станеться біда, через те що птах принесе вогню і спалить хату або накличе грозу. 4) Якщо ж заць пробіжить через обійстя, може трапитися пожежа. 5) Вважалося, що вухатий створений чортом і служить йому, тому зустріч з цією твариною віщувала нещастя (Нар.тв.).

305. *Запишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть їх правопис. За потреби скористуйтесь орфографічним словником.*

(Не)мов(би), а(би), що(б), все(таки), (через)те(що), ні(би), (з)по(між), дарма(що), (за)те, як(що), (незважаючи)на(те)що, так(що), із(за), (мов)би(то), як(би), (про)те, хто(небудь), тому(що), (для)того(щоб), (ні)як, що(й).



306. *Чому у першому реченні виділене слово пишеться разом, а в другому — окремо?*

Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М. Коцюбинський). — **Що б** не трапилося — будь завжди людиною (Є. Гуцало).



307. *Складіть речення зі сполучниками та однозвучними словами.*

Зразок: Хлопець усе добре обміркував, **проте** до роботи ще не брався (Гр. Тютюнник). — Мати нікому не розповідала **про те**, як нам важко живеться (А. Тесленко).

Проте — про те, причому — при чому, притому — при тому, якби — як би, що б — щоб.

308. *Прочитайте і усно перекажіть текст, використовуючи сполучники **тому** що, після того як, у міру того як, через те що.*

Людина багато в чому схожа на пташку: в ранній молодості нестримно* тягне її з дому, вона ладна* забути все, з усім розпрощатися, щоб знайти для себе інше, нове життя. А під старість, коли стільки побачено і пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда, туди, де народився і звідки повівся у світи, туди, де земля тобі здається простою, зрозумілою і такою ж рідною, як і всі ті, хто вцілів з твого роду (За Є. Гуцало).

Розбір сполучника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Вид за будовою.
3. Вид за способом використання
4. Сполучник сурядності чи підрядності; група за значенням.
5. Вимова та написання.

Зразок усного розбору

Узимку сонце світить, **та** не гріє (Нар. тв.).

Та — сполучник, простий, одиничний, сурядний, протиставний; пишемо, як вимовляємо.

Зразок письмового розбору

Та — сполучн., прост., одиничн., сурядн., протиставн.

309. Прочитайте речення. Випишіть сполучники. Зробіть їх морфологічний розбір. Усно проаналізуйте написання сполучників та розділові знаки при них.

1) Далечінь то бралася золотим полиском надвечір'я, то горіла синім вогнем, то куталася у фіолетові сутінки (І. Цюпа). 2) Допоки* в серці жевріє* надія, живе людина, думає і діє (К. Лесько-Лесь). 3) Так соковито квітне дика груша, а попід нею жибонить* струмок (М. Руденко). 4) Чим дальша від нас епоха, тим менше ми знаємо про неї, тим важче нам зрозуміти життя й інтереси людей тих часів (Л. Шошина). 5) Якщо земля любов'ю не зігріта, то де ж у світі візьметься тепло? (І. Гнатюк)

§ 41. Частка як службова частина мови.**Розряди часток за значенням**

310. Порівняйте речення. Зверніть увагу на виділені слова. Чи надають вони словам і реченням додаткових відтінків у значенні? Зробіть висновок про роль часток у мові.

У класі стояли парти. — У класі стояли **тільки** парти.

Це просто! — Це **ж** просто!

Випав сніг. — **Саме** випав сніг.

Частка (рос. частица) — службова частина мови, що служить для вираження додаткових відтінків значення та для творення деяких граматичних форм.

За значенням частки поділяють на словотворчі, формотворчі, модальні, запєречні.

Словотворчі частки *хтозна-, казна-, будь-, -небудь, аби-, де-, не-, ні-, -б, -би* та інші слугують для творення нових слів: *будь-де, хтозна-який, неправда, ніхто, щоб.*

Формотворчі частки використовують для творення форм дієслова:

1) наказового способу дієслів (*хай, нехай*): *нехай працює*.

2) умовного способу дієслів (*б, би*): *зробив би*.

Заперечні частки *не, ні, ані* слугують для заперечення змісту цілого речення або окремої його частини: *Не розпалиш вогню — не приготуєш обіду (Нар. тв.)*.

Модальні частки вносять різні смислові відтінки в речення, а також виражають почуття і ставлення того, хто говорить, до висловленого: *Збори почалися аж о другій годині (М. Трублаїні)*.

311. Прочитайте речення. Випишіть частки, визначте їх розряд за значенням.

1) Дивлюсь, аж світає, край неба палає (*Т. Шевченко*). 2) Чує серце недоленьку, сказати не вміє (*Т. Шевченко*). 3) Аякже, не турбуйтеся, все гаразд буде (*О. Іваненко*). 4) Невже тобі неволя не обридла? (*Леся Українка*). 5) Як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном (*М. Рильський*). 6) Чи хотіли б ви, щоб люди виявляли до вас інтерес? (*І. Тoman*). 7) Ну, що ж — хай буде поєдинок! (*М. Рильський*). 8) Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що б там не було (*В. Симоненко*).

312. 1. Утворіть форми 3-ої особи однини та множини наказового способу від дієслів **читати, зроби́ти** за допомогою часток *хай, нехай*.

2. Утворіть форми умовного способу від дієслів **сказати, працювати** за допомогою часток *б, би*.

3. Утворіть за допомогою часток **хтозна-, казна-, будь-, -небудь, аби-, де-, -сь** якнайбільше займенників чи прислівників.



313. Розгляньте таблицю. Розкажіть про групи модальних часток за значенням.

Група за значенням	Частки	Приклади
Стверджувальні (виражають ствердження)	<i>єге, отож, так, авжеж</i>	Так , я вільний, маю бистрі думи-чарівниці (<i>Леся Українка</i>)
Питальні (виражають запитання)	<i>чи, хіба, невже, що за</i>	Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає? (<i>Леся Українка</i>)
Вказівні (вказівка на предмет, дію, місце)	<i>це, оце, то, ось, он, ото</i>	Мова — це віконце, через яке людина бачить світ (<i>В. Сухомлинський</i>)
Означальні (увиразнення значення окремих повнозначних слів)	<i>ледве, якраз, саме, майже, просто, мало не</i>	Гнуться мало не до землі стрункі білі берези (<i>І. Франко</i>)

Підсилювальні (підсилення виразності)	<i>аж, же, ж, би, б, то, таки, і (ї)</i>	Ніч була темна, аж чорна (М. Коцюбинський)
Видільні (виділення окремих слів)	<i>тільки, лише, же, ж, хоча, таки</i>	Лиш сонях спах, хоча й не мусив (М. Вінграновський)
Спонукальні (виражають спонукання до дії)	<i>бодай, ну-бо, годі</i>	Годі ридати, на долю нарікати (І. Франко)
Окличні (надають відтінку радості, здивування, захоплення)	<i>як, який, що за, що то за</i>	Що за розкіш, що за привілля серед степу! (Панас Мирний)
Власне модальні (вносять у висловлювання сумнів, припущення, невпевненість)	<i>мов, мовляв, чи, наче, ніби, мовби, навряд, ну</i>	Галя мов не чула... (Панас Мирний)

314. Запишіть частки, розподіливши їх у три колонки: 1) модальні; 2) заперечні, 3) формотворчі. Усно визначте групу модальних часток за значенням.

Хай, нехай, би, не, ні, ані, хіба, чи, невже, що за, що то, ось, от, це, оце, ото, он, ген, саме, якраз, справді, точно, власне, хоча б, аж, же, таки, уже, мов, ніби, мовби, годі, бодай, бо, давай.

315. Випишіть «зайву» частку в групі. Свою відповідь обґрунтуйте.

Так, еге ж, годі. Саме, хай, якраз. Як, мов, нехай. Хай, нехай, ні. Ані, ні, хай. Лишень, ні, навіть.

316. Відновіть текст, уставивши необхідні частки з довідки. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

...густим молоком облити фруктові дерева. ...виструнчились у весняному святковому вбранні вишні, сливи, черешні, груші. І очей від них ...одведеш. ...тягне до них, підійдеш, ...милуєшся і ...намилуєшся.

...радість і для невтомних трудівниць — бджіл. Вони неквапно збирають ...нектар. ...перший весняний взяток.

А на землі — сила-силенна ...справжніх весняних квітів. Недаром... ..місяць зветься квітень (За О. Копиленком).

Довідка: ніби, ось, не, хоча, ото, не, це, таки, справді, вже, же, цей.



317. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік) на одну із запропонованих ситуацій, використовуючи модальні частки.

1. Ви разом із другом пішли на концерт улюбленого співака.
2. Ви розповідаєте про своє улюблене заняття своєму класному керівникові.

318. 1. *Перепишіть текст, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки. Дайте усно розгорнуту відповідь на поставлені у кінці тексту питання.*

Жи(т,тт)я кожної людини від народже(н,нн)я і до смерті проходить серед людей. Жодна людина не/існує сама по собі. А формою взаємозв'язку між людьми є спілкува(н,нн)я. Що ж таке спілкува(н,нн)я? Це обмін інформацією та досвідом. Кожній людині властива потреба у спілкува(н,нн)і. Згадайте Робінзона Крузо, що жив на бе(с,з)людному острові й розучився ро(с,з)мовляти, тому що не/мав з ким спілкуватися. Ми навіть (не)можемо уявити, яка це велика розкіш — спілкува(н,нн)я.

А чи вміємо ми спілкуватися? Чи завжди ведемо себе правильно в тій чи іншій ситуації? (З посібника)

2. *Підкресліть частки. Визначте їх розряд за значенням.*

§ 42. Правопис часток. Не з різними частинами мови

319. *Порівняйте написання слів у колонках. Зробіть висновок про написання часток з іншими частинами мови.*

казна-хто	казна в кого
написав-таки	таки написав
сядь-бо	сиди ж бо

Частки можуть писатися **окремо, разом і через дефіс**.

1. Частки **би (б), же (ж), то, ось, он, хай, нехай** зазвичай пишуться окремо від інших слів: *написав би, зроби ж, ось як, хай спить*.

Разом ці частки пишуться у складі сполучників та інших часток: *теж, мовби*.

2. Разом пишуться частки **де-, аби-, чим-, чи-, як-, що-, -сь: аби який, чимивидше, чимало, щохвилини, колись**.

3. Через дефіс пишуться частки **казна-, хтозна-, бозна, будь-, небудь, -бо, -но, -от, -таки: казна-як, хтозна-коли, будь-що, як-небудь, скажи-бо, допоможи-но, як-от, подумай-таки**. Але якщо частка **таки** стоїть перед словом, якого стосується, то пишемо окремо: *таки подумай*.

4. Окремо пишуться частки, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: *аби до кого, де з чим, хтозна й що*.

Орфограма

Написання часток разом, окремо і через дефіс

320. Прочитайте речення. Знайдіть частки та визначте їх розряд за значенням. Поясніть написання часток.

1) От тоді-то уперше в житті і вирішив я творити добрі діла (О. Довженко).
 2) Долежалась-таки торбина, настала і їй щаслива година: хазяїн взяв, повнісіньку червінцями й напхав (Л. Глібов). 3) Юрба нас невеличка, зате ж бо гомінка! (М. Рильський). 4) Сонце тільки-но сіло десь за лісовими хащами (М. Коцюбинський). 5) Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті (О. Довженко).

321. Перепишіть частки, розкриваючи дужки. Поясніть написання часток разом, окремо і через дефіс. З'ясуйте розряд за значенням. За потреби скористуйтесь орфографічним словником.

Як(би), казна(де), аби(хто), немов(то), поки(що), скільки(но), (де)коли, будь(як), як(от), так(то), хтозна(коли), спи(но), де(які), що(сь), мов(би), ніби(то), те(ж), от(же), казна(який), хіба(що), таки(знав), ні(з)ким, де(про)кого, тільки(но), пішов(таки), співай(бо), не(в)же, все(ж)таки, якимсь(то), чим(би)то.



322. Запишіть подані сполучення слів із частками у три колонки: а) ті, що пишуться разом; 2) ті, що пишуться через дефіс; 3) ті, що пишуться окремо. Підкресліть останню букву в останніх словах і прочитайте початок вислову П. Грабовського «... ще милішою стає».

(Де)що перевір, коли(небудь) розповім, хтозна(й)кого не клич, розкажи(бо) про своє місто, казна(про)яку принаду, не(аби)які фахівці, швидше(ж)бо відріж,(що)найшляхетніший рід, тільки(но) відповів, весна неначе(б) сон, де(про)що згадали, (будь)яка допомога, (бозна)який стогін, (чим)швидше прийшла, все(ж)таки це не туман, якби(то) порадила, бозна(в)які хащі.



323. Чому у першому реченні виділене слово пишеться окремо, а в другому — разом?

Шукай **не долі**, а волі (Нар. тв.). — Немає гіршої **недолі**, як жити без волі (Нар. тв.).

Частка **не** може писатися разом або окремо.

Частку **не** пишемо разом:

1) коли слово без **не** не вживається: *непорушно, негода, неволити*;

2) у складі префікса **недо-**, який означає дію, стан або якість у неповній мірі: *недобачати, недописаний*.

3) з **іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками**, якщо вони в сполученні з **не** означають одне поняття: *неспокій (тривога), немалий, недалеко, неабихто*;

4) з **дієсловами**, яким **не** надає нового значення: *неславити (ганьбити)*. АЛЕ: *не славити (у значенні не прославляти)*;

5) з **дієприкметником**, якщо він є означенням і не має при собі пояснювальних слів: *незакінчена робота*;

6) у заперечному слові **немає** (можна замінити російським словом **нет**): *У нього немає підручника*.

Частку **не** пишемо окремо:

1) зі словом, з яким вона не становить одного поняття, а є лише запереченням або протиставленням: *не доля вирішує; не високо, а низько; не можна*;

2) з **дієсловами, дієприслівниками, дієслівними формами** на **-но, -то**: *не бачити, не підстрибуючи, не закінчено*;

3) з **дієприкметниками**, що виступають у ролі присудка: *Робота не закінчена*;

4) з **дієприкметниками**, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: *не засаджена квітами площа*;

5) з **прикметниками**, що виступають у функції присудків, якщо часткою **не** заперечується ознака, виражена цим словом: *Ця річка не широка*;

6) з **числівниками, займенниками**, а також **при сполучниках і прийменниках**: *не другий, не свій, не то...*;

7) з **прикметником**, що має при собі пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою **ні**, а також з прикметником, перед яким стоять слова **далеко, зовсім, аж ніяк**: *ні до чого не здатний, нітрохи не цікава розповідь, зовсім не великі обсяги*;

8) зі словами, які пишемо через дефіс: *не по-нашому*;

9) у сполученні **не має** (можна замінити російським сполученням **не имеет**): *Він не має підручника*.

Частку **ні** пишемо **разом** із займенниками та прислівниками: *нікого, ніякий, ніколи, ніскільки*.

Частку **ні** пишемо **окремо**:

1) якщо ні вжито для заперечення чогось або для підсилення висловлювання:
ні кроку далі; ні так ні сяк; ні один не зробив;

2) у складі займенників, якщо вона відділяється від займенника прийменником: ні до чого, ні з ким.

324. Поясніть написання **не**, **ні** зі словами.

Неприятнь; незабудка; невисокий; не старий, а молодий; невихований; ні один ні другий; поле не засіяне; не можна; невміння; не солодкий, а кислий; нікчема; ні в що; нетямущий; їжа не смачна.

325. Спишіть і поясніть написання **не** з відповідним словом.

(Не)розмовляє, (не)прочитавши, (не)два, (не)ми, (не)до школи. Птахи летіли (не) високо, а над самою землею. (Не)спокій приносить задоволення людині. Сніг (не)відкинутий. (Не)збитий санками сніг. (Не)ук, (не)впинний, (не)навидіти, (не)забаром. (Не)щастя, (не)далекий, (не)добре. (Не)добачати, (не)дооцінений, (не)добиток.

326. Прочитайте, на місці крапок уставляючи залежне від дієприкметника слово. Поясніть залежність написання **не** з дієприкметниками від наявності пояснювального слова.

Непрочитана книга. Не прочитана ... книга. Невивчене правило. Не вивчене ... правило. Нез'ясоване питання. Не з'ясоване ... питання. Незакінчена поема. Не закінчена ... поема. Неперевершений рекорд. Не перевершений ... рекорд. Незавершене будівництво. Не завершене ... будівництво.

327. Спишіть текст, знімаючи скісну риску. Поясніть вживання розділових знаків.

Шкода від слова набагато серйозніша, ніж від мовчанки; рідко трапляється жалувати за тим, що залишилося не/сказаним.

Ні/коли не/вдавайте, ніби знаєте більше, ніж це є насправді. Коли ви кажете, що прочитали ту чи іншу книжку, а потім виявляється, що ні/чого з прочитаного ви не/зрозуміли, усім стає очевидно ваша не/тямущість*. Жодна справді розумна людина ні/коли не/боїться сказати: «Я не/знаю».

Люди, які говорять надто легко, дуже часто говорять надміру* багато, а часом і не/обачно*. Балакуни не/рідко не/викликають довіри в слухачів. Тим часом мовчун не/погано почуває себе в колі знайомих, дарма що не/багато додає до веселощів дружньої вечірки. У спілкуванні, як і в більшості інших випадків, найкращою є золота середина. Не/будьте ні/надто мовчазним, ні/надміру балакучим (Е. Поуст).



328. Доберіть 10 слів для словникового диктанту на тему «**Не, ні** з різними частинами мови». Продиктуйте своєму сусідові чи сусідці по парті слова, а потім виконайте взаємоперевірку.

Розбір частки як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Група за значенням.
3. Особливості написання (якщо є).

Зразок усного розбору

*Панна Віра нічого **не** розуміє (І. Вільде).*

Не — частка, заперечна, пишемо окремо.

Зразок письмового розбору

Не — частка, запереч., пишемо окремо.

329. Прочитайте текст. Як ви розумієте, що таке щастя? Випишіть частки. Зробіть морфологічний розбір трьох часток на вибір.

Безперечно*, не знайдеться, мабуть, людини, яка б не чула слова щастя. Воно є загальноживаним і, здається, таке зрозуміле.

Проте варто лише спробувати витлумачити* його, як виявиться, що це не дуже просто. Чому? Мені здається, так відбувається через те, що поняття щастя стосується духовного світу людини. А скільки людей — стільки і світів! Тож зрозуміло, що кожен витлумачуватиме щастя по-своєму. Для когось — це задоволення, утіха; для інших — добробут, для третіх — гарна і дружна сім'я. Хтось щастя розуміє як удачу, талан, інші — як радість (З посібника).

§ 43. РЗМ Ділові папери. Розписка

330. Дайте відповіді на питання.

- Які стилі мовлення ви знаєте?
- Які ознаки офіційно-ділового стилю мовлення?
- Які офіційні документи вам доводилося складати? Що їх об'єднує?

Згідно з юридичними нормами передача й одержання грошей, документів, матеріальних цінностей тощо стверджується розпискою.

Розписка — це діловий папір, у якому укладач підтверджує факт одержання чогось від іншої особи чи організації.

Розписка має наступні реквізити:

- 1) назва документа (розписка);
- 2) текст (зазначаємо, кому видано розписку, у зв'язку з отриманням яких документів, цінностей тощо);
- 3) дата;
- 4) підпис.

У розписці треба чітко вказувати точне найменування матеріальних цінностей чи документів, а грошові суми писати не лише цифрами, а й літерами.

Розписка має відповідати основним ознакам офіційно-ділового стилю: однозначність, стандартність, стислість, логічність, послідовність, відсутність образності, емоційно-забарвленої лексики).

331. Прочитайте зразок розписки. Визначте її реквізити.

Розписка

Я, учениця 7-А класу МОЗ «Кам'янської загальноосвітньої школи № 1» Гнатюк Тетяна Іванівна, отримала від завідуючої шкільною бібліотекою Сайченко Ірини Андріївни в тимчасове користування 3 (три) підручники з таких предметів: українська мова, географія, математика. Підручники зобов'язуюсь повернути до 28 серпня 2020 року.

30 травня 2020 р.

/підпис/

332. Напишіть розписку на одну із запропонованих ситуацій.

- 1) ви одержали спортивне обладнання від учителя фізкультури школи для проведення спортивних змагань;
- 2) ви взяли ноутбук у комп'ютерному центрі для підготовки проекту з літератури;
- 3) ви взяли для підготовки позакласного заходу музичний центр у кабінеті музики.

§ 44. РЗМ Усний твір-опис зовнішності людини

Добираючи матеріал до твору-опису зовнішності людини, потрібно звертати увагу на вік, вираз обличчя, колір очей і волосся, форму носа, брів, на зріст, поставу й ходу, основні елементи одягу. Можна не називати всіх ознак зовнішності. Головне завдання — дати яскраве уявлення про людину, передати через опис своє ставлення до неї.

Орієнтовна схема твору-опису зовнішності людини:

- 1) зачин (основна думка опису);
- 2) основна частина (вік, постава, зріст, хода, міміка, жести; обличчя, очі, погляд, волосся, губи, ніс, рот тощо; одяг);
- 3) кінцівка (висновок про людину, зовнішність якої описується).

333. Прочитайте уривки. За допомогою яких художніх засобів письменникам вдалося передати ставлення до описаних осіб? Яким є це ставлення?

1) Звела очі, а проти мене старий, старий дід. Очі йому незрячі, й така в тих очах тиша й добрість, що я ніколи й не бачила. Борода біла нижче пояса кучерявиться; сидить він у затінку, тільки вечірній промінь сонячний наче червоним золотом його обсипає. Як почувла я слова його ласкаві, аж за серце мене вхопило. Сльози ринули мені з очей, а він простяг руку й поблагословив мене. *(За Марком Вовчком)*

2) Сухе, негарне лице його з борідкою, що вкупі зі стриженою головою скидалось на гречану стерню, з маленькими слабими очима й тонкими синіми губами вражало своїм гострим, злим виразом. До такого лица якось ніяково буває звертатися з чимось ніжним та м'яким, ніяково буває дивитись, як воно при цьому стає ще злішим, як тьмяні, з червоними повіками очі робляться немов скляні. *(За В. Винниченком)*

334. Усно складіть опис зовнішності добре знайомої вам людини (матусі, товариша, сусіда по парті, однокласника, учителя, співака) за орієнтовною схемою, поданою вище.

§ 45. Вигук як особлива частина мови. Дефіс у вигуках. Кома, знак оклику при вигуках

335. Прочитайте речення, звертаючи увагу на виділені слова. Яку роль у реченнях вони виконують?

1) **Ох**, чого моя зіронька плаче *(Леся Українка)*. 2) **Геть**, розбишако, в далекі степи *(О. Олесь)*. 3) Пливе човен води повен та все **хлюп-хлюп-хлюп-хлюп!** *(Нар. тв.)*

Вигук (рос. междометие) — це особлива частина мови, яка виражає почуття, волевиявлення мовця, не називаючи їх: *А! Агов! Гав!*

Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови, тому що не мають лексичного значення, граматичних ознак і синтаксичної функції.

Вигуки не змінюються, не є членами речення.

Вигуки можуть уживатися в значенні інших частин мови. При цьому вигуки набувають конкретного лексичного значення й стають членами речення: *Над лісом пролунало «ура».*

336. Розгляньте таблицю. Розкажіть про групи вигуків за значенням.

Група	Значення	Приклади
Емоційні	Виражають почуття, емоції, переживання людини (радість, сум, страх, жаль, зневагу, гнів, здивування тощо)	<i>о, ой, ах, ех, ай, тьху, овва, ой лишенько, матінко, от тобі й маши</i>
Волевиявлення	Виражають наказ, спонукання до дії, звернення до тварин	<i>ну, нумо, тс-с, агов, цить, гей, ей, ану, киш, стоп, марш, годі, кицькиць</i>
Звуконаслідувальні слова	Відтворюють звуки природи, шуми, сигнали, голоси тварин	<i>ку-ку, му-у-у, кукуріку, шух-шух</i>

Серед вигуків волевиявлення виділяють вигуки мовного етикету, що виражають привітання, подяку, прохання, пробачення тощо: *до побачення, вибачте, доброго дня, їй-богу, перепрошую.*

337. Прочитайте речення. Назвіть вигуки, з'ясуйте їх групу за значенням.

1) Добрий вечір, дівчино, бо я ще не спав! (*Нар. тв.*). 2) О, якби-то я міг повернути неповторну юність мою (*В. Сосюра*). 3) Ой березо кучерява, ти красуня лісова! Ти рости, здіймайсь на славу (*О. Ющенко*). 4) Ох, той щоденник... Хоч би він не потрапив до чужих рук... (*М. Стельмах*). 5) Спішать бджілки одна по одній. «Бзум-бзум», — вдаряє кожна в котру-небудь із невидимих струн, перетягнутих од неба до землі (*В. Поліщук*). 6) Заочі на цього пана Никонора махає рукою і зневажливо кричить одне слово: «Ет!» (*М. Стельмах*).

338. Запишіть вигуки, визначте їх групу за значенням. З виділеними вигуками складіть речення.

Гей, е, о, ух, ой, бабах, тррр, о-о, **будь ласка**, ну, от тобі й на, **цить**, гоп, перепрошую, ку-ку-рі-ку, бумс, няв, ого, а-а-а, кар-р-р, до зустрічі.

Вигуки можуть складатися з одного чи кількох звуків. Окремі слова чи звуки можуть повторюватися або вимовлятися протяжно. Такі вигуки пишуться **через дефіс**: у-у-у, ха-ха-ха.

Вигуки **до побачення, будь ласка, на добраніч** пишуться двома словами.

Орфограма

Написання вигуків через дефіс

339. Спишіть речення, знімаючи ризик. Поясніть написання вигуків.

1) Гей, ну/мо, хлопці, враз, гей, ну/мо на приказ! (*Нар. тв.*) 2) Ой гиля/гиля, гусоньки, на став! (*Нар. тв.*) 3) А я у гай ходила по квітку ось яку, а там дерева люлі і все отак зозулі: ку/ку! (*П. Тичина*). 4) Дощ сміється, мов залізом дзвонить: «Га/га! Га/га!» (*Д. Павличко*). 5) На/добраніч, зелена діброво! Вже скотилося сонце за гору! (*О. Олесь*). 6) Їй/богу, сом був велетенський, завбільшки з дерево (*О. Вишня*).

Вигуки на письмі виділяються комами: *Ех, і діла ж тепер киплять (М. Рильський).*

Вигуки, що вимовляються з посиленою окличною інтонацією, виділяються знаком оклику: *Гей, гей! Море, реви, скелі ламай! (Т. Шевченко).*

Вигуки **о** та **ой** при звертанні комами не виділяються: *О земле рідна, скільки у тобі краси ясної і живої сили! (І. Гончаренко).*

Вигуки, що вживаються як повнозначні частини мови, беруться в лапки: *Не чула я твого «Алло» (Л. Костенко).*

Пунктограма

Кома, знак оклику при вигуках

340. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки при вигуках та знімаючи ризики. Усно поясніть розділові знаки та правопис вигуків.

1) Ой веснянко біла звідки ти прибігла? (*В. Крищенко*). 2) «Дзик/дзик» летять хрущі на біле (*В. Близнець*). 3) Гей нуте косарі бо нерано почали (*Нар. тв.*). 4) Я стою

в урочистім мовчанні, а тополі тихо шу/шу/шу (Г. Коваль). 5) Земле рідна о чим дали ти від мене тим дорожча (Д. Павличко).



341. Прочитайте описи різних ситуацій. Доберіть не менш ніж п'ять характерних для кожної ситуації вигуків, складіть з одним з них на вибір речення.

1. Ви отримали неочікуваний подарунок і дуже захопилися ним.
2. Ви поспішаєте, а під ногами постійно плутається кіт.
3. Ви приїхали в село до бабусі, у якої багато свійських тварин. Які звуки ви чуєте?

Розбір вигуку як частини мови

Послідовність розбору

1. Слово в тексті.
2. Частина мови.
3. Група і значення.
4. Вимова та написання.

Зразок усного розбору

Ай! Що ви говорите? (І. Карпенко-Карий).

Ай — вигук, емоційний, виражає здивування, виділяється знаком оклику.

Зразок письмового розбору

Ай — вигук, емоційн., вираж. здивування, виділ. знаком оклику.

342. Випишіть з речень вигуки, зробіть їх морфологічний розбір.

1) Співають вже пісню дівчата дзвінку, а роки вже лічать зозулі: ку-ку! (Л. Забаш-та). 2) Гей, веселі каруселі каруселять цілий день (І. Нехода). 3) Не стогни, натягни аж до вух свій кожух, ух! (Ю. Будяк). 4) Івась до Марусі щовечора йде. «Добрий вечір!» — каже, ще й ручку дає (Нар. творч.). 5) Дзьоб свій витерла об крила та й пішла-засокорила: «Ко-ко-ко...» (І. Нехода).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК»

Виконайте тестові завдання

1. У якому рядку в обох випадках ужито прийменник?

- 1) сиділи навколо вогнища, будинок біля школи;
- 2) подивись навколо себе, мені край необхідно;
- 3) плаває посередині озера, зеленіють поля навкруги;
- 4) перелетів через паркан, поїхали всі разом.

2. У якому рядку всі прийменники похідні?

- 1) заради, поза, через;
- 2) під час, згідно з, задля;
- 3) крізь, між, на відміну від;
- 4) з-під, над, поміж.

3. У якому рядку всі прийменники пишуться окремо?

- 1) (на)перекір обставинам, виріс (на)рівні з дахом;
- 2) поїхали (під)час канікул, (у)разі необхідності;
- 3) (не)зважаючи на перешкоди, рішення (що)до реконструкції;
- 4) згадав (на)прикінці уроку, пішов (за)мість батька.

4. Укажіть речення, у якому вжито сполучник.

- 1) На лузі зійшов сніг, попід кущами верболозу вже блищала вода.
- 2) Скраю росли соняшники, між морквою зеленіли шпильки часнику.
- 3) Ще тільки початок осені, однак на берегах уже жовкне листя.
- 4) Літо — це найкраща пора для дітей: можна купатись у річці, бігати босоніж по траві.

5. Укажіть рядок, у якому сполучник охарактеризований неправильно.

- 1) Однокрил приносив щось блискуче: або гудзик, або скляночку, або ще якусь цяцьку. — *сурядний, розділовий*.
- 2) Бачиш: не годен він ні харчу собі добути, ані в гніздо злетіти. — *сурядний, єднальний*.
- 3) Здається, ніби синіми очима вдивляєшся в душу. — *підрядний, порівняльний*.
- 4) Ярослав заніс руки, щоб лягнути в долоні. — *підрядний, причини*.

6. Укажіть речення, у якому сполучник пишеться окремо.

- 1) Як(би) то далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла.
- 2) Темінь упала на місто раптово, начеб(то) хто спустив завісу.
- 3) І як(що) не виходить вам жити в отчому домі, то хоч поїдьте, погляньте.
- 4) Дарма(що) рудим називають, зате ж серце в нього золоте.

7. У якому рядку всі слова — частки?

- 1) же, но, таки;
- 2) про, не, би;
- 3) ані, нехай, але;
- 4) бо, ні, заради.

8. Укажіть рядок, де в усіх випадках частка пишеться разом.

- 1) (не)ук, (ні)трохи (не)важка валіза, (не)хтуючи;
- 2) (ні)чого взяти, (не)легка розмова, (ні)коли мені;
- 3) (ні)яково, (не)веселий настрій, (не)можу;
- 4) (не)розумний вчинок, (ні)де не був, (не)вдасться.

9. У якому реченні вигук відокремлюється (окремі розділові знаки опущено)?

- 1) О весно красна, принеси мені щастя!
- 2) О давненько ми не бачились!
- 3) О море, дай мені наснаги!
- 4) О земле рідна, знов тебе я бачу!

10. У якому рядку всі вигуки належать до емоційних?

- 1) ой, ох, о, ех, то, фе;
- 2) геть, годі, тьху, ого;
- 3) гм, от тобі й на, ку-ку;
- 4) кукуріку, овва, матінко.

◆ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ◆

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. Які прийменники називаються непохідними, а які — похідними? Наведіть приклади.
3. Наведіть приклади простих, складних і складених прийменників.
4. Яка частина мови називається сполучником?
5. Яку роль виконують сурядні сполучники, а яку — підрядні?
6. На які розряди за значенням поділяються сурядні і підрядні сполучники?

7. На які групи за будовою поділяються сполучники?
8. На які групи за вживанням поділяються сполучники?
9. Яка частина мови називається часткою?
10. На які розряди за значенням поділяються частки?
11. Яка частина мови називається вигуком?
12. Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови?



Об'єднавшись в групи, створіть рекламу-плакат про одну із службових частин мови або вигук. У рекламі яскраво продемонструйте необхідність у мові тої чи іншої частини мови або вигуку.

§ 46. *РЗМ* Письмовий твір розповідного характеру (оповідання) за поданим сюжетом

Оповідання — невеликий розповідний художній твір про одну чи кілька подій у житті персонажа, що відіграють важливу роль у його долі.

Особливості оповідання: невеликий обсяг, прозова форма, невелика кількість дійових осіб (2–3 особи), стислість описів і розповіді про події та персонажів, розповідний спосіб викладу художнього матеріалу.

Побудова оповідання:

- 1) зав'язка (початок дії);
- 2) розвиток дії;
- 3) кульмінація (найбільше загострення дії);
- 4) розв'язка (закінчення дії).

Для переходу від однієї частини тексту до іншої можна вживати такі слова та сполучення: *одного разу, раптом, згодом, нарешті, якимось, ось так*.

Написати оповідання за поданим сюжетом означає, що текст необхідно доповнити, розширити, тобто домислити якісь дії. Можна ввести діалоги, невеликі описи, роздуми.

343. *Прочитайте текст. Чи можна назвати його оповіданням? Аргументуйте свою думку. Висловіть особисте ставлення до зображуваних автором подій.*

ГОРОБЧИКОВЕ КОХАННЯ

Весна! Пора кохання, миру, згоди... Згоди? Не завжди. Ось ти йдеш вранішньою вулицею, привернений увагою пари горобчиків, що сидять на дереві і аж захлинаються

своїм цвіріньканням. Ти зупиняєшся. З поважним, майже генеральським, виглядом, накостричившись і розпустивши крила, очманіло, горлаючи від весняних почуттів, що опанували ним, ну яких тільки колінець не виробляє горобчик перед своєю обранкою. Він то незграбно кружляє на одному місці, то, присідаючи, проїжджає на своєму хвості, то підскакує до своєї байдужої подруги... Своїми вигадливими рухами горобець з усіх сил намагається пробудити в неї взаємні почуття. Яким тільки смішним він здається! Але закохані не помічають цього.

Спочатку, коли приставання самовпевненого залицяльника обмежувалися лише танцями, горобчиха (мабуть, із тих, кого на полові не проведеш) була спокійною. Але як тільки він наблизився до неї, горобчиха стала незадоволено відмахуватися, точніше, відкльовуватися. Це ще більше розпалило невгамовного горобчика. Він знов і знов линув до неї, своєї уподобанки, аж ніяк не сумніваючись у тому, що отримає перемогу — розтопить холодне горобчихине серце.

Але гордійка була невмолима, їй чомусь не подобалася поведінка нахабного серцеїда. Терпець її урвався, і вона, нарешті, вирішила провчити свого залицяльника: зловчившись, схопила його за барки й почала трясти з боку в бік.

Куди подівся його гонористий, хвацький вигляд! Повиснувши в повітрі, опустивши крила, бідолаха тіпався у цупкому дзьобі — жалюгідний і безпомічний.

Добряче потіпавши, горобчиха недбало відкинула щойно так накостриченого кавалера, і він важко плюхнувся у дорожню пилюку, де довго лежав, набираючи сил. Потім обтрусився, сяк-так злетів на нижній сучок і, зберігаючи дистанцію, винувати й разом з тим захоплено вдивлявся в подругу, що терпляче його очікувала. Вона покірно і ніжно притулилася дзьобом до його коричневої шапчини. Відчувши себе вибаченим, а може, й розцінюючи це як перемогу, горобчик заволав ще дужче від радощів, і його цвірінькання довго ще не вгавало навкруги (*З посібника*).

344. *Напишіть твір-оповідання за поданим сюжетом. Складіть план. Доберіть заголовок.*

Діти принесли їжачка з лісу. Їжак не хотів розгорнутися, то вони кидали ним об землю, лоскотали паличками! Зрештою, подумали, що замучили їжачка, а тому покинули його.

Я його побачив, коли прямував стежкою, і забрав із собою. У кімнаті я поклав їжачка в кутку біля груби, дав йому яблук, грушок, налив молока, але їжачок був, як неживий.

Тоді я поклав їжачка в кошик і одніс на те місце, де вчора надибав. Тільки залишив не на стежці, а в бур'яні...

Вранці побіг подивитися. Розгорнув бур'ян — їжачка не було. Наче камінь звалився з моєї душі (*За Є. Гуцалом*).

☺ ЦІКАВА СТОРІНКА ☺

Це цікаво знати

Сумна статистика ЮНЕСКО говорить, що кожного тижня у світі зникає одна мова. Разом з нею в історію йде й народ-носіє цієї мови. За невтішними прогнозами лінгвістів, через 25 років від нині існуючих «живих» мов залишиться тільки десята частина.

Нині у світі нараховується 6809 «живих» мов. Через те, що 90 % сьогоденних мов світу знають менше 100 тис. осіб, ці мови мають проблемну перспективу. Декілька сотень мов взагалі знаходяться на грані вимирання: 357 мов мають до 50 носіїв, а на 46 мовах розмовляють по одній людині!

Учені стверджують, що для того, щоб мова жила й успішно розвивалась, необхідно, щоб на ній розмовляло не менше 1 млн. осіб. Таких мов сьогодні в світі не більше 250. Тому й така впевненість учених, що в найближчі десятиліття зникне до 90 % усіх світових мов.

Культура мовлення

Гуртóm дешевше, ніж урóздріб.

«*Оттом*» і «*в розницю*» — росіянізми.



Я люблю бігати підтюпцем...

«*Бігати трусцой*» — калька.



Весна... Відпочивасмо просто неба!

«*Під відкритим небом*» — це калька.



Значення слова

ВКЛАД

Вклад грошей у банк,
грошовий вклад
вклади громадян,
вносити вклад

ВНЕСОК

Внесок у науку, літературу,
культуру, внесок у становлення держави,
вступний внесок,
робити внесок



КОРИСНИЙ

Корисний підручник, корисний досвід,
корисна порада, корисні копалини,
загальна корисна площа,
коефіцієнт корисної дії



КОРИСЛИВИЙ

Корисливий чоловік,
мати корисливі цілі,
робити щось з корисливих міркувань

У світі фразеологізмів

**РОЗУМНИЙ,
КМІТЛИВИЙ,
ЗДІБНИЙ**



Голова варить.
Голова на плечах.
Є лій у голові.
Макітра розуму.
Мати кебету.
Мати розум.
Не в тім'я битий

НІКОЛИ



Як виросте гарбуз на вербі.
Як виросте трава на помості.
Як рак свисне

Наголошуй слова правильно!

ідем**О**, ідет**Е**
кілом**Е**тр
кропив**А**
навч**А**ння
нов**И**й

розв'яз**А**ння
с**О**лодоші
сп**И**на
тонк**И**й
чит**А**ння

Ребус



Мовні загадки-жарти

1. Які алфавіти складаються з 6 літер?
2. Який займенник складається з однієї букви?
3. Чим закінчується і зима, і весна?
4. Назва якої птиці складається з 40 «а»?
5. Який молочний продукт можна перетворити на злак, прочитавши його справа наліво?
6. Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене.
7. Які два займенники псують шляхи?
8. Яку країну можна носити на голові?
9. Які частки ріжуть хліб?
10. Якою косою не можна косити?



§ 47. Повторення вивченого за рік

345. *Спишіть текст, вставляючи, де потрібно, пропущені орфограми та пунктограми. Підкресліть іменники. Визначте їх відмінок.*

У темні ночі на ясному бе..хмарному небі ви можете помітити смугу яка не/мов/би опоясує все небес..є склепі..я. Ця смуга трохи нагадує слід від колес чумац..кого возу тому наші предки прозвали її Чумац..ким Шляхом.

Під час спостереже..я у сучасні телескопи Чумац..кий Шлях ро..падаєт..ся на безліч.. зірок які для неозброє..ого ока зливають..ся у суцільне сая..я (3 посібника).

346. *Утворіть від поданих прикметників просту і складену форму вищого і найвищого ступенів порівняння.*

Високий (юнак), близька (людина), гарне (обличчя).

347. *Запишіть наведені нижче слова, знявши ризик.*

Військово/морський, яскраво/жовтий, народно/поетичний, полу/мисок, де/в/чому, пів/ясена, ані/трохи, пліч/о/пліч, віч/на/віч, більш/менш, де/який, червоно/гарячий, стрім/голов, коли/небудь, по/батьківському, прем'єр/міністр, будь/чий.

348. *Прочитайте і прокоментуйте рядки М. Чернявського. Випишіть займенники, визначте їх розряд за значенням.*

У всіх людей одна святиня,
Куди не глянь, де не спитай,
Рідніша їм своя пустиня,
Аніж земний в чужині рай,
Їм красить все їх рідний край, —
Нема без кореня рослини,
А нас, людей, без Батьківщини.

349. *Прочитайте текст. Випишіть числівники, записуючи їх словами. Провідміняйте виділений числівник.*

Незважаючи на сумні прогнози, ми ще можемо поліпшити майбутнє нашої планети, якщо її порятунком займеться не лише суспільство в цілому, а й кожен зокрема. Це буде можливим тоді, коли дотримання екологічних вимог стане нормою життя. Господарювання людини продовжується, звучать тривожні сигнали: загублено більше 2 млрд гектарів орної землі, ліси на планеті зникають зі швидкістю 20 гектарів

за хвилину, щорічно викиди в атмосферу складають 200 млн тонн окису вуглецю, близько 146 млн тонн оксиду сірки, 53 млн тонн оксиду азоту; за 60 років на планеті зникло 76 видів тварин і декілька сот видів рослин; на грані зникнення **136** видів ссавців, 26 видів птахів; гине риба; потоки автомашин отруюють повітря; нестача питної води вже відчутна майже в усіх регіонах земної кулі (*З посібника*).

350. Утворіть від поданих дієслів форми 1-ої особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини теперішнього часу дійсного способу. Зверніть увагу на чергування приголосних звуків.

Мостити, плести, переходити, наздоганяти, трусити, лити.

351. Утворіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини та множини теперішнього і майбутнього простого часу дійсного способу.

Стерегти, тесати, вірити, класти, летіти.

352. Прочитайте текст. Випишіть із тексту дієслова, вкажіть особові закінчення, час, вид і дієвідміну кожного з них. Визначте частинимовну приналежність слів у першому реченні.

Певно, влітку, купаючись у морі чи річці, ти пробував розплющувати очі під водою. Дивишся довкола — і бачиш не водорості й каміння, а розпливчасті зелені й бурі плями. Бо наші очі можуть добре бачити тільки в повітрі. Риби — ті бачать тільки у воді. А як же ті, хто живе на поверхні води?

Ось по воді гасає кругами зграйка маленьких і блискучих жуків-вертунів. Якщо вони помічають, що до них підкрадається риба, то виструбують із води. Якщо ними зацікавиться якийсь птах — втікають у воду. Як же вони бачать одночасно й у воді, й у повітрі?

Річ у тім, що з ними відбулася зовсім дивна історія: кожне око у вертунів розділилося на дві половинки. Нижня половинка пішла під воду й дивиться на риб, а верхня — дивиться у повітря. Жук став чотириоким! (*За В. Танасійчуком*).

353. Утворіть від поданих дієслів пасивні дієприкметники минулого часу. Провідмініайте дієприкметник середнього роду, утворений від виділеного дієслова.

Приморозити, **виростити**, покропити, розмити, збудити, схопити.

354. Утворіть від поданих дієслів дієприслівники недоконаного виду і складіть із ними по два словосполучення так, щоб в одному з них залежним словом був іменник без прийменника, а в іншому — іменник з прийменником.

Фотографувати, викликати, розпитувати, обговорювати, починати, виправляти.

355. *Випишіть із наведених речень дієприслівники. Визначте їх вид і час.*

1) Проплавав я на річці, підмітаючи пароплави й чистячи картоплю, з рік.
2) Земляки обступили мене, покинувши викачувати воду. 3) Дівчина мовчала, передумуючи свою пригоду і відновлюючи почуття. 4) Богдан зупинився, оглядаючи всіх похмурими очима. 5) Раз до нас на палубу впало, обірвавшись з дерева, мале мавпеня (З творів Ю. Яновського).

356. *Знайдіть серед наведених прислівників ті, від яких можна утворити ступені порівняння. Утворіть від них вищий і найвищий ступені порівняння.*

Глибоко, надовго, погано, низько, мало, насамперед, трохи, відразу.

357. *Запишіть слова, вставляючи пропущені букви або знімаючи риску.*

Натхне..о, попідти..ю, невинувата..о, негада..о, спресо..я, передчас..о, навма..я, широче..о, стурбова..о, до/чиста, по/вашому, в/перше, повік/віків, раз/у/раз, коли/небудь, тишком/нишком, аби/куди, хтозна/як, в/до/світа.

358. *Зробіть морфологічний розбір виділених слів.*

Сонце **вже сховалося** за вільшечки і пускало **крізь** листя **тоненькі** рожеві **стріли** (Г. Тютюнник).



359. *Складіть зв'язний текст (5–6 речень), використавши синоніми **розповісти, повідомити, поінформувати**.*

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ЗА РІК»

Виконайте тестові завдання

1. У якому реченні **неправильно** утворено форму умовного способу дієслова?

- 1) Малиновий чай був би добрим, якби його підсолодили.
- 2) Аби я був чародієм, то хіба не повернув би лебедів?

- 3) Якби не було горя, то людина не знала би щастя.
- 4) Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну.

2. У якому рядку всі дієслова належать до першої дієвідміни?

- 1) думати, жити, крити;
- 2) лити, співати, ходити;
- 3) зацвітати, бити, мчати;
- 4) полювати, будувати, бачити.

3. У якому рядку всі слова пишуться з часткою **НЕ** разом?

- 1) не/присідаючи, не/хвилюючись, не/волячи, не/дооцінюючи, не/вивчивши;
- 2) не/злізаючи, не/турбуючись, не/зрозумівши, не/хтуючи, не/знаходячи;
- 3) не/доглянутий, не/вгаваючи, не/погано, не/наситний, не/мовля;
- 4) не/пірнувши, не/зупиняючись, не/дочитавши, не/здужавши, не/спитавши.

4. У якому реченні виділене дієслово має категорію роду й числа?

- 1) О Земле моя барвінкова, не **розріжуть** нас, не розітнуть.
- 2) Витри піт солоний із чола і **трудись**, забувши про утому.
- 3) Мій чорний день **хитнувся** і розтанув, гарячим сонцем спалений згори.
- 4) **Підіймається**, мов полум'я, повен місяць вдалині.

5. У якому реченні вжито активний дієприкметник минулого часу середнього роду?

- 1) І смерть, здається, на війні щадить мене в найтяжчих битвах за недоспівані пісні.
- 2) Поля лежать, мов скупані в блакиті.
- 3) Листя пожовкле вітри рознесли.
- 4) Бачив я у полях і в гаях: цвіт прив'ялий ще хоче цвісти.

6. У якому реченні вжито пасивний дієприкметник недоконаного виду?

- 1) Цвітуть і полощуться повні півонії, вітри засинають на стомлених вікнах.
- 2) Мої суцвіття, биті холодами, ви добру зав'язь все-таки дали.
- 3) Святилася, сповита у віки, земля батьків, кохана Буковина.
- 4) Як свічка, тане наш згорілий час.

7. Укажіть рядок, у якому всі дієприкметники пишуться з **НЕ** разом.

- 1) (не)засіяне поле, (не)виконане домашнє завдання;
- 2) (не)випрасуваний костюм, (не)политі звечора квіти;

- 3) (не)позначені на карті водойми, (не)вигадані історії;
- 4) (не)прибраний після роботи стіл, (не)випрана постільна білизна.

8. *Укажіть речення з дієприкметниковим зворотом, що стоїть перед означуваним словом.*

- 1) В степу запахло розворушеною лемешами землею.
- 2) Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налітої зеленим хлібом.
- 3) З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напосні сумом тіней од хмар.
- 4) І хрест, облитий буряковим квасом, під білим сонцем дивно мерехтить.

9. *Укажіть речення, у якому правильно розставлено розділові знаки.*

- 1) Мисливці якраз наїхали з міста і нічого не вполювавши, сіли вечеряти.
- 2) Вони почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї.
- 3) І Максим, зробивши чималого гака погнався за бусурманами.
- 4) Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і ковзаючись, побрів до школи.

10. *Укажіть рядок, у якому всі дієприслівники пишуться з НЕ окремо.*

- 1) (не)зчувшись, (не)звертаючись, (не)бажаючи;
- 2) (не)дочувши, (не)допитавшись, (не)доводячи;
- 3) (не)обіцяючи, (не)вирішивши, (не)вгаваючи;
- 4) (не)визначивши, (не)змовляючись, (не)дослухавши.

11. *У якому рядку всі слова є прислівниками?*

- 1) пліч-о-пліч, опівдні, дехто;
- 2) нарешті, вранці, казна-що;
- 3) усередині, без кінця, чий-небудь;
- 4) збоку, завглибшки, ніколи.

12. *У якому рядку від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?*

- 1) світло, рідко, високо, рішуче;
- 2) гарно, любо, ледве, щиро;
- 3) чітко, мило, по-новому, м'яко;
- 4) густо, привабливо, навкруги, легко.

13. *Укажіть рядок, у якому всі прислівники пишуться через дефіс.*

- 1) (врешті)решт, (за)ново, (видимо)невидимо;
- 2) (по)англійськи, коли(сь), де(небудь);

- 3) з(давніх)давен, (по)українськи, (більш)менш;
4) (будь)коли, (ледве)ледве, аби(як).

14. Укажіть рядок, у якому всі прислівники пишуться разом.

- 1) (с)початку, (на)око, (що)сили;
2) (що)вечора, (на)льоту, (аби)куди;
3) (на)поготові, (де)коли, (з)зовні;
4) (на)виворіт, (як)слід, (до)волі.

15. У якому рядку всі слова є службовими частинами мови?

- 1) посеред, немов, щось;
2) щоб, таки, з-попід;
3) проте, тому що, дуже;
4) якби, для, агов.

16. Установіть відповідність між службовою частиною мови, ужитою в словосполученні, та її характеристикою.

Словосполучення зі службовою частиною мови	Характеристика службової частини мови
1) бігти назустріч мамі 2) читати лише вголос 3) то сніг, то дощ 4) пропливти під мостом	1) похідний прийменник 2) непохідний прийменник 3) сполучник сурядності 4) сполучник підрядності 5) видільна частка

❖ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ❖

1. Чому частини мови поділяють на самостійні та службові?
2. Які є змінні частини мови?
3. Які ви знаєте форми дієслова?
4. Які особливості має прислівник як самостійна частина мови?
5. Які є службові частини мови? Чому їх так називають?
6. Яке місце вигуку серед частин мови?



РОЗДІЛ II

ЛІТЕРАТУРА

✂ ✂ УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ✂ ✂

Народні думи

Дума про Марусю Богуславку

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?»
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславно!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тес зачуває,
До козаків словами промовляє:

«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській великодняя субота,
А завтра святий празник, роковий день великдень».
То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день великдень сказала!»
То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачувала.
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклинайте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбас, —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,

Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте;
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

1. Які історичні події відтворено у думі «Маруся Богуславка»?
2. Розкажіть близько до тексту, який громадянський обов'язок виконала Маруся Богуславка.
3. Як ви ставитеся до вчинку Марусі Богуславки?
4. Чому Маруся Богуславка відмовляється повернутися на батьківщину разом із козаками? Зверніть увагу на проблему вибору, душевної роздвоєності головної героїні.
5. Доведіть, що Маруся Богуславка — патріот. Як вона називає полонених, українську землю?

➤ Теорія літератури ◀

Думи — народні ліро-епічні пісні переважно героїчного характеру про важливі події історії України (починаючи з XV ст.), виконувані народними співцями речитативом (співом-декламацією) під акомпанемент кобзи чи ліри.

Думи поділяються на дві основні групи: *історичні* й *побутові*. Історичні думи відтворюють зміст героїчної боротьби українського народу проти поневолювачів (турків, татар). До них належать такі, як «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Невільницький плач». У побутових думах знайшли відображення питання моралі, родинних стосунків, соціальної несправедливості («Бідна вдова і три сини», «Сестра і брат» та ін.).

Народні балади

«Що сі¹ в полі забліло...»

Що сі в полі забліло,
Ой чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
А лебеді не пливають —
Татарове полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками.
Стали кошом² під Яришом³
Та взяли сі паєвати⁴
Дівка впала паробкові,
А тещенька зяченькові.
Взяв він єї попри⁵ коні.
Ой кінь біжить дорогою,
А тещенька терниною;
Назад себе поглядає,
Кровця сліди заливає,
Чорний ворон залітає
Тоту⁶ кровцю іспиває.
Приїжджає він до двору:
— Вийди, вийди, татарочко!
Привів-єм ті⁷ невольницю,
А до смерті робітницю.

А вона ї та й завела,
Три роботи загадала:
Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала
І дитині приспівала:
«Люлю, люлю, татарчатко,
По доненьці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»
Учув того⁸ вірний слуга.
— Чи чули ви, паненонько,
Як вам кляла робітниця:
«Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»
Ой побігла татарочка,
Бігла боса, без пояса
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матіноньку!
«Ой ти, доню, моя доню!
Не тільки-м тя годувала,
По личеньку тя не біла».
«Мамо ж моя старенькая,
По чім же сь мя⁹ іспознала,
Що сь мя доненьков¹⁰ назвала?»
В неділю сь барвінок різала
Та й си¹¹ пальчик відрізала,
І по тому-м тя спізнала».
«Мати моя, мила мати,
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати!»
«Ліпші мої вбогі лати,

Ніж дорогі твої шати;
 Я не хочу панувати,
 Піду в свій край загибати». «Слуги ж мої та й вірнії!
 Пряжіть коні воронії,
 Везіть мамку в єї¹² краї!»

¹ Сі — діал. це.

² Кіш — військовий табір, обоз.

³ Яриш — населений пункт.

⁴ Сі паєвати — паєватися, тобто ділитися між собою.

⁵ Попри — при, уздовж.

⁶ Тата — діал. та.

⁷ Привів-єм ті — діал. привів тобі.

⁸ Тото — діал. те.

⁹ Мя — діал. мене.

¹⁰ Доненьков — діал. доненькою.

¹¹ Си — діал. цей.

¹² Єї — діал. її.

1. У баладі «Що сі в полі забіліло» змальовано зустріч матері і дочки в турецькій неволі. Чи раді вони цій зустрічі? Чим ви можете це довести?

2. Чому мати не хоче залишатися разом з дочкою, а дочка повертатися у рідні краї?

3. Знайдіть у баладі діалектизми і поясніть, яка їх роль у творі. Про що свідчить їх часте вживання?

«Ой чиє ж то жито, чий ж то покоси?...»

Ой чиє ж то жито, чий ж то покоси,
 Чия то дівчина розпустила коси?
 Коси розпустила, гулять не ходила,
 Молодого хлопця навек полюбила.
 Проводжала мати сина у солдати,
 Молоду невістку в поле жито жати.
 Жала вона, жала, жала — не дожала
 І до сходу сонця тополею стала...

Прийшов син до хати: — Здрастуй, рідна мати!
Де ж моя дружина, що не йде стрічати? —
Не питайся, сину, про свою дружину,
Бери топір в руки — рубай тополину.—
Як ударив вперше — вона й похилилась,
Як ударив вдруге — вона й попросилась:
— Не рубай, коханий, бо я — твоя мила,
На моєму листі спить твоя дитина.—
Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси?
Не спішіть, дівчата, розпускати коси.

1. Яка головна думка балади «Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси»?

2. Підготуйте виразне читання балади, намагайтеся за допомогою відповідної інтонації передати мову дійових осіб у діалозі.

➤ Теорія літератури ◀

Балада (фр. *ballade*, від провансальського *balada* — танцювати) — невеликий за розміром ліро-епічний твір фольклорного походження на легендарну чи історичну тему. У ньому, як правило, розповідається про щось незвичайне, виняткове, героїчне; реальне часто поєднується з фантастичним.

За змістом виділяють наступні групи балад:

- родинно-побутові (взаємини між батьками і дітьми, братами і сестрами);
- історичні (змальовується козацьке життя, смерть козака на полі бою);
- поетичний світогляд народу, його міфологічні уявлення (перетворення людини на рослину, тварину, птаха; розуміння нею природи);
- про кохання (розкриваються почуття кохання і ненависті, образи й ревності).

✂ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ ✂

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО
(1814–1861)

Він був сином мужика — і став володарем в царстві Духа.
Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.

Іван Франко

Т.Г. Шевченко — український поет, письменник (драматург, прозаїк), художник (живописець, гравер), громадський та політичний діяч, фольклорист, етнограф. Був членом Кирило-Мефодіївського братства. Академік Імператорської академії мистецтв (1860).

Т.Г. Шевченко народився 9 березня 1814 року в с. Моринці Київської губернії (нині Черкаська область) в родині селянина-кріпака.

22 квітня 1838 р. був викуплений з кріпацтва і став вільним слухачем Академії художеств у Петербурзі. 1840 року виходить збірка його поезій «Кобзар», яка поклала початок новому періоду в історії української літератури.

Подорожує Україною (1843, 1845) у складі археологічної комісії. Продовжує писати літературні твори: історичну поему «Гайдамаки» (1841), драму «Назар Стодоля» (1843), поеми «Сон» (1844), «Кавказ», «Наймичка», вірші «Заповіт», «І мертвим, і живим...» (1845) та ін.

У 1846 році поет входить до таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства, за участь у якій та за революційну поезію був заарештований навесні 1847 року і відправлений на заслання із забороною писати і малювати. 1848 року брав участь в Аральській експедиції. Повертається Тарас Шевченко із заслання лише в 1857 році. Здійснює третю подорож в Україну (1859).

Шевченкові присвоюється звання академіка-гравера (1860). У цьому ж році виходить вдруге збірка поезій «Кобзар».

10 березня 1861 року Тарас Шевченко помер у Петербурзі. Спочатку був похований на Смоленському кладовищі, потім його тіло перенесено на Чернечу гору біля Канева.

Тарас Шевченко — геній планетарного масштабу. Його праці перекладені на більшість мов світу. У багатьох державах за межами України встановлено пам'ятники Шевченку. На честь поета названі парки, виші, бульвари, театри і вулиці, в тому числі і в Придністров'ї.

Це цікаво знати

Перша книга Т.Г. Шевченка «Кобзар» вийшла в світ через два роки після того, як його викупили з кріпацтва. У збірку увійшло всього вісім творів: «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч» та «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами». Книга мала 115 сторінок. Тираж першого видання «Кобзаря» не перевищує 1000 примірників. Ціна одного примірника була 1 карбованець сріблом.

Всього за життя Шевченко створив 228 поетичних творів: віршів, поем та балад. Однак слід зазначити, що деякі з віршів Шевченка мають декілька дуже відмінних один від одного варіантів і тому кожен з цих варіантів вважається окремим твором.

Т.Г. Шевченко – відомий художник. Його мистецька спадщина нараховує понад 830 творів. Дослідники вважають, що майже 300 робіт втрачені.

Тополя

По діброві вітер вие,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ниє:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!
Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила,
Пішов та й загинув...
Якби знала, що покине, —
Була б не любила;
Якби знала, що загине, —
Була б не пустила;
Якби знала не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..
І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає.
Защебече соловейко
В лузі на калині, —
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспіває, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитас:
«Чи не біла мати?»
Стануть собі, обіймуться, —
Співа соловейко;

Послухають, розійдуться, —
Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає.
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.
Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає, — як сирота,
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде.
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!
Минув і рік, минув другий
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка, —
Ніхто не питає.
«Чого в'янеш, моя доню?» —
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню, — каже мати, —
Не вік дівовати.
Він багатий, одинокий —
Будеш панувати».
«Не хочу я панувати,

Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».
Не слухала стара маги,
Робила, що знала;
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щирю правду,
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров, чи він любить,
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Бо видає мене мати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли нежив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню; спочинь трошки..
Чини ж мою волю.

Сама колись дівовала,
Тее лихо знаю;
Минулося — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».
Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сего дива!
Піди до криниці;
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сего зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там ні кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде.
А за третій... моя доню,
Не питай, що буде.
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду.
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».
Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?»

Ні, вже не вернуса!»
Пішла, вмилаь, напилася,
Мов не своя стала,
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:
«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости тонка та висока
До самої хмари,
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, боже!
Подивися, тополенько,
Як нема — заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,

Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»
Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.
По діброві вітер вис,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

[С.-Петербург. 1839]

1. Як починається і закінчується балада «Тополя»? Доведіть, що за допомогою пейзажу Т. Шевченко намагається розкрити внутрішній стан, почуття головної героїні твору. Відповідаючи, посилайтеся на фактичний матеріал з твору.

2. Виділіть основні елементи сюжету балади «Тополя»: експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка.

3. Які народні повір'я використані у баладі? Що автор підкреслює перевтіленням дівчини в тополю? Яка основна думка балади?

4. Охарактеризуйте головну героїню твору. Доведіть, що вона є втіленням ідеї незнищенності справжнього кохання, краси, вірності.

5. Визначте художні засоби поеми та дослідіть, яку роль вони відіграють у творі.

6. Чи мала право ворожка допомагати дівчині? До кого, на ваш погляд, необхідно було звернутися героїні твору? Відповідь вмотивуйте, висловлюючи власну точку зору.

7. Чим народна балада «Ой чие ж то жито, чий ж то покоси» подібна до балади Шевченка «Тополя»? Зіставте тексти балад.

8. Відшукайте діалоги у творі і поясніть їхню роль. Підготуйте виразне читання цих уривків.

«І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ...»

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То самотньому мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша слава країна...
Аж бачу — там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкій б'ючі,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти заранне спати лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій таланти.
Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.
І не в однім отім селі,
А скрізь на славіній Україні
Людей у ярма запрягли

Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини!
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...
Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать!
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати і мовчати!
А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, кохується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люди веселі.
Воно б, може, так і сталося,
Якби не осталося
Сліду панського в Україні!..

[Кос-Арал. 1848]

1. Чому Т. Шевченко називає рідний край, де народився, чужим? Відповідаючи, посилайтеся на біографічний матеріал про письменника.
2. Дослідіть, як поет зображує простий люд. Які художні засоби він при цьому застосовує? Висловлюючись, наведіть відповідні цитати з твору.
3. Посилаючись на зміст поезії, доведіть, що Т. Шевченко співчутливо ставить-ся до знедоленого простого люду.
4. У зв'язку з чим Т. Шевченко згадав про свою матір? Що і як він пише про неї?
5. Як треба розуміти слова «Добре, мамо, що ти заранне спати лягла»?
6. Про які умови життя простого люду говорить поет, описуючи село?
7. Що з побаченого в селі особливо схвилювало його і чому? Як ви розумієте рядок «Німі на панщину ідуть»? Як ставиться поет до покірності кріпаків?
8. Чому відвідини рідного села Т. Шевченко називав «лихою годиною»?
9. Визначте тему та ідею твору.

«СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ, ГОРИ ЧОРНІЮТЬ...»

Сонце заходить, гори чорніють,
 Пташечка тихне, поле німіє,
 Радіють люди, що одпочинуть,
 А я дивлюся... І серцем лину
 В темний садочок на Україну;
 Лину я, лину, думу гадаю,
 І ніби серце одпочиває.
 Чорніє поле, і гай, і гори.
 На синє небо виходить зоря.
 Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
 Чи ти зійшла вже і на Україні?
 Чи очі карі тебе шукають
 На небі синім? Чи забувають?
 Коли забули, бодай заснули,
 Про мою доленьку щоб і не чули.

[Орська кріпость. 1847]

1. Які настрої та почуття поета переважають у вірші? Чим вони зумовлені?

2. Які образи та картини найяскравіше вимальовуються у вашій уяві, коли ви читаете вірш «Сонце заходить, гори чорніють?». Поясніть, яка роль пестливих слів, повторів, окличних і запитальних речень у вірші.

➤ Теорія літератури ◀

Лірика та її жанри

РОДИ І ЖАНРИ ЛІТЕРАТУРИ		
Роди літератури		
<i>Епос</i>	<i>Лірика</i>	<i>Драма</i>
Авторська розповідь про події зовнішнього світу (прозова мова)	Розкриває внутрішній світ героя, його почуття, переживання (віршована мова)	Призначена для постановки на сцені. Характери героїв розкриваються через монологи та діалоги

Жанри літератури		
Міф, казка, легенда, притча, оповідання, новела, повість, роман	Пісня, вірш, ода, гімн, елегія, сонет	Комедія, трагедія, драма як жанр, водевіль

Слово «лірика» запозичене з грецької мови і походить від назви струнного музичного інструмента — ліри, в супроводі якої виконувались у стародавній Греції пісні та вірші.

Ліричними називаються такі твори, в яких зображений внутрішній світ людини, її почуття, настрої, думки, породжені певними життєвими обставинами. Ліричні твори здебільшого пишуться віршованою мовою.

Залежно від змісту ліричні твори умовно поділяються на такі види: громадянська, філософська, пейзажна та інтимна лірика. Так, вірш «І виріс я на чужині...» Т.Г. Шевченка належить до громадянської лірики, бо в ньому виражені думки і почуття, викликані суспільно-політичними тогочасними явищами. У вірші «Сонце заходить, гори чорніють...» відтворені настрої поета, викликані його спогадами про рідний край. Це інтимна або особиста лірика.

Ліричні пісні теж належать до лірики.

За формою серед ліричних творів виділяють такі жанри: гімн, пісня, сатира, послання, епіграма, ідилія, елегія, етюд, медитація (роздум), думка. Наприклад, вірш «Сонце заходить, гори чорніють...» можна вважати елегією, бо в ньому виражені настрої журби і смутку, породжені особистим горем поета.

Ритмомелодика вірша. Двоскладові віршові розміри

Основною особливістю віршованих творів, що відрізняє їх від прозових, є ритмічність, або віршовий ритм, який досягається правильним чергуванням ненаголошених і наголошених складів, а також співзвучним закінченням рядків (римою). Ритмічну будову окремого вірша або віршів того чи іншого поета називають **ритмікою**, або **ритмомелодикою**.

Важливу роль у створенні віршового ритму відіграє рима. За місцем наголосів у словах, що римуються, розрізняють **рими**:

- 1) **чоловічі** (наголос на останньому складі): *І виріс я на чужині... (Т. Шевченко);*
- 2) **жіночі** (наголос на передостанньому складі): *І сивію в чужому краї... (Т. Шевченко);*
- 3) **дактилічні** (наголос на третьому складі з кінця): *Місяць яснєсенький/Промінь тихєсенький (Леся Українка).*

За характером розташування рим у віршованому творі виділяють *суміжне римування*, коли римуються перший і другий рядок, а третій з четвертим (*аабб*), *перехресне римування*, коли перший рядок римується з третім, а другий — з четвертим (*абаб*), і *кільцеве римування*, коли римуються перший рядок з четвертим, а другий — з третім (*абба*).

Наголошені і ненаголошені склади у віршах розподіляються по-різному. Наголоси здебільшого падають на один з двох або на один з трьох складів. Тому кожен рядок вірша можна поділити на стопи.

Стопа — це повторювана у вірші група складів, до якої входять один наголошений склад і один або два ненаголошених.

Двоскладова стопа з наголосом на першому складі називається *хоресм* (—◡), а з наголосом на другому складі — *ямбом* (◡—).

<i>Селó/ненá/че по/горі/ло</i>	◡—◡—/◡◡/◡—
<i>Ненá/че лю́/ди по/дурі/ли...</i>	◡—◡—/◡◡/◡—

У цих рядках, крім 4 стоп, є ще один ненаголошений склад, але він сам не утворює стопи, бо ненаголошений. Отже, це чотиристоппний ямб. Ямб і хорей можуть бути двостопними, тристоппними, чотиристоппними і т.д.

У наведеному уривку з поезії Т.Г. Шевченка є стопи, що складаються з двох ненаголошених складів. Це допоміжна стопа, яка називається *пірихій* (◡◡). Двоскладова стопа, яка складається з двох наголошених складів, називається *спондей* (— —).

ІВАН СЕМЕНОВИЧ НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838–1918)



Мабуть, після Тараса Шевченка черкаська земля не давала таланту більшого, ніж талант Нечуя-Левицького. Він заслужив звання народного письменника. Вищої похвали бути не може.

О. Гончар

Іван Семенович Левицький народився в містечку Стеблеві, тепер Корсунь-Шевченківського району на Черкащині в родині священика 25 листопада 1838 р. Перші знання отримав від батька, який навчав грамоті селянських дітей.

Дитинство майбутнього письменника пов'язане з мальовничими берегами Росії, розкішними гаями, буйнозеленими садками, розлогими долинами Київщини.

Початкову освіту здобув у дома, потім вчився в Богуславській бурсі, Київській духовній семінарії та духовній академії.

Після закінчення навчання Левицький порушив родинну традицію, не став служителем церкви, хоч батько-священик сподівався мати собі зміну. Зайнявши скромну і напівголодну на той час посаду вчителя, Нечуй-Левицький викладав російську мову та літературу, історію, географію, логіку в Полтавській семінарії, гімназіях Седлеця, Каліша. 1873 року письменник переїхав до Кишинева, де прожив дванадцять років, викладаючи в гімназії російську та старослов'янську мови.

Початок його творчості припадає на середину 60-х років. Найвідоміші твори Івана Нечуя-Левицького: повісті «Причепа» (1868), «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879); оповідання «Баба Параска і баба Палажка» (1875), роман «Хмари» (1874) та ін.

Помер Іван Нечуй-Левицький 15 квітня 1918 року. Поховано його на Байковому кладовищі в Києві.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

(Скорочено)

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раствавиця. Серед долин зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка...

В кінці села, коло самої Раствавиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилась білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялись на вогкій землі й були наготові розростись гілляками.

Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почувив, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, лупнув очима і знов їх заплющив.

Чує він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться

вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на його зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впали на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею. Птиця спускалась усе нижче та нижче. Миколі заманулось її впіймать... Він простяг руки, а іскряна птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щоки і запекли.

Микола прокинувся — і все диво хто його зна де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шії; вгледів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернулась вона, зирнула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнав дівчину й не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалеку дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джерихою сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериха

розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона, очевидячки, була така рада, що в неї невеличкі темні й ясні очі так і круtilись на всі боки.

— Господи! Скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій Микола вивчився читать, дякувати господові милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я й сама не своя. Б'ю поклони та молюся та хрещусь... А це недавно я вже казала своєму старому, чи не час би ожениць сина. Я вже старіюсь, час би взять собі невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній; то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелазя тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Половина двора була вкрита ясним червоним світлом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишника і попрямував до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, вгледівши сина. — А ми, сину, оце розмовляли за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Про що ж ви розмовляли, мамо? — спитав син.

— А про те, що тебе час ожениць! — сказала мати. І молодиці знов почали вихвалювать Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола й почув, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці з серпами панське жито жать! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив:

— А бодай тобі заціпило! Кричить мов скажений, наче нам позакладало вуха!

Осаулин голос дав знать, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувати, а згорнувши намітку, допомогла синові складати білу празникову свиту дрібними фалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часловець та товстий псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь Часловець і Псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятій раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по-божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не тямив.

Ховаючи в скриню празникову одіжку, мати знов почала мову про багатирку Варку.

— Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може, й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватать.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалить бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха. Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватать? Може, яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобрієш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одіжку в скриню затопила в печі й заходилась варить вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорого скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилась.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки — все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевів тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукать невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба й дививсь на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменя, а над вербами розстелялось глибоке темне небо. Густо-прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвать очей од неба, водив очима за зірками, придивлявся до густої Квочки, до Воза, до Волосожара, і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зірки — то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитать. Він вгледів дві зірки вкупі, і йому здалось, що одна зірка — то його доля, а друга зірка — то доля тієї дівчини, що перед вечором брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дрючків, з поренчатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралась вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирались, неначе птиці злітались. Микола вгледів під вербами ніби білі плями: то біліли на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звать на ймення, що, їй богу, ніяк не второпаю! Пригадю, пригадю, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає, — обіззавсь один парубок.

Микола догадався, що мова мовилась, мабуть, про нову дівчину на селі, і почав ждять. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, неважаючи на те, що другого дня треба було рано вставать, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним йменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола подибав додому; він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косить панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгледіли на леваді кущ калини. На калині вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одломили по маленькій гілці червоної калини з зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вгледів, як вони ламали чужу калину. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придививсь, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його й опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані половкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убити їх собі в голові, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав імення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата разом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівала калина, заспівало сине небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жать на своїй постаті поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбилось вгору; надворі стало душно. Микола з Нимидорою врізався в високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовлять; він признавсь, що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувать, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама незчулась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скряпчинців, — промовила Нимидора. — Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не пам'ятаю своєї матері: але як почну думати та нагадувать, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лица, краща од усіх молодичь, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній

з торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодицю в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз снитися, що моя мати чеше мені коси, вплітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше, і біла гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледве доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знала, де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все було світитись на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала й гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

Підросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копії грошей та за сорочку на рік. Господи! як я помордувалась з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама опецьок, сливинь дитина! Трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступать од дітей. Господи, як мені хотілось погуляти та побігати! Якби була жива моя мати, і я гуляла б з дітьми. «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?» — було, думаю я. Я весь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова...

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче вогнем впали на Миколину душу. «Серце, козаче! — подумала Нимидора. — Твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколаю: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він вривався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулешу. Сім'я сіла вечерять мовчки; важка праця одняла од усіх розмову; мати й батько не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору...

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі разом в одну неділю, а хто опізниться, то буде справлять другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вговорювать сина женитись цієї осені й слать старостів до багатирки Варки.

— Не хочу я сватать Варки, — сказав Микола, — бо маю собі дівчину на приміті.

— Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

— Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить у Кавунів.

— Як же ми будемо брать в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериха, бідкаючись. — Може, вона якась прибулда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердився.

— Ви, мамо, може, й не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на всьому селі.

— Ой господи милосердний! — крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що багатирка Варка не буде її невісткою. — Так, сину, не можна свататься. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду, — не будете жалкувать на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіть, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки й згодом промовив:

— Коли ти хочеш її сватать, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей та порадимось, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталось так, як бажав син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед Покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустить Нимидору з Скрипчинців.

В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не допомгло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий ні мертвий; він пішов додому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя, один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустити Нимидору. Вся сім'я в Джериній хаті наче ожила. Джериha готувалась до весілля. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки годить вінчання.

Батюшка у Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби вдвос.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питать в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси п'ять карбованців, то повинчаю сина, — сказав батюшка.

— Батюшко! І помилуйте, й пожалуйте! Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти п'ять карбованців? Нехай буде чотири карбованці.

— Нема що й говорити. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, поговорив нишком з старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої кімнати.

— І помилуйте, і пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Йй-богу, багато для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич, — сказав він, — давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіл білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з узла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки й почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері і старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли додому.

Нимидора подякувала Петрові Кавуніві й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справлять весілля...

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллях...

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закусували. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислої капусти, поїли весь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу одніс свій кожух.

Ввечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилось. Всі почали розходитись, Джерина хата спорожнилась.

Ввечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериha й Нимидора кинулись прибирать в хаті й перемивати посуд. Весільний час одразу вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериha поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити жидові, оплатити подушне, нашаткувать другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робить? Чим будемо робити оплать? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалить бога, хліб вродив дуже добре.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо, хіба не маємо рук, чи що? — обізвався син.

— А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробить? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син з злістю.

Мати знов згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню й скося зирнула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодницею ще вища й показніша, її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. В тихой та доброї свекрухи десь узялися гостренькі пазури та й висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався й молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятися в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставать та на панщину поспішати, — сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститися та молитись.

II

Другого дня тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на панський тік молотить, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осоками. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вповодж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворухився. Над полем миготіло марево.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви й скидали додолу на тік і снопи, і розв'язь.

На току гуменний одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумавсь і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже ж він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав.

Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Борони боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з батоном у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як померемо, — сумно одказав батько, — а як ці змолотимо, то бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумавсь і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиця луснула і бич одскочив.

— Ану, синку, ціпом батька по лисині, — загукали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотити свою частину до вечора. Ввечері Нимидора з Джерихою принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докладати свого...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й прisoхло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, незважаючи на те що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять — то за чередника, то за титаря,

котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапати своє жито та пше-ницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав конем до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обізвася:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знов крикнув осавула і знов налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче застрякли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня й покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми нароби-ли? Буде ж тепер нам!

Деякі чоловіки дов'язували снопи, деякі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батогом. Осавула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув як несамовитий на людей, кинувся до Миколи й почав періщити його батогом. Всі люди позабирали клунки з хлібом і поплентались на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов за панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясним світлом Вербівку. Всі верби було видно, як удень. Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я довечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жать! — промовив Микола. — А ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але

він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху солому, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху солому.

Високо покотивсь місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився; бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову; рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижатиий. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипавсь.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив взяти хліб на базар, продати і заплатити жидові гроші та викупити кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим харчем. Люди мусили годувати качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке ймення дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка, — сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Повз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вгледів на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась слізьми.

— В мене родилось дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, — ледве промовила вона крізь слюзи. Осавула схаменувсь і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вольного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Ввечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платити подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к різдву. Продали кабана, а самі zostались без сала й цілі М'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився; в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадати землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідати старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! — промовив Джеря тихим хриплим голосом.

— То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священик.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмру. Та й де того молока дістать? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

— Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скоромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмр, та все наказуючи синові не зачіпати осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину...

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок завітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

— Чого ти, синку, журишся? Дасть бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився богу. Може б, нам господь послав талан та добрий врожай на полі, — вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п'явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до його мати, вештаючись коло хати.

— Не піду, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно богові пороги оббивати. Коли є той бог на світі, то він бог панський, а не мужицький, бог все добро оддає панам, а пан не дає нічого, — сумно промовив Микола.

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам господь долі не дас, що ми таке верземо та богу не молимося? — промовила Джериша та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у ньому поради й відповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні! Вже, мамо, не допоможуть мені знахурки, — одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалявся оддати Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джериши.

— Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщанні люди: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

— Як же його не зачіпати, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що в свою шкуру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прохололи його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа.

За ним обізвався і Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спанхнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависть до себе. Ту злість примічав він навіть в його довгих чорних

вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвікати в вічі? То ти смієш мені підбивати народ? Та я зараз дам знати становому й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запроторю! — крикнув Бжозовський несамовито та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявся, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осавула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинати. Пішов Микола з чоловіками додому та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікати з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напихваті, де вертілась осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білівся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі — не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідком за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на весь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки та й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці. Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені і щовечора насипають повні кишені пашні, вертаючись додому. Він понабрівував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше, і ще й виказує панові, як люди крадуть панську пашню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами, і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих кийв.

— Оце тобі за пана, а це — за панію, а це — за панщину, — приказував Микола, — адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, він нас не частує брагою, а різками. Панське

добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа, — говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

— Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувать панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі, — приказували чоловіки та все гнались за осавулою навздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признавсь навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його поповбив палицями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх однодумців в москалі, та ще як можна швидше.

Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумавсь. Мати полізла на піч і незабаром заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прясти. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребені світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважить. Микола сидів, одягнутий в свиту.

— Чом, це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казать, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудить матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумав цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма, чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножем штрикнув у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа мов нежива.

— Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось.

Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

— Цить! Не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропаший.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаш, мені легко тебе покидать? Доле моя, щастя моє! — неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок і сам залився сльозами, як мала дитина. — Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадать! — сказав Микола.

— Що ж я буду в світі божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не вмру, повернуся, і повернусь не вдень, а вночі застукаю в кватирку, а ти одчиняй двері.

— Пропаща я навіки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко караш? Коли ж тебе дождать додому?

— «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості», — одказав Микола словами пісні, — а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся, ніде не дінусь.

Нимидора кинулась до колиски й схилилась, і ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що зостаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосить та плакати! Мене ждуть люди. Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

— Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропала, лучче б поневірялась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! — промовила Нимидора і почала шукать сорочки в скрині й складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідом за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду...

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу

перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світлом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад...

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов невеликим битим шляхом, а через малі села понад Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

... Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через кам'яні ворота.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, біліли рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домиками вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталися німченята в узесеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстри й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. В здорових просторах покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний білявий німець з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про пашпорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх ймення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Грищенком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів йти до сахарні.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті од низу через стелю на верхній етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернутись, як ступить, їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машини от-от вискочать дідьки й потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходить коло машини, і вони насилу оговтались, насилу при звичаїлись до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом, задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими, чистими німецькими домнами, між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна

було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуrowані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістити на службу, і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлак було закудлане, мов у непросиплених п'яниць.

Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами, що й дивитись було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцьовані, що на їх ледве червоніли безталанні королі й королеви, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла й почала його лаять за те, що він грає до служби божої.

Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли, на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замітала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки зятагли пісні; Микола пригравав їм на скрипці.

— Господи! Нема вам ні празника, ні неділі! — гукнула богобояща молодиця з другого кутка. — Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — обізвась приказкою Микола і зазвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з міста коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже? — аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

— Йй-богу, бачив! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі, — сказав Микола. — Але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! Так оце живцем і дамося йому в руки, — обізвась один бурлака.

— Де ж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів в заїзді коло вікна й люльку курив.

Я зараз впізнав його руду голову й червону пику та й дав драла за жидівські хати через тини, — сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка, — сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив:

— Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганять-ся за бурлаками!

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, їй-богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових вінників, — загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втекли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідом за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він приймає до себе на фабрики без пашпортів його панщанних людей. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх кріпаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло однієї жидівської хати, поки не погасло світло, і крадькома через тини та городи прийшли до заїзду. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно і почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

— Починаймо! — зашепотів Микола і почав одколупувать ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння. Микола вийняв і виставив вікно, поставив його коло стіни і поліз у кімнату. За ним слідом полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжку і налапав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак.

Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давати стусани в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти надвір: в його була думка, що коло дверей засіли на варті і стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях, на його щастя, не було стеблі. Він видряпався по дверях на горище й кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице куликом. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлю.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і посатанів.

— Доставай сірників! Світи світло? — шепотів він сливе нишком бурлакам. — Будемо гамселить при світлі... що бог дасть!

Кавун дістав з кишені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спажнув — і бурлаки вгледіли порожнє ліжко, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном, аж рота роззявив і вищирив зуби. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупцювати кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидячи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вгледів одчинені двері, догадався, де подівся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер кулики, видерся на покрівлю і стрибнув зі стріхи додолю. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали на засідки скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря і почне лупцювати його в груди кулаками.

— Тікаймо звідціль, браття! — промовив Микола. — Тікаймо! Вислизнув жми-крут з наших рук! Не животіти теперечки нам на світі.

... Вже свінуло надворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли й не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, ніде не спочивали і не ставали, їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнаться за ними. Опівдні вони звернули в лісок, з'їли по шматку хліба, напились з кринички погожої води і помандрували далі. Ввечері з'явилося на долоні велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояли здорові сахарні з високим чорним стовпом. Вітер повівав од заводів, і далеко на полі було чути препаскудний противний сморід од перепалених кісток, од гнилого малясу.

Сонце сіло за горою. Черета йшла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні, — промовив Джеря. — Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу станемо, — сказав Кавун. — Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, зоставаймось тут...

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домики з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафінаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр — панська примха, для розваги офіціалістів, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафінад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму. Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувать, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею, й рідко приїздив на заводи.

В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор...

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стать на роботу в сахарні, — обіззався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — спитав Микола якось з осміхом і гордо. Бродовський зобидився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

— Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в батька-матір і насилу вдержав язика; одначе він уже зумисне поминав те капосне «ви». Він усе-таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць, на його харчах і пішли до казарм...

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, от кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоем. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. — І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, — оззався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostались самі вербівці, zostались і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журился.

— Чи доведеться нам коли вернуться додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось, — промовив Микола.

— А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгообразе лице з тонким рівним носом і з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охотніше робить, ніж коло машини, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, незважаючи на те, що був дуже багатий: він був з простих євреїв.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку...

— А де твій чоловік? — спитав Микола в посесоріші.

— Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами.

— Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, — сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші івилічив за всі дні, коли бурлаки були слабкі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в дідича таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гудячому, — неначе він знов удруге пубкував.

— Грайте, музики! буду танцювать! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака.

Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і

неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

— Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалася з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в Великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не дїждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана дідича, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичити чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмуль згодився позичити, але вимовив таке завсідне право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці от душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмулів зять закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежана, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабїть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платити попові давню плату за фабрицьку парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабїть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на весь двір, що жиди наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та з попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але, не вважаючи на те, бурлаки почали потроху втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, насилу

волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявся лазарету, як пекла, бо з того лазарету мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

— Хоч поховайте мене по-людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан висав мою кров. Простіть, брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночило. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» — думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? — думав Микола. — Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почувив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернуться у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалося хоч побачитися та поговорити на одну хвилину, — та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнать свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора zostалися його гроші за цілий місяць. Як настав обліч, вербівці почали нагадувать за ті гроші. Микола просив Бродовського оддати ті гроші йому до рук; він думав передать їх в церкву на помин душі небіжчика.

— Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський. — Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж на-пропали гуляєш.

— Не проп'ю, а оддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, — сказав хазяїн.

— Чи бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

— Що ти мені допікаєш отими дуროщами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може, оддасте в москалі? — вже грубо промовив Микола.

Бродовський звертенився й почервонів.

— Чого ти чіпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Гвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додасте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, одначе, стерпів бурлацьку щирість і навіть лайку; він боявся порозганять бурлак з заводів.

З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікати од Бродовського, і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раyli йти на заробітки на степах або на Бассарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола. — Ходім, бра, ще на степах. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степах і в Одесу. Декотрі поприносили додому чимало грошей.

— Коли на степах, то й на степах, — загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позивали робити влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство. До Вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степах.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри...

V

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору і пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, йшла з панщини — так само плакала. Настав вечір, і Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки і все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора спросоння схопилась з постелі й закричала на всю хату:

— Мамо! вставайте, Микола прийшов!

Мати схопилась з печі, бо їй здалося, що знов щось страшно діється на селі.

— Де Микола? Що ти кажеш, Нимидоро? — спитала перелякана мати.

— Хіба ж ви, мамо, не чули? Микола постукав у квартиру; я йому одчинила двері. Він увійшов у хату, обняв мене, поцілував та й знов пішов. Мамо! він десь ховається у дворі.

Стара мати вигорнула з печі жарину, притулила до жарини скалку, роздмухала жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, з червоним, як жар, лицем.

— Може, тобі щось приснилось? Або щось привиділось? Може, тобі, дочко, так здалося? Чи вже ж пак він вернувся? Адже ж його пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо, Микола в дворі. Ходім у двір, він десь ховається, — сказала Нимидора, — я літала слідом за ним по степах зозулею, а як він сів спочивать, я стала криницею. Він напився води; він плакав за мною, і його сльози впали на моє лице. Я вернулась з ним додому. Мамо, Микола ховається надворі.

Перелякана мати вийшла надвір; з нею вийшла й Нимидора. Надворі було поночі; була темна ніч. Ніде не було чути навіть шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думать про Миколу! — сказала мати, а в неї самої ноги і руки трусилися.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір, і Нимидорі знов здалось, ніби Микола увійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Вона вибігла в двір. Мати догнала її й привела в хату.

— Мамо! я бачила Миколу. Він розмовляв зо мною в садку нишком і пішов через леваду в верби, ще й мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу і що до неї літає перелесник.

Тим часом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огняний змій упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці балакали, тяжко зітхали й нараjali матері повезти Нимидору в монастир, до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію й виганяє з людей нечисту силу.

Стара Джериха вийняла з скрині сувій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусіда конячку й повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі бліда, як смерть, і навіть не знала, що з нею робили.

В суботу надвечори вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона...

Вона вернулась з матір'ю додому спокійніша, ніби й справді позбулась в монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби удовою. Взимку вона з свекрухою пряла панське прядиво, а влітку ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл

на другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора розпитувала про його на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посаджені Миколою над Раствавицею, а Микола не приходив. Нимидора ніби одійшла, але все журилась та все співала, сидючи зимою за гребенем, про милого, як він збився з дороги, вертаючись додому, як він «до іншої залицявся й од милої одцурався».

Десять год після того жила стара Джериха й на одинадцятому вмерла.

Нимидора плакала за нею, як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті; тепер у неї зосталась одна втіха — дочка Любка.

Любка росла, як у садку вишня. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору; в неї були такі темні очі, такі чорні тонкі брови на широкому лобі, такі довгі коси. Нимидора жалувала її, пестила й не давала робить важкої роботи. Любці минуло десять год, вже пряла на рушники й готувала хустки.

— Дочко моя, сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Коли б хоч ти була щасливіша од мене!

Любка співала, мов соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем та зірками. Нимидора неначе вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її, така вона стала бліда та худа; повні щоки висохли й позападали; блиск в очах погас; тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля ізстарила її завчасу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла й стала дівкою, гарною на все село. Нимидора завітчала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шістнадцять год, а до неї хлопці стали слать старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сирітське весілля без батька й прийняла зятя в прийоми в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалось на світі і ніщо її не цікавило. Вона почала думать про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на євангелію... Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви й на службу, і на вечерю. Щороку вона ходила до Києва в лавру на прощу та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернувся додому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки год од того часу, як пішов в світі Микола; вже пішов третій десяток, і Нимидора вже почала забувать його. Вона почала забувать його вид, його очі, голос. ..

Тим часом в народі пішла чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі.

Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла од царя, та її ховають од народу попи, бо держать руку за панами. Народ почав приставати до попів, щоб вони читали народові волю, почали знущатись над ними, мучити їх.

Та чутка, як хвиля на морі, звідкільсь пішла скрізь і дійшла й до Вербівки. Народ загомнів по ярмарках і розвозив гомін по селах. Нимидора повеселішала. Вона думала, що от-от Микола почує про волю й, може, вернеться в Вербівку.

— Господи, коли б мені пожити на світі хоч рік. Я знаю, що Микола вернеться, почувши про волю, і попросається зо мною на цім світі за свою провину, — говорила Нимидора.

Цвіли садки і одцвітались, а Микола не вертався...

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею і тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалкували за Нимидорою і просили бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати та землю держать, бо на цьому світі її життя було важче од сирій землі.

VIII

Микола перейшов двір, рипнув сінешніми дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була схожа на Нимидору. В неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі; тільки вид у неї був худіший, і вона була тоненька й угла, ніби захарчована ще змалку. Миколі здалось, що то була Нимидора в той час, як він ще сватав її й залицявся до неї.

— Добривечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалась Любка й широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розкриті темні очі, її голос, вид — все так нагадувало Нимидору, ніби на його через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до його сама Нимидора з того світу. Микола не вдержавсь, поцілував Любку й заплакав. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на гарячому вогні, й розплилась слізьми.

— Не впізнаєш батька, бо зроду його не бачила! — насилу вимовив Микола. — А де ж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що й казати, і тільки мовчки стояла коло печі. Одначе в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки за батьком. Перед нею стояв зовсім

чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком, їй усе здавалось, що батько давно вмер і лежить похований в землі. В її серці все якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіть, чи плакати?

— Чи давно вмерла мати, Любко?

— Торік у Петрівку, — насилу промовила Любка, — мати ждала вас та все поси- лала мене виглядати.

— Та й не діждалась! Така вже наша доля! — промовив Микола. — Ти вже, Люб- ко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колиці.

— Ми недавно побрались, — сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще нижча; мабуть, осіла. І образи ті самі, — промовив Микола, — перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалить бога, не робимо панщини, — обізвався Любчин чоловік, — ще оремо передніше поле, а це кажуть, що прийдуть наділять нас землею на виплат, чи що.

— Якби не та панщина, може, й мати ваша була б жива, і я не тинявся б у світах більше двадцяти год. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуся вмерли давно: ще я була дівчиною, — промовила Любка.

— Чи добре ж вам жилося без мене? — спитав Джеря.

— Ет! Яке там добро! Бідували та побивались з матір'ю до останнього часу, може, мати й тепер були б живі.

Сідайте, будьте ласкаві! — сказала Любка і хотіла назвати Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розрісся вишник, що він насадив, неначе зелене гніздо; через його навіть не промикувавсь промінь сонця. Верби коло тину стали дуплиністі і взялися порохнею. Микола шукав очима тієї старої гіллястої груші, з-під котрої він вперше побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохняві- лий пеньок. Од його не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що колись снився йому, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар-птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу над Нимидорою. Кла- довище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа береза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою і його останнє рожеве проміння гасло на самих верхечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився й похи- лив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотились дві здорові сльози і впали у траву...

На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрівся.

Діти слухали й засипали коло його, на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжятий, гнувся додолу й висипавсь, а люди на панщині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло напереверт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжятий. Пани, в важку для селян годину, почали наймать зимою строкових на жнив'яний час за нікчемну плату й накладали велику пеню на того, хто пропускав в жнива дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелись в польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставать на ті «порції», а сам перебравсь на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло куреня з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а насупроти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки суспіль росли на балці старі садки, а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко-далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та ліщиною: то було померше село, може, ще старіше, ніж була Вербівка, може, знесене татарським або польським мечем та вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосими й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бжіл, потрушеною стеблами солом.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тліло курево, і легенький димок вився вгору й ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло його сиділо дві дівчинки-онуки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку та все

розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелася з бадиліною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного улика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий кущик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світлом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

1878

1. Підготуйте до виразного читання вступний уривок з повісті Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря», де подається опис Раставиці і села Вербівки. Яке враження справив на вас опис? Намалюйте до нього ілюстрацію.

2. Стисло перекажіть зміст уривка повісті, який вам найбільше сподобався.

3. Пригадайте, що називається портретом у літературному творі. Випишіть з першого розділу повісті портрет старого Джері. Що найбільше запам'ятовується у його зовнішності? Які художні деталі використовує автор для розкриття образу головного персонажа?

4. Чому у Миколи зароджується ненависть до пана і панцини? Знайдіть ці місця у творі і проаналізуйте.

5. Розкажіть про поєдинок Миколи з осавулою на полі. Як Нечуй-Левицький змальовує у цьому епізоді Миколу й осавулу?

6. Чому Микола змушений був утекти з рідного села?

7. Перекажіть близько до тексту прощання Миколи з Нимидорою. Як у цьому епізоді проявилася ніжність, велика сила волі і рішучість Миколи? Свою думку підтвердіть цитатами з твору.

8. Розкажіть про умови життя Миколи та інших утікачів на заробітках.

9. Зачитайте опис обіду бурлаків на заводі. З якою метою автор гіперболізує деталі?

10. Пригадайте все, що ви дізналися з твору про Миколу Джерю, і розкажіть про головного літературного героя повісті в такій послідовності: перше знайомство,

зовнішність, риси характеру, ставлення до батьків, дружини і панів, особливості мови, що найбільше сподобалось у його характері. Складіть план розповіді про Миколу Джерю.

11. Складіть паспорт повісті Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря», заповніть таблицю:

Автор	
Назва	
Рік написання	
Жанр	
Тема	
Ідея	
Головна думка	
Проблематика твору	
Герої твору	

➤ Теорія літератури ◀

Епічні твори та їх види

Епос (з грец. — розповідь) — один із основних літературних родів, у творах якого зміст розкривається у формі авторської розповіді про події, що вже відбулися. У цих творах автор ніби зі сторони прагне розповісти про життя, вчинки і переживання людей, про історичні події, явища природи тощо.

Якщо найважливішою ознакою ліричних творів є передача письменником почуттів, думок, настроїв, а найхарактерніше для драми — зображення життя людей у формі безпосередньої дії, то найістотніше для епосу — розповідь про людей та навколишній світ. Епічні твори здебільшого пишуться прозовою мовою.

Види епічних творів: казка, байка, народна дума, оповідання, повість, роман.

Повість — це великий за обсягом епічний твір, в якому детально розповідається про багато подій з життя дійових осіб. В оповіданні, на відміну від повісті, розповідається про якісь конкретні події з життя одного або кількох персонажів.

Сюжет

Епічні твори завжди мають сюжет.

Сюжет — це подія чи система пов'язаних між собою подій, в процесі розвитку яких у творі розкриваються зміст твору і характери персонажів. В основі сюжету

лежить конфлікт або сутічка протилежних інтересів дійових осіб. У зв'язку з тим, що конфлікт, покладений в основу сюжету літературного твору, за певних обставин виникає, досягає найбільшої гостроти і потім розв'язується, у сюжетному ланцюгу подій умовно можна виділити такі основні елементи: експозиція (події, які подаються у творі до зав'язки конфлікту), зав'язка, розвиток дії, кульмінація (найбільше загострення конфлікту) і розв'язка.

Способи викладу матеріалу в епічному творі

Епічні твори містять такі основні способи викладу матеріалу, як розповідь і опис.

Розповідь — це повідомлення письменника про події з життя дійових осіб, про їхні думки, почуття і переживання.

Опис — зображення письменником місцевості, де відбувається дія, природи (пейзажу), зовнішнього вигляду осіб (портрета), внутрішньої частини приміщення (інтер'єру) тощо.

В епічному творі розповідь часто переривається діалогами і монологами, які більш характерні для драматичного твору. У них розкривається внутрішній світ героїв, де автор глибоко проникає у світ їхніх думок і почуттів, устами інших персонажів дає характеристику героєві.

Змалювання портрета, показ вчинків, авторська характеристика, мова персонажа та характеристика його іншими дійовими особами — основні прийоми зображення героя в епічному творі.



ІВАН ЯКОВИЧ ФРАНКО (1856–1916)

Ми не можемо назвати, мабуть, жодної ділянки людського духу, в якій би не працював Іван Франко і в якій він би не був великий...

П. Загребельний

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 р. у підгірському виселку Нагуєвичі Дрогобицького повіту (тепер с. Івана Франка Дрогобицького району Львівської області) в родині сільського коваля.

З батьківської кузні він виніс перші знання про життя галицького селянства, про працю людини, а від матері перейняв любов до народної пісні. У 1875 році закінчив Дрогобицьку гімназію і вступив на філософський факультет Львівського університету.

Друкуватися почав 1874 року у студентському журналі «Друг». У 1877 році Франка та інших членів редакції «Друг» заарештовують, після цього арешти відбувались у 1880 та 1889 роках. Іван Якович продовжує займатися видавничою діяльністю: разом з Михайлом Павликом видає журнал «Громадський друг», після його закриття — альманахи «Дзвін» і «Молот», а згодом — революційно-демократичний журнал «Житє і слово». У 1893 році він захищає у Відні докторську дисертацію на звання доктора філософських наук.

1887 року виходить перша збірка його поезій «З вершин і низин» — найвидатніше явище в українській поезії після «Кобзаря» Тараса Шевченка. Згодом вийшли друком збірки «Зів'яле листя» (1896), «Мій ізмарагд» (1898), «Із днів журби» (1900), філософська поема «Мойсей» (1905). У 80-х роках побачили світ найкращі повісті Івана Франка «Борислав сміється» (1882) та «Захар Беркут» (1883). Лише частина спадщини великого українського письменника опублікована у 50-ти томах.

28 травня 1916 року Іван Якович помер. Його поховано у Львові, на Личаківському кладовищі.

ТОВАРИШАМ ІЗ ТЮРМИ

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життєм;
З давніх брудів і думка розкута —
Ожиємо, брати, ожием!
Ожиємо новим ми, повнішим
І любов'ю огрітим життєм;
Через хвилі мутні та бурливі
До щасливих країв попливем.
Через хвилі нещастя і неволі,
Мимо бур, пересудів, обмов,
Попливем до країни святої,
Де братерство, і згода, й любов.
Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Ні за панство неситих панів.
Наша ціль — людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов!

Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякаться, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися взад.
Се ж остатня війна! Се до бою
Чоловіцтво зі звірством стає,
Се поборює воля неволю,
«Царство боже» на землю зійде.
Не моліться вже більше до бога:
«Най явиться нам царство твоє!»
Бо молитва — слаба там підмога,
Де лиш розум і труд у пригоді стає.
Не від бога те царство нам спаде,
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд.

1. У поезії «Товаришам із тюрми» І. Франко гнівно заперечує можливість будь-якого пригнічення людини людиною. У чому видатний поет бачить власне щастя? Свою відповідь обґрунтуйте.

2. Визначте тему та головну думку поезії.

В історичній повісті «Захар Беркут» Іван Франко розповідає про те, як волелюбний народ Руської землі боровся з монголо-татарськими загарбниками.

ЗАХАР БЕРКУТ

(Скорочено)

Діялося це в XIII столітті. Серед Карпатських гір у квітучій долині лежало ставрвинне руське село Тухля. Мешканці цього села склали єдину трудову громаду, якою керували шановані люди на чолі з найстарішим і найдосвідченішим чоловіком — Захаром Беркутом. У громаді всі мали рівні права, жили мирно й дружно. Тухольська громада була вільною і незалежною.

Та ось на Тухольщині з'явився боярин Тугар Вовк. Він прагне заволодіти багатствами краю, поневолити його людей. Але волелюбні тухольці не скоряються боярину. Громада одностайно ухвалює вигнати Тугара Вовка з Тухольщини.

Все це відбувалося в той час, коли монгольські полчища, вдершись на Руську землю, підступили вже до Карпат, знищуючи все живе на своєму шляху. Розлютований

боярин іде до монголів і обіцяє провести їх через гори, сподіваючись за допомогою нападників помститися непокірним тухольцям.

Разом з Тугаром Вовком у монгольський табір потрапляє його дочка Мирослава, яка, на противагу своєму батькові, пройнялась глибокою повагою до тухольців та їхніх порядків і до того ж щиро покохала наймолодшого сина Захара Беркута — Максима.

Під час першого бою з монголами за межами села загинуло багато тухольських юнаків, а Максима Беркута було взято в полон. Нижче подаються розділи повісті, в яких показана героїчна оборона тухольцями своєї рідної землі від нападників.

VI

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято «Сторожа», і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехилившись, святий камінь рушається з місця і з страшним лускотом валиться на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якість важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось це прочуття! Саме пополудні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати — се не кождому лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради...

— Що діяти? що починати? як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинути, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвалися против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб окружити монголів, не то вже щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та дерев'яних трембіт аж три громади озброєної молодіжі...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісніною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидячки, й не дивилася на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепіргатого листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечером будуть тут, то щоб ви приготувалися, як їх прийняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприявні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погибло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почувала її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар. — Здоров і живий! О боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув мов громом прошиблений Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяти його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. — Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку, — може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут, — казав Максим, — побідите їх, або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він. — Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова могого сина, — з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, — він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли бог pomoже нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опором. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді — і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісі. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати й подвір'я й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь...

Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати, — але різати не було кого, хати

були пусті. З лютим криком кидались монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, — в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка. — Зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний, — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків Чінгісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди:

«Далі, заячі серця, далі за мною!» — і нові купи, неважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого згори каміння.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж се все не було би стримало завзятого Бурунду, коли б усередині, на скруті вивозу, не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов град, монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив вкінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з праші, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дишучи, Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лица.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого Чингісхана не вмюють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з котрого ще видобувалися страшні стогнання смертельно раних, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. — Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і, за радою Тугара Вовка, позбивано їх півперечними жердками немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрілили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поражений, то інші двигали велику драбину далше, а на місце зраненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилували тухольців податися взад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання, — і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обалуючи за собою слідувачі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння — і понад усім тим пеклом напівзакритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скавав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютої, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегочучи зубами. — Подвійний зраднику — се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чингісхана. Я не винен тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда. — Щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз, завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються по дорозі, — все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він вкінці, — я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мусиш створити нам дорогу з сеї западні, а ні, то горе тобі! Се моє останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе!

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину.

І знову стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але сього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або попшило долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті напотемки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варті, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі потроха втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: се горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Пусто і непривітно було в наметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, зайнятий важкими думами. Згірді слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку Чінгісхана, — воркотів він, — а сей поганець трактує мене, як пса. Невже ж такі я слуга їх, найнижчий із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! я в його руках! я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б, от наприклад, його самого проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли

монголи, — здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався, не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи монголів раз у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушне на дорозі. У голові його було пусто, думки не клеїлися до купи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажеврилось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим, гірким димом по долині, вже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвідилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольськiм таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати.

— Живий! живий! — завили радісно монголи і нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такому страшнім і оплаканім стані. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки несхибну смерть — бо се ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взяттю Максима до неволі, старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до

монголів, вести їх через гори, і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому.

Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі, напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме? — сказав він лагідно. — Що се сталося з тобою?

— Пустити мене! — простогнав слабим голосом Максим. — Дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавиці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим наполовину не розумів, а наполовину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краща смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся, — знов усміхнувся боярин. — Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже! Тухольці ціпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предло-ження.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! Нашо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори широко, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Неспроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє, — він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за ніщо билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намета, і швидким кроком ввійшла до намета Мирослава. Вона бистро зиркнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй, її слова були мов великодній дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров.

— Мирославе, — сказав він відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, — ти знов збудила в мені любов до життя!

— Милій мій! — сказала Мирослава. — Не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— Нащо мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

— Але мій батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із сеї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далі, тим більше перемінявся на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любові, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, — але се стояти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

— То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

— Ти наклониш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина, — воркотів сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована, не інакше! Сама йому на шию кидається!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвивши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста. — Не журися! Монголи від си не вийдуть — тут їм усім погибати!

— Ох, Мирославе, зоре моя! — сумовито сказав Максим. — Рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, ослабі наші тухольці.

— Нам прийшли в поміч загіряни і верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І про се не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж се таке вигдавав? хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко вийде з-за Зелемєня, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибіль, хоч і як силкувалася не показувати сього по собі. Украдкою поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярськім наметі, з серцем, що тріпалося від якоїсь неясної мішанини радості, і тривоги, і надії.

VII

...Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близ огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар спокійно, мов про помершого.

— Так! При допомі отсього перстеня я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батько, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

— Се я, старче, — сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю, — ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каміння, — нічим ви не владите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори далше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза — то половина кари, а його кара страшна, як кара божа! Слухай же, що велить

далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Чінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхності. Щоб укарати непокірного, вислав великий Чінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної часті тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, — чи сьак, чи так, а монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хотять тратити часу в вашій долині, не хотять проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск. У противнім разі, розуміється, його жде несхибна смерть, і то серед страшних мук, а вас жде кровава різанина, в якій, помимо всяких способів, ви мусите бути побиті. Вибирайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони справді зробили вражіння. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись по ширості над пропозиціям Бурунди, чи, може, однозгідно подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про мойого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: «Я не маю сина, мій син погіб у бою». Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все-таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна.

— Так ти радиш нам відкинути пропозиціям Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І видати твого сина на певну загибіль?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув болізно Захар. — Хто мені при таким ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже мое серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по-твойому! — сказали старці. — Коли бог судив йому згинути, то ми проти того нічого не владимо; коли ж ні, то й так він вирятуються з паші лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною тривоگوю в серці гляділа на нього Мирослава: вона, бідна, все ще надіялася, що тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, — звісна річ, по-своєму розумно — захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всіх сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною та твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч — п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до остатньої хвилини, — і так ми зробимо. Або ми всі погинемо, або ви всі — іншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, — так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобути на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, — тож мовчки відвернувся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, — тільки огонь тріщав та лунало невпинне цокання сокир, що майстрували вбійчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болющим голосом Мирослава, — тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могутим, незаглушеним голосом. — Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками, як брат обік братів, — а вони простять тобі все минуше! А там — чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоють обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів, — там смерть тебе чекає!

Боярин, очевидно, завагувався, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груді і сказав стиха, напівстрога, а напівласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелось...

— Ні, таточку, — прошептала крізь сльози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся, про мене, з тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там... той... твій Максим, і хто знає, може, ми один другому ще пригодимось. Бувай здорова!..

Тихо було довкола. Захар молився...

Тухольці перекрили камінням річку, щоб вода зотопила село.

VIII

... Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіми рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і поражати ворога по її показу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все-таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивлятися, хлопче, — сказав він. — Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе-таки круто приходиться. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо се не повінь. Адже ж бачиш, що вода чиста.

— Не повінь? А що ж?

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз у раз більшати поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не казав мені сього борше?

— Нащо?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На се ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміється, — сказав боярин, — тільки що ж нам робити?

— Поки що нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде

з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатырської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найгірнішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Сесея вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда. — І ти, рабе поганій, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сесею западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда успокоївся троха.

— Що ж нам діяти? — спитав він. — Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесею долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Великому війську, поки вода прозрічаста, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога — тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався

монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш колін у воді додала їм духа. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів. — У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближались до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-не-хотя мусили тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок...

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуєш, який шум і крик по долині, — мабуть, повинь зближається.

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билосся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-будь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудиш з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав...

IX

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка. — Що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!..

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

— Нащо? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою пімсти. — Але що ж нам діяти? як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, захопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що, коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свобідно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут-таки перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілька нас іще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина несхибна смерть.

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона. — Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа вломана, і громада не бажає смерти тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого

серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі¹ лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ужомку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганій!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютої і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада.

Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, неперушна Мирослава.

А втім, радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоті на беріг і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груді і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, створила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославе! Мирославе! серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки, — прокинись!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославе, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославе, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чесною й людяним норомом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогеть вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірну слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадянство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ошадить йому ціле море сліз і крови, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісти про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало...

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею.

Давне громадянство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

1882

¹ *Вареха* — ополоник, велика ложка.

1. До яких часів належать події, описані в історичній повісті Івана Франка «Захар Беркут»? Хто з її героїв вам найбільше сподобався і чим саме?

2. Перекажіть епізод повісті, який вам найбільше сподобався.

3. Прокоментуйте висловлювання з повісті: «... Чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна, та зовсім не надсильна праця – все те хоронило людей від частих і заразливих хвороб».

4. Як зустріла тухольська громада напад монголів? Чому Захар Беркут поставив перед тухольцями завдання не відбити, а розгромити ворога?

5. Перекажіть докладно опис вечора в покинутому тухольцями селі. Який художній засіб найчастіше вживається в описі і з якою метою?

6. Як поведився Максим Беркут у неволі? Які риси характеру там яскраво виявилися?

7. Як ви оцінюєте перехід Тугара Вовка на службу до монголів? Чому він зрадив батьківщину? Випадковий чи закономірний цей вчинок?

8. Чому Мирослава, дочка боярина, пішла проти батька, стала на бік трудового народу? Чи лише любов до Максима керувала її вчинками? Як ви оцінюєте її поведінку з позиції загальнолюдської моралі?

9. Яку умову поставив Тугар Вовк перед тухольською громадою за звільнення з полону Максима Беркута? Чому Захар Беркут не прийняв умову Тугара Вовка? Як ви ставитесь до його вибору?

10. Розкажіть, як тухольці готувалися знищити ворогів. Які слова тухольського стрільця свідчать про їх нестримне бажання розбити ворога?

11. Чому Захар Беркут не хоче прийняти пропозицію Бурунди навіть тоді, коли ворога знищено? Як розумів свій обов'язок перед громадою, коли йшлося про долю його сина? У чому мудрість тухольського старійшини?

12. Порівняйте, як Іван Франко змальовує у повісті тухольців, а як – завойовників. Як поводяться в годину смертельної небезпеки тухольці і монголи? Чим це можна пояснити?

13. Виразно прочитайте останнє звернення Захара Беркута до тухольців. Назвіть слова, в яких висловлена головна думка повісті. У чому виявилась сила тухольської громади?

14. Складіть паспорт повісті Івана Франка «Захар Беркут», заповніть таблицю:

Автор	
Назва	
Рік написання	
Жанр	
Тема	
Ідея	
Головна думка	
Проблематика твору	
Герої твору	

➤ Теорія літератури <

Літературний характер

У художньому творі найчастіше змальовуються люди з їх вчинками, думками, переживаннями, постаючи перед нами як особистості, як певні типи-характери.

Літературний характер (у перекладі з грецької означає «риси, особистість») — це змальована письменником у художньому творі людина з властивими їй індивідуальними рисами, які зумовлюють її поведінку, ставлення до інших людей, до життя.

Групування персонажів у епічному творі

Найпростішим видом композиційного зв'язку є групування персонажів. Без групування персонажів не може бути конфлікту. Є твори, у яких багато героїв. У романі Л. Толстого «Війна і мир» їх близько 500, у романі Петра Панча «Гомоніла Україна» — 230.

У повісті «Захар Беркут» дійові особи можна розподілити на дві протилежні групи. З одного боку, тухольці на чолі з Захаром Беркутом, Максим, Мирослава, з другого — монголи на чолі з Бурундою та боярин Тугар Вовк.

Таке групування персонажів твору не випадкове. Тухольці, Захар Беркут та Максим — це волелюбні члени давньої родової громади, порядки в якій засновані на рівності і згуртованості. Вони не визнають над собою боярської влади. Їхні звичаї всім серцем прийняла дочка боярина Мирослава. Це справжні патріоти, які боронять свій край від завойовників.

Представники ворожого табору — ватажок монголів Бурунда та боярин Тугар Вовк — жорстокі тирані, що намагаються побороти мужніх тухольців і підкорити їх собі.

У такому групуванні й протиставленні персонажів повісті виявляється любов письменника до гноблених і ненависть до поневолювачів.

Характеристика персонажа

Щоб правильно зрозуміти художній твір, треба заглибитись в аналіз змальованих у ньому характерів дійових осіб, тобто дати характеристику введених у нього персонажів. Для цього необхідно розкрити риси героя, що відрізняють його від інших персонажів. Про деякі з них ми дізнаємося з його портрета, мови, з опису обстановки, що його оточує, з біографічних відомостей про нього, які подає автор. Інші риси (переважно для характеристики внутрішнього світу людини) розкриваються у поведінці, вчинках героя, через його думки, ставлення до інших людей. Характеризувати героя можуть й інші персонажі.

Такий фактичний матеріал про літературного героя найчастіше буває розкиданий по всьому твору. Зібрати його і систематизувати — головне завдання, яке стоїть при складанні характеристики літературного персонажа. Характеризуючи героя, слід висловити своє ставлення до нього, дати йому оцінку.

Охарактеризувати Захара Беркута з однойменної повісті Івана Франка можна за таким планом:

1. Захар Беркут — ватажок тухольської громади.
2. Перевага громадських інтересів над особистими.
3. Глибока мудрість і розсудливість.
4. Велика сила волі, мужність у боротьбі.
5. Чесність Захара Беркута.
6. Заклик до єдності в боротьбі з ворогами.
7. Мрії про майбутнє життя.
8. Моє ставлення до героя.

ПАВЛО АРСЕНОВИЧ ГРАБОВСЬКИЙ (1864–1902)

Засланець, замолоду одірваний од рідної землі, якутських тундр і снігів, Грабовський зумів викохати таку велику любов до рідного краю й народу, до якого навіть у нашому письменстві не зразу добереш аналогію.

Сергій Єфремов



Павло Арсенович Грабовський народився 11 вересня 1864 року в селі Пушкарному Охтирського повіту Харківської губернії (тепер село Грабовське Сумської області) в родині паламаря.

П'ять років учився в Охтирській бурсі, а з 1879 року — у Харківській семінарії. У 1882 році його виключили з семінарії у зв'язку з арештом за зв'язки з народницькою організацією «Чорний переділ».

Відправлений під нагляд поліції в с. Пушкарне. З цього часу починається його поневіряння по царських тюрмах Сибіру, спочатку в Іркутську, потім у Вілюйську, Якутську і Тобольську й помер 22 грудня 1902 року. Похований поряд з могилами декабристів.

Під час заслання Павло Грабовський листувався з Борисом Грінченком, написав кілька публіцистичних статей, уклав кілька збірок поезій і перекладів: «Пролісок» (1894), «З чужого поля» (1895), «З півночі» (1896), «Доля» (1897), «Кобза» (1898).

Швачка

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...
 Боже, чи довго тягти?
 З раннього ранку до пізньої ніченьки
 Голкою денно верти.
 Кров висисає оте остогиджене,
 Прокляте нишком шиття,
 Що паненя, вередливе, зманіжене,
 Вишвирне геть на сміття.
 Де воно знатиме, що то за доленька —
 Відшук черствого шматка,
 Як за роботою вільна неволенька
 Груді ураз дотика.

1. Виразно прочитайте поезію. Читаючи, намагайтеся передати своє ставлення до зображуваного.

2. Як ставиться поет до убогої швачки та до тих, на кого вона працює? Знайдіть у тексті відповідні рядки.

3. Знайдіть у тексті нестливі слова і поясніть, для чого вони вжиті.

4. Визначте основну думку поезії.

5. До якого виду ліричних творів належить вірш П. Грабовського «Швачка»? Відповідь обґрунтуйте.

6. Визначте віршовий розмір поезії.

Теорія літератури

Трискладові віршові розміри

Трискладовими називаються віршові розміри, у яких стопа складається з трьох складів. Наголос у ній може падати на перший, другий або третій склади. Залежно від цього і визначається віршовий розмір:

1) **Дактиль** — наголос у цьому слові на перший склад, отже і у віршовому розмірі на перший — $\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}$:

<i>Талого снігу платочки сивенькі,</i>	$\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}$
<i>Дощик дрібненький, холодний вітрець,</i>	$\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}$
<i>Пролісок в рідкій травичі тоненькій —</i>	$\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}$
<i>Се була провесна, щастя вінець?</i>	$\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}/\underline{\text{L}}\text{~}\text{~}\text{~}$

Леся Українка

2) **Амфібрахій** — наголос у самому слові посередині, отже і у віршовому розмірі теж посередині — $\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}$:

<i>Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі,</i>	$\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}$
<i>Розвійтеся, як тихе зітхання!</i>	$\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}$
<i>Негоїні рани, невтишені жалі,</i>	$\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}$
<i>Завмерлеє в серці кохання.</i>	$\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}/\text{~}\underline{\text{L}}\text{~}$

Іван Франко

3) **Анапест** — наголошуємо останній склад у слові, так само останній і у віршовому розмірі — $\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}$:

<i>Що зі мною таке, я ніяк не збагну...</i>	$\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}$
<i>Мов я в серці ховаю якусь таїну.</i>	$\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}$
<i>Мов лелію в душі якийсь скарб дорогий,</i>	$\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}$
<i>Що сьогодні я радий, щасливий такий...</i>	$\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}/\text{~}\text{~}\underline{\text{L}}$

М. Вороний

✿ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХХ СТОЛІТТЯ ✿

МАКСИМ ТАДЕЙОВИЧ РИЛЬСЬКИЙ
(1895–1964)

Все для людини і завжди з людиною — цей заповіт Рильський проніс крізь бурю і сніг, крізь усе своє життя.

М. Стельмах

Максим Тадейович Рильський народився 19 березня 1895 року у місті Києві в родині відомого українського культурного діяча, автора ряду етнографічних і економічних праць. Мати поета — селянка з села Романівки колишнього Сквирського повіту на Київщині.

Нелегким було дитинство письменника. Бідняцькому синові-школяреві завдавала клопоту не тільки відсутність чобіт. Бракувало також підручників, зошитів, олівців. Змалку в Михайла виявився великий потяг до знань.

Під час навчання в гімназії поет деякий час жив на квартирі у Миколи Віталійовича Лисенка — геніального українського композитора. Після закінчення гімназії вчився в Київському університеті.

Писати почав з 7 років. У 1910 році виходить його перша збірка «На білих островах». З 1919 по 1929 роки Максим Рильський працює вчителем української мови та літератури в селах на Житомирщині, потім у Києві.

З 1929 року цілком переходить на літературну роботу.

Основні збірки поета «Під осінніми зорями» (1918), «Синя далечінь» (1922), «Знак терезів» (1932), «Київ» (1935), «Збір винограду» (1940), «Слово про рідну матір» (1941), «Мости» (1948). В останні роки були написані кращі твори поета, які ввійшли до збірок «Троянди й виноград» (1957), «Голосіївська осінь» (1959), «Далекі небосхили» (1959), «Зимові записи» (1964). Після смерті поета була опублікована остання збірка «Іскри вогню великого» (1965).

Максим Рильський був і чудовим перекладачем. Ось чому літературна премія імені М. Рильського вручається в Україні за кращий переклад. Помер поет 24 липня 1964 року.

МОВА

Треба доглядати наш сад.

Вольтер

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.
Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морським. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.
Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтесь доглядать свій сад.

1956

1. Чи сподобався вам вірш М. Рильського «Мова»? Які рядки найбільше запам'яталися і чому?

2. Наведіть рядки з вірша, якими поет образно змальовує слово як найдорожчий людський скарб. Які порівняння вживає митець для характеристики мови народу?

3. Як ви розумієте вислів з твору:

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтесь доглядать свій сад.

4. Чи актуальний вірш «Мова» в наш час?

5. Визначте основну думку поезії. У яких словах вона виражена?
6. Визначте віршовий розмір поезії.

СПАСИБИ

Яке це славне слово — хлібороб, —
 Що жартома ще звать і гречкосієм!
 До слів найкращих я вписав його б,
 До тих, які ми серцем розумієм!
 Який це труд, який солоний піт,
 Яка жага і втома життєдайна!
 Ну, безперечно, знає цілий світ
 Про роль почесну трактора й комбайна.
 Спасибі їм: помічники живі
 Вони у чеснім хліборобським щасті...
 Та треба працювать і голові,
 Докласти треба руки мозолясті,
 Щоб красувався вбогий переліг
 Нечувано багатим урожаєм,
 Щоб гречка розливалася, як сніг,
 Пшениця слалась маревом безкраїм,
 Щоб кукурудза в строгому ладу
 Підкорювала все нові простори,
 Щоб жайворонки пісню молоду
 Підносили над колосисте море,
 Щоб хліб, як сонце, сяяв на столі
 У кожній хаті, домі та колибі...
 Уклін земний працівникам землі!
 Вам, сіячі, плугатарі, — спасибі!

1960

1. Визначте тему та ідею поезії М. Рильського «Спасибі».
2. За що поет прославляє професію хлібороба? Знайдіть у тексті відповідні рядки.
3. За допомогою яких художніх засобів автор створює яскраві поетичні картини?
4. Визначте віршовий розмір поезії.

РОЗМОВА З ДРУГОМ

Ліс зустрів мене як друга
Горлиць теплим воркуванням,
Пізнім дзвоном солов'їним,
Ніжним голосом зозулі,
Вогким одудів гуканням,
Круглим циканням дроздів.
Ліс зустрів мене як друга
Тінню від дубів крислатих,
Смутком білої берези,
Що дорожчий нам за радість,
Кленів лапами густими,
Сосни гомоном одвічним,
Срібним шемранням осик.
І до друга я звернувся
Із промовою такою:
Ти рости на втіху людям,
Отіняй кохання чисте,
Бережи нам світлі ріки,
Що полям несуть вологу,
Що запліднюють сади,
А за кожну деревину,
Що піде нам на будови
Чи на щогли корабельні,
Ми нові гаї посадим,
Щоб земля була весела,
Як веселе птаство в лісі,
Як веселі деревá.

1954

1. Якими почуттями пройнятий вірш М. Рильського «Розмова з другом»?
2. Яка основна думка поезії? Знайдіть у тексті рядки, в яких вона виражена.
3. Які звукові і зорові образи використовує поет для змалювання лісу? Знайдіть епітети та метафори, які найбільш вдало передають опис лісу.
4. Прочитайте з теорії літератури, що таке інверсія і анафора. Знайдіть у поезії інверсії і поясніть їх роль. Чи є у вірші анафори?

➤ Теорія літератури <

Поетичні фігури

У художньому творі, крім тропів, є ще особливі звороти мови, які дають змогу авторові досягати виразності й емоційності вислову. Називаються такі звороти мови стилістичними, або синтаксичними фігурами, бо їхнє змістове значення стає зрозумілим лише у контексті твору.

Часто в художньому творі вживаються інверсія та анафора.

Ана́фора (від грец. «виділяю») — це єдинопочаток, повторення окремих слів чи словосполучень на початку віршових рядків, строф чи речень (у прозових творах). Анафорою виділяється найважливіший вислів, на який автор хоче звернути увагу. Наприклад, з поезії М. Рильського:

*Тобі одній, намріяна царівно,
Тобі одній дзвенять мої пісні,
Тобі одній в моєму храмі дивно
Пливуть молитви і горять огні.*

Інвeрсія (від грец. «перестановка») — це перестановка слів у поетичному тексті з метою увиразнення їх, порушення узвичаєного порядку слів відповідно до логічних, ритмічних та стилістичних вимог, для надання вислову нового відтінку. Інверсія вживається тоді, коли автор хоче наголосити на певному слові, виділити його для яскравішого змалювання образу. Наприклад, ось як вжита інверсія у поетичних рядках М. Рильського:

*В небі чистім і прозорім,
Сонце сяє...*

ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ СОСЮРА (1898–1965)



Як не можна уявити весни без березневої безпосередності, а осені без вересневої щедрості, так не можна уявити нашої поезії без Володимира Сосюри.

М. Бажан

Володимир Миколайович Сосюра народився 6 січня 1898 року в місті Дебальцеве на Донеччині в родині шахтаря.

Дитячі роки провів у селищі Третя Рота (тепер м. Лисичанськ Луганської області), куди переїхали батьки. Після двокласної сільської школи вчився у ремісничому училищі, потім в агрономічній школі. З одинадцяти років почав працювати на содовому заводі, потім на шахті. Продовжував освіту на робітфаці Харківського інституту народної освіти.

З 14 років пише вірші. Перша збірка «Поезії» вийшла у 1921 році. У 20-ті роки він був одним з найпопулярніших і найулюбленіших ліриків в Україні. За своє життя видав понад 60 поетичних збірок і поем. Деякі з них: «Червона зима» (1921), «Залізниця» (1924), «Де шахти на горі» (1928), «Серце» (1930), «Червоні троянди» (1932), «Під гул кривавий» (1942), «На струнах серця» (1955), «Ластівки на сонці» (1960) та ін. У 1963 році одержав Шевченківську премію.

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року, похований у Києві.

Вода десь точить білий камінь...

Вода десь точить білий камінь,
Кує зозуля у гаю.
Де б я не був, а все ж думками
Лечу в Донеччину свою.
Лечу, неначе та лелека,
Дивлюся радісно кругом
І шахту згадую далеку,
Де працював я юнаком.
Дінця солодкі, ясні води,
Посьолка рідного огні
І той садок біля заводу,
Де ми гуляли в давні дні.
Де ми любили і зростали
В країні споминів моїх,
У дзвоні вічному металу,
В цехах широких заводських.
Там ще густіш над гаєм дими,
І дні садами розцвіли.
Копри із зорями ясними
Нові копальні підвели.
Нові гудки пісні заводять,
Як знак і щастя, і надій,
Де за дінцем встають заводи
В могутній величі своїй.

Шумлять сади над берегами
В моєї юності краю.
Де б я не був, а все ж думками
Лечу в Донеччину свою.

1951

1. Чи можна цей вірш Володимира Сосюри назвати автобіографічним? Свою відповідь аргументуйте.

2. Прокоментуйте рядки:

Лечу, неначе та лелека,
Дивлюся радісно кругом
І шахту згадую далеку,
Де працював я юнаком.

До якого художнього засобу вдається автор, щоб висловити любов і відданість рідному краю?

3. Визначте тему та ідею поезії.

4. Якими словами виразили б ви власні почуття до рідної землі?

УЧИТЕЛЬ

Учитель мій! Як ми тебе любили,
Як слухали тебе в полоні юних мрій!
У пам'яті моїй тримає рокив сила
Твій тихий карий зір і кашель твій сухий.
Ти нас повів закохано і сміло
В незнаний світ, чудесних повний чар.
В твоїх словах, що ми в серцях лишили,
Пізнали ми любові й дружби жар.
Закони вод, вітрів, і хмар, і світла
Одкрились нам у ті далекі дні.
З тобою наша молодість розквітла
І наших дум пориви огняні.
Як гарно нам в фантазії просторах
Було блукать, — все чарувало нас.
Звучав наш сміх в широких коридорах
Під час перерв у той далекий час.

Твій добрий зір в моїй уяві лине...
Чи сніг летів, чи квітнув теплий май,
Ти вчив любити подвиги людини,
Красу труда й безсмертний рідний край.
Ось ти ідеш повільною ходою
І слухаєш, як день шумить життям,
А ми, малі, вітаємось з тобою,
І тепло так всміхаєшся ти нам.
Урок останній. Сонце над землею
Сіяло нам. Ми радісні були.
І у життя тепло душі твоєї
Ми крізь вітри й негоди понесли.
Василь Мефодич, по тобі в скорботі
З нас не один заплакав і зітхнув,
Коли в далекій рідній третій роті
На цвинтарі навіки ти заснув.
І хай з тих днів згубили лік ми рокам,
Завжди, завжди, як сонячний салют,
Для нас сіяє подвигом високим
Твій благородний, безкорисний труд.

1956

1. Знайдіть рядки, в яких змальовано портрет учителя. Якими епітетами характеризує його автор?

2. За що школярі вдячні своєму вчителеві? Як про це сказано в поезії?

3. Прокоментуйте рядки вірша:

І у житті тепло душі твоєї
Ми крізь вітри й негоди понесли.

4. Як оцінюється праця вчителя? Знайдіть у вірші відповідні рядки.

5. Виділіть у поезії повтори і поясніть їх роль.

6. Визначте тему та ідею вірша.

ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ ДОВЖЕНКО (1894–1956)



Слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного великого митця, мислителя і поета — Олександра Довженка.

Чарлі Чаплін

Олександр Петрович Довженко народився 10 вересня 1894 року в містечку Сосниці на Чернігівщині в хліборобській родині. Вчився в Сосницькому чотирикласному училищі, потім у Глухівському учительському інституті. Після закінчення інституту працював учителем у Житомирі, потім в органах народної освіти, комісаром театру. Був на дипломатичній роботі за кордоном (у Варшаві, Берліні). Після повернення з-за кордону працював у Харкові художником-ілюстратором у газеті «Вісті».

З 1926 року, переїхавши до Одеси, був кінорежисером на Одеській кінофабриці. Кожна із створених Довженком картин була подією у кіномистецтві, а кінофільм «Земля» (1930) визнано одним із дванадцяти кращих фільмів у світі. Набули великої популярності його кіноповісті «Повість полум'яних літ» (1945), «Україна в огні» (1943), «Поема про море» (1956), автобіографічна повість «Зачарована Десна» (1956) та оповідання, написані в роки війни.

Помер Олександр Довженко 25 листопада 1956 року в Москві. Його іменем названа кіностудія у Києві.

Воля до життя

— Скажи мені, друже, — спитав я армійського хірурга Миколу Дудка, — ось ти працював на фронті півтора майже року. Ти різав сотні людей...

— Тисячі, — спокійно поправив мене хірург.

— Тисячі...

Я заплющив очі, намагаючись уявити собі страждання, зойки тисяч людей, тисячі благальних очей — о, скажіть, докторе, скажіть!..

— Який величезний труд! Яке напруження всіх почуттів! — подумав я вголос.

— Звичка.

— Так?.. Можливо. І ще скажи мені — коли ти кидався отак щодня, за звичкою, у саме полум'я людських страждань, що ти знайшов там у людині? В тій безлічі й різноманітності каліцтв чи знайшов ти будь-що невідоме, нове; яку-будь тайну у людині на війні? Чи ти далі свого ножа не бачив і нічого не знайшов?

— Знайшов! — сказав мій друг і заходив по кімнаті, пригадуючи, мабуть, свої найскладніші криваві діла. Я стежив за ним очима, і, признатись, заздрило йому: я в глибині душі благоговів перед його фахом. Рятуння людського життя й полегшення страждань завжди здавались мені найвищим, найбагороднішим покликанням людини.

— Воля! — промовив хірург, спинившись і навіть гупнувши своїм здоровим мужичим кулаком по столу. — Людина на війні — це воля. Є воля — є людина! Нема волі — нема людини! Скільки волі, стільки й людини, — ось що я знайшов.

Ах, як не хотілось йому падати, як не хотілось кидати автомата! Та автомат уже випав з рук, і вже нічим було його підняти з брудної землі. Праву руку, правда, тільки злегка зачепило мінним осколком. А ліва, товариші, висіла, скривавлена вщент, і кров біла фонтаном з жакливо скаліченого плеча.

Що робити? Спинити кров? Чим? Не спинається. Тече!

Тоді розвідник Іван Карналук кинувся бігти. Мозок його запрацював з шаленим запалом.

«Побіжу, — думає, — поки не зійшов кров'ю. Аби не впасти, аби тільки не впасти, ні! Доб'ють, прокляті! О, прокляті, прокляті, будьте ви прокляті!.. Доб'ють... не доб'ють... не доб'ють, не доб'ють...» Карналук біг, тремтячи від несамовитого гніву. Здавалось, якби стрів на дорозі фашиста, — зубами, без рук роздер би на місці.

Вибігши з небезпечної зони, він якось зразу втратив лють і спинився. Спинився, затужив і розтанув, мов той віск на сонці. І упав.

І здалось раптом Іванові, що упав він дивним засобом, не на землю, а в якусь начебто воду, і бистрина понесла його, вируючи і крутячи між дерев, хмар і сіл, і несподівано принесла додому, мов у казці. Батько, мати, дід, баба, сестри... Та всі такі добрі-добрі, ласкаві.

— Іван... Це ти, наш Іваночку.

І рідна хата край села, і стежка в саду біля хати.

А стежкою біжить вона, найдорожча, — Галина.

— Іван, Іван повернувся?! Іваночку!

— Галю!

Карналук розплющив очі.

— Втрачаю свідомість, — прошепотів він і злякався. Іван Карналук був звичайним рядовим бійцем. І особливих геройств за ним не числилось, хоч він і вбив уже снайперським способом з півтора десятка фашистів, не беручи до уваги стрільби по них взагалі. На зовнішній вигляд в Івані теж не було нічого героїчного.

Середній на зріст, стрункий, сіроокий юнак, родом з прекрасного Поділля, літ йому двадцять п'ять, він був рідним сином величної епохи — Великої Жовтневої революції, епохи Великих Робіт і Великої Вітчизняної війни.

Він був одним з багатьох мільйонів радянських юнаків, що всіма своїми помислами аж до початку війни належали мирній праці.

Він не змагався в силі й спритності ні на стрільбищах, ні на боксерських рингах. Він змагався там, де доблестю праці здобували собі славу, — на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві — найпрекраснішій і найпіднесенішій виставці людських можливостей і якостей. Там він одержав золоту медаль за такого фантастичного бика, який не снівся, відколи світ стоїть, жодній ще корові. Він був подільський колгоспний пастух.

— Втрачаю свідомість! — сказав він тривожно і голосно, мов бажаючи розбудити себе, спинити бистроплинну річку.

— Стій, стій! Не здамся!

Карналюк підповз до дерева і щільно притулився раною до стовбура. Затиснувши таким чином розірвану артерію, він так зціпив зуби, і так широко розплющив очі, і так не жагадав заплющити їх, що санітари, підбираючи ранком загиблих бійців, подумали, ніби перед ними труп з розкритими, застиглими очима.

— Живу... — прошепотів Карналюк.

В обличчі його не було вже ні кровинки.

Битва гриміла день і ніч.

В оббитій ряднами і простиралами сільській хаті хірург працював без перерви оце вже кілька днів.

Перед його очима на столі розверзались такі безодні страждань, що всяка свіжа людина зомліла б або зійшла б слізьми, наблизившись хоч на годину до цього жакливого жертovníка війни.

Вже винесли двох сестер в безтямі від багатьох безсонних ночей. Вже інші сестри й санітари клали на стіл пошматованих людей. Смерть жерла багату здобич в цім бою, і решток од бенкету старої перепадало хірургові чимало. Хата тремтіла від гуркоту й вибухів бомб. Надворі лежали просто на землі бійці. Їх покладено в три черги, за характером поранення — головні, порожнинні й інші.

Хірург стомився. Щоб підтримати сили й заощадити час, йому подавали їсти сюди ж, до операційного столу. Він був дуже здоровий з природи, але і в нього вже не вистачало сил. Він валився з ніг від утоми і занудьгував. Всяке діло має свою нудьгу. Йому не подобались поранені і не подобалось вже навіть те, чим завжди він захоплювався в людях.

«Ну, що за чорт! Звідки стільки терпіння? Чотирнадцять місяців ріжу, і хоч би тобі один загукав, почав клясти, ненавидіти смерть, лаяти її, суку! Ні! Мовчать, покірливі», — думав він знесилено і знов, у тисячний раз, шив людину з рваного, кривавого дрانتя.

— Слідуючий!

Перед хірургом лежав Карналюк.

Відколи його поранило, минуло три дні. І дедалі йому все гіршало. Жар в його знекровленому тілі перевалив давно вже за сорок перший градус. Страшна газова гангрена вразила його. Рука лежала біля нього, роздута до величезних розмірів, темна, в багрово-синіх плямах та пухирях і нестерпно смердюча. Три дні не зводив з неї очей Карналюк. Він дивився на неї, як на смертельного ворога, і мовчав.

Хірург чудово лікував газову гангрену новим своїм методом, але руку Карналюка врятувати було вже неможливо.

— Пізно, — сказав він безсило своєму помічникові. — Доведеться відтяти руку.

— Відтинайте! Ріжте швидше! — рішуче й хутко сказав раптом Карналюк.

Здивований хірург повернув голову. На нього дивились широко розплющені сірі Карналюкові очі.

— Ріжте швидше! — наказав він ще раз і навіть хитнув головою, мов зважившись одкинути геть непотрібну руку.

Та не допомогла Карналюкові ампутація руки. Не допомогла і протигангренозна сироватка, введена в його організм за особливим методом хірурга. Спроба перелити кров також не допомогла йому. Спорожніли його кровоносні судини.

Газова гангрена росла. Від плечового суглоба вона поповзла вже через надпліччя до шиї. Роз'ятрене плече являло собою картину грізну й нестерпну.

Коли його перевезли до шпиталю, він був уже без пульсу, в безнадійному стані. Життя покидало його. Але він не здавався. Свідомість не залишала його ні на хвилину, і ні одна душа в палаті не почула від нього жодного зойку. Він мовчав, і вся його воля пішла на цей напружений мовчазний опір смерті.

— Як ся маєш? — запитав його хірург під час обходу палат і взяв за руку. Пульсу майже не було.

— Нічого... Добре... Скажіть, докторе, жити буду? — прошепотів Карналюк, вдивляючись докторові, здавалось, в самісіньку душу.

— Жити? Обов'язково, аякже! — вдався хірург, як завжди, до своєї рятівної неправди і, помічаючи, що Карналюк уже вмирає, що жити йому зосталось лічені хвилини, одійшов до іншого пораненого, не призначивши ні перев'язки вже, ні яких-небудь процедур.

Карналюк зрозумів, що позбувся надії назавжди.

— Чекайте... Докторе!

Хірург ніяково озирнувся. Карналюк угадав всі його думки.

— А перев'язки вже не треба? Га? — запитав він, палаючи у вогні гангрені і обпікаючи хірурга незабутнім поглядом.

А що сказати хірургові? Що говорити хірургам щодня коло ліжка вмираючих? Що?

— Ні, ні... Житимеш...

І пішов хірург з лікарями й милосердними сестрами до перев'язочної, а Карналюк відкинувся на подушку й заридав.

Згадав він своє Поділля — золоту свою країну, свої широкі безмежні лани, сади, багаті череди, і владика свого стада — бичка Мину, і стару Буг-ріку, і Галину — любов свою, з якою він мріяв прожити над Бугом життя.

— Де ти, Галю, де ти? Подивись на свого Івана!.. Бач...

Оглянувся Карналюк. Довкола самі тільки поранені.

— Ось де я! Як далеко... вмираю...

Заметався Іван Карналюк на своєму смертному ложі, затріпотів, як підбитий птах. Не вмирати, мститись над ворогом хотілось Карналюкові. Жити!

— Прокляті, о прокляті! Ні, понесу помсту на вашу голову хоч в одній руці... Понесу-у!..

Застогнав воїн, заскреготав зубами і вщух.

Після обходу палат хірург пішов до перев'язочної, дав розпорядження щодо порядку перев'язувань і присів біля вікна.

Ранок був хмарний, сірий. Хірург опустил голову на руки і замислився.

Раптом сильний грюкіт у двері змусив його здригнутись. Хірург глянув — Карналюк! Він стояв у дверях у самій білизні, в мокрих од крові та гною бинтах і весь у холодному поту.

— Перев'язку!.. — застогнав Карналюк і, простягнувши вперед праву руку, рушив до операційного столу.

— Жить хочу! Давайте мені перев'язку і все, що треба!..

Карналюк ішов до операційного столу, розхитуючись, немов на палубі корабля в ураганному морі.

Вражений небаченим видовищем, хірург прикипів до місця. Страшний був Карналюк і прекрасний.

— Ви думаєте, я вже помер?.. Перев'язку! Дайте!.. Жить хочу!.. Чого ж ви стоїте?! А-ай...

І Карналюк упав на руки лікарів.

Схвильований хірург підняв його, як хлоп'я, і поклав на стіл.

— Ви думаєте, вам пощастить його врятувати? — спитав у нього асистент, вбігаючи в перев'язочну.

— Він уже сам себе врятував, — проказав хірург дзвінким голосом. — Держіть... Так... Ну, держіть же, чорт би вас забрав!

Асистент подавав йому із звичайною точністю й швидкістю потрібні інструменти.

З хірургом сталось щось дивне. Він ніби весь перетворився. Він почав працювати весело, з надзвичайною енергією і, працюючи, милувався з Карналюка.

— Ах! Ви гляньте, який велетень! Яка грудна клітка! А плече яке! Га?!— говорив захоплено хірург, обробляючи моторошну рану Карналюка перекисом водню і накладаючи на неї асептичну пов'язку.

— А ноги які! А шия! А хода ж! Ви бачили, як він ввійшов? Стрункий, як бог. Камфору!.. Кофеїн!.. Так. Чудово... Оце юнак! Ви подивіться, які м'язи. Як він ввійшов, га!

— І як це він ввійшов! Адже він лежачий хворий! — дивувалась сестра.

— Ат, що ви в цьому тямите?

— Але ж де він набрався тієї снаги? У нього ж не було пульсу, — говорила друга.

— У нього була воля... Держіть...

— Ви думаєте, він житиме?

— Він житиме більше за нас з вами! Держіть!.. Так... Повірте мені, він зробив для свого життя уже в багато разів більше, ніж ми оце тут робимо... Бинт!

Хірург працював з надзвичайним натхненням і любов'ю. Ніколи ще не хотілось йому так палко врятувати життя людини, як зараз. Іван лежав перед ним у глибокій нестямі, але його могутня воля до життя передалась лікареві і сповнила його щерть. Він забув свою втому, свої безсонні ночі і працював, як після живодайного сну і освіжної ванни, працював легко й радісно, і сонце, що зазирнуло було на хвилину з-за хмар в операційну, мов усміхнулось йому, наче обіцянка щастя. Так сила опору смерті помножила силу лікаря, і цю силу лікар вертав хворому. Вливши йому ще раз протигангренозної сироватки і півлітра крові, хірург велів дати оперованому теплого вина й гарячого чаю і довго зогрівати його в ліжку. Згодом у того почав помічатися пульс, порожевіли щоки, і Карналук відкрив очі.

В сірих очах, як і перше, горіло те ж саме питання.

Всі четверо — хірург, і асистент, і сестри — ствердливо хитнули йому головами і одвернулись, схвильовані.

Карналук глянув на хірурга і осміхнувся.

— Ви виграли генеральну битву майже без всяких засобів до перемоги, — сказав зворушено хірург. — Дякую вам. Ви навчили мене жити. Я схилиюсь перед благородством вашої волі.

Коли Карналюка виносили з операційної на койку, йому аплодувала вся палата. Поранені з гордістю дивились на свого товариша і радісно дякували йому. Їм також передавалась його воля до життя.

Подумайте, брати мої, про це, і коли з ким в бою що трапиться, — все буває, — вирішуйте тоді на койках перемогу кожен для себе. Виймайте тоді з чудодійної прадідівської скриньки дорогоцінне зілля, корінь життя, і нюхайте його, вбирайте в себе його дух, і гризіть, і живіться ним день і ніч, — Волю!

1. Події яких років зображені в оповіданні О. Довженка «Воля до життя»?
2. Чи можна вважати вчинок Івана Карналюка подвигом?
3. Як ви розумієте слова з оповідання: «Людина на війні — це воля»?
4. Чому лікар сказав Іванові Карналюку: «Ви навчили мене жити»?
5. Випишіть цитати, які характеризують образ Івана Карналюка, і дайте йому усну характеристику.
6. Визначте тему та ідею оповідання «Воля до життя».

➤ Теорія літератури ◀

Ідейний зміст твору

Художній твір є своєрідною єдністю різних за змістом і формою складових частин, або компонентів. Ви вже знайомі з деякими з них, зокрема з сюжетом і композицією, які охоплюють основні події з художнього твору, систему образів-персонажів, висловлювання дійових осіб (діалоги, монологи), різноманітні описи тощо. Важливим компонентом художнього твору є його ідейний зміст, або проблематика. Це ті проблеми чи питання, які письменник ставить і вирішує як митець.

З ідейним змістом тісно пов'язані тема та ідея художнього твору. Тема — це те, про що розповідається у творі, тобто ті явища життя, які відображає митець. Змальовуючи людей та події, письменник дає їм свою оцінку, підводить читача до певних думок, висновків. Основна думка про зображувані у творі явища життя, висновок, який випливає з художнього твору, називається його ідеєю. Отже, з темою твору нерозривно пов'язаний його ідейний зміст.

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ (1912–1983)



Син Подільської землі, співець її краси і слави.

А.М. Подолінний

Михайло Панасович Стельмах народився 24 травня 1912 року в селі Дяківцях Літинського району на Вінниччині в небагатій селянській родині. Закінчивши сільську школу, вчився у Вінницькому педагогічному технікумі та Вінницькому педагогічному

інституті, який закінчив 1933 року. Вчителював у школах Вінниччини та Київщини. Збирав усну народну творчість, писав вірші, оповідання. Почав друкуватися з 1936 року. У роки Другої світової війни був на фронті солдатом-артилеристом.

Після війни прославився як письменник-романіст. Найвідоміші романи — «Хліб і сіль» (1969), «Чотири броди» (1978), «Кров людська — не водиця» (1957), «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» (1969), в яких у широкому епічному плані показано долю українського селянства в ХХ столітті. Любов'ю читачів користується і його автобіографічна дилогія «Гуси-лебеді летять» (1964), «Щедрий вечір» (1967).

Роман «Чотири броди» відзначений Державною премією України ім. Т.Г. Шевченка.

Крім прози та поезії, писав п'єси і сценарії для кінофільмів.

Помер Михайло Стельмах 27 вересня 1983 року.

ГУСИ-ЛЕБЕДИ ЛЕТЯТЬ

(Уривки)

*Моїм батькам — Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу з любов'ю і зажурою*

Розділ перший

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедіні крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послушали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова — обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, єднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

— Так-так-так, — притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба і тріпоче єдиним крилом. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: — Так-так-так.

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпиці.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані рососою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. В таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота вириваються клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі, — пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги майструвати колеса.

— Так-так-так, — погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в таких краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечінь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплоту ірїю захопили весну та й принесли нам. Але з ким я піду і де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої босі посинілі ноги, важко зітхаю і плентаюсь до хати, щоб не схопити маминого запотиличника. І що це за мода пішла: не встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе і називають махометом, вариводою, лоботрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий розживеться на взуття? Скажи про це, — знову ж розумником назвуть тебе, затюкають, ще й згадають, що за мною давно плаче попруга з мідною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням ясним вогнем!

А як дурно-пусто перепало мені, коли тільки зазиміло і перший льодок запах чорнобривцями! Тоді наш прицерковний пагорб і ковзанку біля нього вкрила дівтора — усі на санчатах або на дерев'яних ковзанах. Вони робляться так: береш по довжині чобота брусочок березини, явора або кленини, вистругуєш з нього копанничку, робиш східчик для каблука, а низом рівенько пропускаєш дрїт, чим товщий, тим краще. От і вся мудрація, зате скільки втіхи від неї!

Дивився-дивився я з вікна, як раюють інші, та й, вибравши слухну хвилину, тихцем шатнувся у сіни, вихопив з-під жорен ночовки, заарканив їх мотузочком і босоніж пометлявся до дівтори. Ніхто й не здивувався, що я притирився з такою снастю, бо на чому тільки тут не каталися: одні на санчатах, другі на грамаках, треті на шматковій жерсті, четверті умудрилися замість ковзанів осідлати притерті худоб'ячі кістки, п'яті — на підковах. А Іван дядька Миколи спукався на перевернутому догори ногами ослінчику. Головне було — не на чому їхати, а щоб тільки їхати, коли ж гепнешся — не кривитися, а реготати з усіма.

Яка то була втіха вибратись на самісіньку маківку пагорба, переможцем поглянути на засніжене село, що бавилось димами, всістись на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух донизу! Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах

пересвистує, збоку собаки гавкають, на дзвіниці дзвонять, перед тобою хати хитаються, підстрибують, уся земля йде обертасом, а ти, мов кум королю, розсівся на своїх ногах, щоб не так мерзли, і переганяєш дівчат або якогось страхополоха, з розгону вриваєшся у чийсь санчата і м'ячем вилітаєш на сніг. А ззаду ще і ще хтось наїжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить, клубочиться, видирається наверх і жужмом котиться вниз.

З цієї веселої і теплої копиці раптом хтось почав мене за ковнір витягати на світ божий. Він одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився перед поблідлою од страху і гніву матір'ю. Ось тепер усі почали дивитись на мене, ніби я з місяця звалився. А хтось уже приніс матері ночовки, що встигли чомусь надколотись. Мати підхопила їх під руку та й, не дуже церемонячись, потягла мене з грища на розправу. Хотів я гайнути кудись навтіки, де перець не росте, та материна рука наче приросла до моїх обох ковнірів. Гай-гай, куди поділася моя радість, коли я поперед ночовок і матері поплентався додому...

Розділ другий

...Та є в мене, коли послухати одних, слабкість, а коли повірити іншим—дурість: саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Якось я швидко, самотужки навчився читати, і вже, на свої дев'ять років, немало проковтнув добра і мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я «Кобзаря» і «Ниву», казки і якісь без початку і кінця романи, «Задніпровську відьму, або Чорний ворон і закривавлена рука» і «Три дами й чирвовий валет», а також різні, книжечки, видані петлюрівцями, «січовими стрільцями» та Червоною Армією. І вже тоді мені одні слова сяяли, мов зорі, а інші туманили голову.

В якійсь розшарпаній книжці я, наприклад, вичитав, як став дичавіти один чоловік, що покинув місто. Я сподівався, що далі підуть пригоди подібні до пригод Робінзона Крузо, але наступні сторінки глибоко поранили моє серце: крайньо межею здичавіння виявилось оселення того городянина у степах, там він став орати, сіяти землю і навіть мастити свої чоботи дьогтем.

Тоді я не знав, чим іще, окрім дьогтю, можна мастити взуття. Я знав лише, що взуття — це вже розкіш: в ту пору розрухи чинбарі за ремінь здирали шкіру, і добрі чоботи обходились у двадцять — двадцять п'ять пудів пашні. А оранка, особливо весняна, вважалася святим ділом.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається

голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам бог ходив, а богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогоднішнім днем...

А ота книжна погорда до селянина і його кривної праці породила в мені першу відразу до пихи, де б не вищирювала вона свої ікла: чи з житейського щодення, чи з книги, бо в книжці ззеліане слово має бути справжнім святом душі й мислі. Я мало тоді стрічався з скарбами людського духу, та гріх було б гудити ті часи — вони були по-своєму прекрасні...

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книги, не раз гримала на мене:

— Святий дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янься і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

— Мамо, і що там тільки може підвередити?

— Що?.. А звідки я знаю?

— То чого ж таке говорите?

— Бо люди кажуть... Он прочитав один розумник геть усю біблію і позбувся того, що мав у черепку, — показуючи пальцем на лоба, страхає мене святим письмом.

— Я ж Біблії не читаю.

— В тебе, вітрогоне, гляди, хватить розуму і до неї допастиш.

Я знав, коли вже мова переходила на розум, то краще мовчати...

Вдень, навіть взимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло моє було гиле: мати, гримнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака, і я вже в темені мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить «рокова куля», чи «стріла Купідона».

Через отой поганій, бензином заправлений сліпак, що весь час факхотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так вмошував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми.

...Сьогодні мати почала діставати з комори, з скрині, з сипанки, з-під сволока і навіть з-за божниці свої вузлики. В них лежало все те, що далі зійде, зацвіте,

закрасується й перев'ється по всьому городі: огірки, квасоля біла, ряба й фіалкова, безлуский горох, турецький біб, чорне просо на розвод, кукурудза жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, наут, соняшник, кручені паничі, нагідки, чорнобривці, гвоздика і ще всяка всячина.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зілля. Я теж у думках забирався в горох або нахилив до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насінням. Вони були чималі, і децицю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його у матері, але вона, поскупившись, дала мені лише одну пучку:

— Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В її устах і душі «насіння» було святим словом. І хоч не раз вона нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками — нестатками й злиднями, проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік, вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радості, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледащого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитнавих очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де кожна калюжка тримала в собі клапоть сонця. Воно зараз на всі боки мірками розсипало тепло, розтрушувало проміння, і в ньому так веселіли блакитнаві хатки, наче хтось запрошував їх до танцю. Під тинами вже вилазила кропива й дурман, а над тинами набухала й прозорилась глеєм вишнева брость. Думаючи про своє, я виходжу на другу вулицю і в цей час збоку чую неласкавий чоловічий голос:

— Бог дасть, жінко добра. Бог! Він багатший за нас.

Ці слова приглушує гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

— Звідки ж вони?

— Та ніби з Херсонщини, — байдуже відповів перший голос. — Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

— Коли вже цей розор закінчиться?

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тулиться босоногий без картузика хлопчак, їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насущного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік, через руки якого проходили голодом пригнані катеринки, петрики, золоті імперіали і срібні карбованці з великими головами дрібного царя. Я й досі пам'ятаю опасисту постать цього дукача. Він мав святовиду голову й бороду, в нього завжди добре родили поля, луги, лісові загороди — і тільки під перелогом лежала одна душа. Лише тому, що він уже помер, не називаю його імені...

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулась, шукаючи дворища, яке б не оцирилось на неї собарнею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шії похитувалась заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчача насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене.

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я теж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене!?

Вона, ще раз обвела мене своїм скорбним поглядом і пішла з дитям прямо на мою вулицю. Між вишняками раз і вдруге майнула її хустка — і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче з сну, виходжу з людського страждання і довго дивлюся йому вслід...

Побоюючись повернутись на материні очі (а що, як вона кинулася до насіння і тепер тільки й чекає мене?), я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тіннями і вітерцем. На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималася на з'їдженому колесі, а другим — на березі. Зараз ніхто не прав шмаття, тому я витягнув кладку, зручніше вмовив її на пісочку і взявся за читання. Знизу мене охоплював світ казки, а зверху — казки весни. І так мені добре було в їхніх обіймах, що я й незчувся, як сонце поволеньки перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки і нарікань, прикинув, що варто пошукати в долині щавлю на борщ. Гляди, за це ще й похвалять

тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то нічим її не обманеш...

Напакувавши повну кишеню молоденького шавлю, я вже трохи безпечніше пішов додому. Ось і наша хата. Що тільки в ній жде мою збитошну голову? Зараз я не дуже стараюся з розгону перескочити перелаз, а застрягаю на ньому, видивляючись, що робиться на подвір'ї, городчику і в садку. Між яблунами снує бабуся і її тінь. Обличчя в бабуні зараз таке, наче вона молиться. Це тому, що вона дуже любить сад, доглядає і уболіває над ним, кожна в ньому нащепа міцно перев'язана стьожками, видертими із рукавів її сорочок. А в катразі, прихилившись до дерева, щось майструє дід, кашкет спав з його голови, і тому вітрець, як хоче, бавиться старою поріділою чуприною. Та ось дід помічає мене, спочатку дивується, а далі чмихає:

— От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь шкурулупи вхопили.

— І нащо таке несусвітнє було думати? — веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло і блискало наді мною.

— Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав.

— Е?

— От тобі й «е». Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! — Дідусь викривлює свої великі напатлані брови і вже добряче посміхається.

— І що ж ви зробили? — наперед починаю радіти.

— А що ти просив?

— Вітряка.

— І що я сказав тобі?

— Кажали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими онуками поле не засіяне, — точнісінько повторюю дідові слова, бо вони сподобались мені.

— Бач, як запам'ятав! — сміється дідусь, потім знімає дашок свіжесенького вулика і виймає звідти справжнього вітряка. Але якого! На його покрівлі розправив крила і гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі і злетить у небо.

— Ой, як славно! — вирвалось у мене.

— Славно, кажеш? — радісно перепитує дідусь.

— Дуже гарно.

— Для тебе ж старався, — віддає мені іграшку дідусь. — А тепер біжи до хати.

— А як мама? — питаюся і з опаскою поглядаю на вікна.

— Так, як завжди: спочатку сердилась, а потім занепокоїлась і бігала до сусідів питати про тебе. Иди.

Я тихенько відчиняю хатні двері, що знадвору пахнуть горобом і макухою, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння і щось

пошепки говорить до нього, напевне, просить, щоб гарно зійшло і вродило. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене одразу похололо всередині й нашорошилися вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

— Нарешті, — сказала вона з докором. — Ох, діти, діти... — підіймає над голубінню очей чорні вії, од яких тіні падають аж на вилиці.

— А я, мамо, щавлю на долині назбирав! На цілий борщ буде!.. — одразу хочу на щось інше звернути материні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишені.

Але яка невдача: разом з щавлем із кишені вилетіли дві гарбузові насінини і впали на долівку, мов срібні гроші. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумовито, запитала мене:

— Михайле, ти насійня із цих вузликів давав хлопчику з голодного краю?

— Із цих, — похнюпився я, підпираючи спиною двері.

Мати повела устами, з яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гримати, гніватись, нахвалитися, тоді я мав би якийсь право гайнути з хати. А так хто знає, що його робити?

— То й добре, синку, що давав, — нарешті чую її голос. Вона, роздумуючи, далі вже говорить не мені, собі: — Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар.

У мене од її слів аж дрогогнуло все усередині.

— Мамо, а звідки ви про хлопчика знаєте?

— Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав її Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого їй не сказала... Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?..

— Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журіться мною, — кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихилиюсь до неї, а вона зітхає і гладить рукою мою нерозумну голову...

Розділ восьмий

Другого дня тато взяв мене, обстриженого, накупаного і зодягненого в нову сорочку і штанці, за руку і повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дівтора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокошої вчительки, привітався з нею і нахилив голову в мій бік:

— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

— Побачимо, — посміхнулася Настя Василівна, і посміхнулись її довгасті ямки на щоках. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

— Тільки пропустив чимало він, — сказала батькові.

— Усе наздожену, от побачите! — вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. — Читати вмію...

— Ти вмієш читати? — здивувалась Настя Василівна.

— Жінка казала, що справді вміє і по всьому селі винишпорює книжки, — захистив мене батько.

— Це вже добре. А хто тебе навчив читати? — зацікавлено запитала вчителька.

— Я сам від старших школярів перейняв.

— Ану, почитай нам щось. — Настя Василівна взяла зі столу книгу, погортала її й простягнула мені. — Читай ось на цій сторінці.

Такою сторінкою мене б ніхто не здивував: тут літери були завбільшки як горобенята, а мої очі вже встигли призвичаїтися і до дрібненьких, наче мак. Я чесонув цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

— А ти ще швидше не можеш?

— Можу і швидше, ось дайте, — йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книзі ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником.

— А цифри ти знаєш? — запитала вчителька.

— І цифри, до тисячі, знаю.

— А таблицю множення?

— Ні, цього не знаю, — зітхнув я і побачив, як посмутнішав батько.

Але вчителька одразу ж нас так порадувала, що тато ніби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.

— Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати у другу групу.

— Спасибі вам, — чемно подякував тато. — Пишіть, коли на другу потягне.

Вчителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

— Ось тут, Михайле, будеш сидіти, — показала мені на тримісну парту. — Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс, — нарвати ягід

бузини, надерти дубової кори, а потім зварити їх з іржею, щоб назавтра було те чорнило, яким писали тоді.

Удома нас дожидали мати і дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли у другу групу, мати одразу сумно повторила своє: «І що тільки буде з цієї дитини?» А дядько Микола сказав:

«Увесь піде в мене, — це по нас обох уже видно», — і в хаті стало весело, а мені й за хатою світило сонце...

Вчився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? В хаті цього ранку журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся у кирею з грубого саморобного сукна і сказав:

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, — він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час, що не чоботи головне.

— А що?

— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — посміхнувся батько. — Правда, Михайлику?

— Правда, — щільно притуляюсь до тата, і ми обоє під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу, а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею мого батька. І коли іноді в творах чи п'єсах я зустрічаю слово «кирея» — до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся, і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

— А котрий тут безчобітько?

— Це я! — вискочив з-за парти, де сиділи мої однокласники.

— Хто це ти? — наче не пізнавав мене батько.

— Син Панасів! — бадьоро відповів я.

— Тоді лови! — батько кидає мені справжнісінького бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця і радію, що він навіть із маком.

— Ви на ярмарку були? — питаюся, шкодуючи їсти бублик.

— На ярмарку.

— І щось купили?

— І щось купили! — весело і змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталій сніг. — Ось дивись! — він потрусив киреєю і на підлогу упали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька і знову на чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

— Це мені? — запитав я тихо-тихо.

— А кому ж? — засміявся батько. — Взувайся, сину. Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: «Будеш іти межі люди і вибивати іскри...»

Розділ дев'ятий

...Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в моє вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи. Збираючи книжки, я почув, як на дворі загуркотів віз, як заскрипіла наша хвіртка, обізвалась радісно качка, загупали швидко кроки, забряжчали одні й другі двері, і на порозі, наче весняночка, стала розрум'янена і осяйна Мар'яна. На її новенькому кожущку в петельці погойдувалось два перших підсніжники.

— Добрий день і доброго здоров'я вам у хату! — приклавши руку до грудей, низько вклонилась вона батьку-матері й мені.

— Доброго здоров'я, Мар'яно, доброго здоров'я, дитино, — дрогнув голос у матері.

Ми всі зрозуміли: з чимсь незвичним, великим прийшла до нас дівчина.

Мар'яна притулилась до матері, щось зашепотіла їй, і на материних віях заблищали сльози.

— Не плачте, тіточко, бо я сама розплачусь, — сміючись, заплакала Мар'яна.

— Який же він, твій місяць?

— Отакої! Невже ви його влітку не бачили, коли він до мене у ваш садочок приходив? — здивувалась дівчина. Мати вибачливо посміхнулась:

— Ти тільки шепотіла мені про свого козака, а показати забулась.

— То вийдіть — погляньте, — кивнула головою на вікно. — Сидить собі на возі й так пишається, що далі нікуди. — І вже тихо, тільки матері сказала: — Він княгиною і зіронькою називає мене.

На вулиці стоять запряжені коні. Молодий, горбоносий парубок в шинелі красиво повертає голову до нас і приязно посміхається. Батько першим підходить, здоров'яється з ним.

— Зумів же ти, парубче, назоріти дівчину. Довго таку треба було попошукати.

— А я таки й довго шукав її. Три роки в сідлі проїздив. Тому доля й нахилилась до мене, — сердечне говорить парубок і простягає руку молодій: — Сідай, Мар'яно.

Дівчина проворно вискакує на підводу, а в цей час хтось тихцем торгає мене за рукав.

Я оглядаюся. Біля тину, з торбинкою через плече, непомітно стала Люба. І в неї теж чогось висявають очі.

— Молода? — підводить голову на Мар'яну.

— Молода, — дивуюсь, як про це одразу могла довідатися Люба.

— Ой, це так славно! — радіє дівчина, не розуміючи, як мені важко прощатися із Мар'яною.

— Прощайте, люди добрі, — торкнувся рукою шапки молодий і трусонув віжками. Коні вдарили з копита, і під ними задзвеніла і бризнула соком березнева земля.

Ми всі повертаємо голови і довго-довго дивимося услід Мар'яні.

Ось уже коні беруть на другу вулицю, ось уже востаннє промайнули голови молодят, а ми ще дивимося й дивимося і на дальні приімлені весною поля, і на сонце, і на вітряк — оту селянську птицю-казку, що все збирається злетіти в небо, та не може розлучитися із землею.

— Якою буде її доля? — не знати в кого, чи в сонця, чи в землі, питається мати.

А ми з Любою, узявшись за руки, йдемо до школи, ідемо по тих свіжих коліях, що залишились на березневій дорозі.

І враз угорі над моїм смутком обізвались бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо із них вилітають лебеді і натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

— А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..

1964

1. Про події яких років розповідає Михайло Стельмах у повісті «Гуси-лебеді летять»? Від чийого імені ведеться розповідь?

2. Дайте заголовки розділам повісті.

3. Виразно прочитайте рядки, в яких автор описує приліт лебедів у рідні краї. Які художні засоби тут використані?

4. Яким чином і для чого, на ваш погляд, М. Стельмах намагається відобразити неповторну красу природи? Відповідаючи, посилайтесь на зміст твору.

5. Про які стародавні уявлення і вірування наших предків ви дізналися з повісті? Як ви розумієте слова: «От і принесли нам лебеді на крилах життя», «сонце своїми ключами відімкне землю»?

6. Розкажіть, як Михайлик відкрив для себе світ книг. Пригадайте своє перше знайомство з книжкою.

7. Як Михайлик вперше в житті проявив милосердя? Як до цього поставилась його мати? Знайдіть відповідні місця у тексті.

8. Що мав на увазі Михайлик, висловлюючи таку думку: «Як іноді важливо буває, щоб хтось виділив у людини щось гарне та й іншим, мени видючим, підказав». Власну думку обґрунтуйте.

9. Прокоментуйте, чи свідчать слова Михайлика про його стійкість, силу волі: «Я ніколи ні на кого не скаржився. Навіть коли дурно-пусто мене били». Свої міркування доведіть.

10. Висловіть власну думку стосовно того, що мав на увазі автор твору, характеризуючи дядька Миколу: «...іде з косою по землі, щоб до останнього свого дня розкидати по ній сонячну щедроту душі». Відповідаючи, посилайтеся на зміст твору.

11. Які думки і почуття викликала у вас повість «Гуси-лебеді летять»? Чим поповнила ваші знання про життя села тих складних років? Визначте ідею повісті.

12. Перекажіть уривок повісті, який вас найбільше вразив.

➤ Теорія літератури ◀

Часто письменники пишуть **автобіографію** (від грецького «сам пишу життя»), тобто викладають основні факти свого життя. Це так званий життєпис якоїсь людини, складений нею самою.

Але часом факти власного життя лягають і в основу художнього твору письменника. Такі твори називаються автобіографічними. У них факти з життя письменника художньо осмислюються, узагальнюються, емоційно забарвлюються, втілюються в яскраві образи, які змушують читача співпереживати, відчувати те, чим живе герой, що його хвилює, радує й засмучує. І біографія письменника постає як шлях людей його покоління, як їхні думки, почуття, прагнення. Чудовими зразками автобіографічних творів є «Дитинство» Юрія Смолича, «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха.

ГРИГІР МИХАЙЛОВИЧ ТЮТЮННИК (1931–1980)



Чесний до прямолінійності... від чого сам не раз потерпав... Безмежно талановитий, він умів словесно, експромтом накидати таку виразну картину, що тільки записуй — і до друку...

Б. Олійник

Григорій Михайлович Тютюнник народився 5 грудня 1931 року в с. Шилівка Зіньківського району Полтавської області в простій селянській родині. Старший брат Григорій відомий в літературі романом «Вир».

Григорій закінчив ремісниче училище, працював на заводі, на будівництві, служив у морфлоті. 1962 року закінчив філологічний факультет Харківського університету. Працював учителем у школі, на Київській кіностудії ім. О.П. Довженка, у видавництві «Молодь».

Почав друкуватися з 1961 року. Основні збірки оповідань і новел — «Зав'язь» (1966), «Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1976).

У 1980 році за повісті «Климко» та «Вогник далеко в степу» був удостоєний літературної премії ім. Лесі Українки, а в 1989 році, посмертно, став лауреатом Шевченківської премії.

7 березня 1980 року Григорій Тютюнник пішов з життя.

ВОГНИК ДАЛЕКО В СТЕПУ

Нас прийняли до училища разом: трьох Василів — Василя Силку, Василя Обору, Василя Кібкала — і мене. Мене-то звати Павлом, а прозивають Павлентієм...

Тітка Ялосовега мені мачуха. Вона пішла за мого тата «на дитину», як мені було дев'ять років, і прожила з ним до війни рівно місяць, а зі мною оце вже шостий рік мучиться. Я-бо ніколи й разу не назвав її матір'ю, якось язик не повертається. Якби хоч тато був... А вона обижається, думає, що то я нароще, на зло. Нічого, знайду ось вільшечку — переплаче. Вона радіє, як є чим топити. Спробуй її ще знайти, ту вільшечку!.. Казав уже їй раз: ідіть заміж, а я й сам якось. Плаче. Ну, хай як хоче. Я ж не заставляю. Та ще й півхати нема, зосталася тільки хатина, а більшу половину одірвало бомбою. У нас у півсела нема хат — такий сильний був бій... Нічого, нарубаю дров, зваримо щось їсти, а далі воно покаже. Не плакатиме ж вона з ложкою в руках!

Над річкою вечоріє, прохолоднішає на ніч. Заграва од захід сонця поринула аж до дна і звідти світить. На лататті місцинами густо білють лілії, вони схожі на зграї білих чаєнят, що сіли на воду. Тут я витягав дерево з нашої хати надбитої. Двері плавали майже цілі і обаполи. А вікон — ні однісінького і в трісках не знайшлося... Піймаю обапіл, ухоплюся за нього руками і правлю до берега, вибиваючи ногами. Зубами цокочу, губи не звезду — така холодна вода була. А тітка Ялосовета бере те, що я до берега приправив, та у двір носить. Я тоді з місяць кашляв: простудився. На те літо, як мине неврожай, може, доточимо хату. А зараз треба знайти якийсь сухостій та вечерю зварити. Нічого, переплаче...

Другого дня ми пішли в училище вдвох з тіткою Ялосоветою. Зайшли просто до директора. Він був у всьому військовому, з портупейми через плече, тільки без погонів: на гімнастерці два ордени, а решта — планочки. Подивився на тітку Ялосовету, потім на мене.

— Що ви хотіли? — спитав він.

Тітка Ялосовета одразу заплакала, почала розказувати, що хату нашу «викинуло бомбою в річку», що живемо ми в тій хаті, як у норі, одягатися ні в віщо, їсти теж не дуже... А я стояв, дивився у підлогу і тримав у спітнілій руці згорнуті в дудочку документи: заяву, метричну довідку, табель за п'ятий клас і автобіографію. Мені було ніяково від того, що тітка Ялосовета розказувала все про нас — хоч воно й правда — та ще й підхваляє мене:

— Він слухняненький, роботящий, не дивіться, що такий ото малий. Він підросте. І вчиться ловко...

— Скільки тобі років? — спитав директор, перевівши свій уважно-здивований погляд з тітки Ялосовети на мене.

Я подав йому документи. Він пробіг їх очима і посміхнувся.

— Те що малий, нічого. — Директор обміряв мене поглядом, а я боявся і дихнути. Стояв і не дихав. — Ми йому підставку зробимо, щоб до верстата діставав. Але ж йому нема ще й п'ятнадцяти років...

— Та скільки ж там — без одного місяця не п'ятнадцять.

Директор ще раз переглянув табель, заяву...

— Ну, що ж, Павле... Трохимовичу, — сказав директор. — Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником.

Він прорипів до столу протезом у хромовому офіцерському чоботі, підтягуючи його за ціпком, написав щось червоним олівцем на заяві і простягнув її мені. Від нього пахло підсмаженими на сонці портупейми і «Казбеком».

— Віддаси завідуючому складом, отут у дворі, у підвалі він, скажеш, що я просив знайти тобі найменший розмір форми. Тільки дивись, дисципліна у нас сувора, майже військова. Щоб не просився назад. Приходь завтра на заняття у п'яту групу. Будеш у найбідовішій... п'ятій групі.

Тітка Ялосовета вклонилася йому низько і сказала крізь сльози:
— Спасибі вам, чоловіче добрий!

І от я стою у п'ятій своїй групі, в найостаннішій шерензі. Вона зветься «шкентель». Лунають команди «рівняйсь!» і «струнко!». То майстри, після того, як старости — майстрам, доповідають директорові, хто є, кого немає і чому. Ті, що попереду, правофлангові, крутять головами, роблячи ними «рівняння на середину», і стовпіють під команду «струнко!», а задні ряди гудуть, хихикають, штовхаються — нікому до них нема діла. А найдужче у нашій групі, бо в нас, хоч навчаємося ми вже п'ятий день, і досі немає майстра. Хлопці кажуть по-всякому: одні — що не знайшли ще, інші — що майстри-то є, але ніхто з них не хоче брати нашу групу. Тому решта дев'ять груп, які з майстрами, — і «механіки», і «столяри», — вже були на практиці в емтеесі в столярні, а нас ведуть щодня після сніданку в старий двоповерховий будинок — учбовий корпус — на «теорію»...

Незабаром групи, починаючи з першої, одна за одною, стросвим кроком рушили з плацу до їдальні...

І раптом хтось вигукнув:
— Бра'! Майстра ведуть!

Із двору училища, куди вмарширувала остання, десята група, ішов до нас директор, швидко підтягаючи ліву ногу за лакованим ціпком. Поруч, ледве встигаючи за директором, дріботів якийсь дідусик. Він був у ремісницькій формі, новій-новісінській і настовбурченій ще гірше, ніж у мене; передня пола гімнастерки сягала йому нижче колін і, йдучи, він підбивав її ними, як фартушину. Коли він, щось кажучи директорові на ходу, повернувся до нас боком, ми побачили... Ні, він не був горбатий, але такий сутулуватий, наче під гімнастеркою за плечима у нього висів баян...

Доки ми розштовхували один одного, щоб бути в першому ряду, директор і майстер підійшли. І не встигли ми ще вирівнятися, як майстер уперся кінчиками пальців собі у праве вухо, випнув груди наскільки те дозволяв «баян» на його спині, і бадьорим тоненьким голоском крикнув:

— Здрастуйте, товариші ремісники п'ятої групи! — і усміхнувся зовсім беззубим ротом.

— Здрав'я желаем, товарищ майстер! — урозлад, весело крикнули ми.

Директор теж усміхався. Потім посуворішав і подав команду «вільно».

— Товариші ремісники, — сказав він, підждавши, поки дідусик упорався з черевиком, і випростався. — Нарешті ми знайшли для вашої групи майстра. Федір Демидович Сніп — слюсар-інструментальник найвищого розряду. Крім того, він ще і слюсар-лекальщик, тобто вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму. Під час війни Федір Демидович був слюсарем-зброярем на заводі і робив для фронту кулемети. Зараз Федір Демидович пенсіонер. Але, зважив-

ши на наше велике прохання, він погодився взяти і вивчити вашу групу. Не прошу, а наказую, — директор виразно підняв палець, — наказую шанувати його золоті руки, його похилий вік і звання робітника-вчителя. І ще одне: майстер — ваш учитель і батько, всі ви перед ним рівні, як рівні перед батьками, хоч більшість із вас, — директор опустил очі і притишив голос, — можливо, й не пам'ятає своїх батьків...

Він глянув на майстра — той кивав головою і швидким чіпким поглядом черкав по кожному обличчю в строю. Дивно, але навіть дитбудинківці не витримували його погляду: скільки було в майстрових очах якоїсь гострої приціленості і старечого суму.

До їдальні ми йшли, чітко вибиваючи крок і з гордо піднятими головами: тепер і в нас є майстер!

У майстерні, куди нас завели «справа по одному», не було нічого такого: ні дивовижних верстатів, які ми кожен сам по собі повигадували, ні інструментів, розкладених по полицках, ні креслень та схем на стінах. Стояли тільки зсунуті один до одного п'ять верстаків з неструганих дошок і на кожному — шестеро лещат, по троє з обох боків. Біля них лежали молоток, зубило, терпуг і товста залізна плашка. В одному кутку — бормашина з великим колесом (нею свердлять залізо), у другому — ручне наждачне точило. Все це ми бачили ще дітьми, у колгоспівських кузнях, і, може, тому похнюпилися усі: отака майстерня!.. Єдине, що здивувало нас, — купа снарядних гільз, рівненько складених попід стіною, штук сто, а може, і більше. Вони дивилися на нас пробитими капсулами... Верстати були не однакові: перші два вищі, ще два нижчі і п'ятий, останній, найнижчий. Майстер обміряв нас очима і метушливо, майже бігцем розводив по місцях. При цьому він брав кожного за плечі і легенько пхав поперед себе, примовляючи: «Сюди, сюди, сюди...» Мені та ще п'ятьом малорослим хлопцям випало місце за найнижчим верстаком.

Розставивши всіх, майстер подрібушив до свого верстачка, присунутого до наших упоперек, став за ним і урочисто, як з трибуни, промовив:

— Товариші, увага сюди! У-ва-га! Перед вами — ваші робочі місця. Зараз вони вам ще чужі, але незабаром стануть рідними...

Його слухали понуро, зорили у вікна, за якими посеред емтеєсівського двору порпалися біля комбайна «механіки». Майстер перейняв те позиркування і, швидко червоніючи, тоненьким голосом, що буває у дітей та у старих, закричав:

— Не ви-ду-му-ва-ти дурного! Завтра ваші ме-ха-ні-ки робитимуть отуто те ж саме, що й ви сьогодні. Всі починатимуть з ручок і з пучок! Панів не буде. У-ва-га: тема сьогоднішніх занять — рубка металу за допомогою мо-лот-ка, — він узяв з верстачка і підняв угору молоток, — і зу-би-ла. Ось воно. — І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку. Він сяв увесь, показуючи нам зубило в молоток, жести його були рвучкі, очиці світилися, і ми почали слухати

його не так з цікавості — що ми, зроду не бачили молотка й зубила? — як від подиву: чого він так ото радіє? А може, ще й те приспокоїло, що механіки теж недалеко від нас одскачили, раз і їм цієї майстерні не минути...

— А тепер узяли всі у праву руку молоточки. Хто лівша — у ліву. Не соромтесь. Великий «Лівша» — читали книжечку? — теж був лівшею, але блоху підкував...

Ми взяли молотки.

— У світі є три, — майстер значущо підняв угору вказівний палець, — всього три удари молотком. Перший — кистьовий, коли рука згинається лише в кисті. Отак. Усі робимо за мною: раз-і, раз-і, раз-і...

Ми помахали молотками, самою кистю.

— Другий удар — ліктьовий, при якому рука згинається тільки в лікті. Цей удар сильніший, ніж попередній. Спробували: раз-і, раз-і.

Ми ще помахали молотками.

— Третій, найсильніший удар, плечовий. Він вам поки що не пригодиться... Тепер зубильце. Його тримають не двома чи трома пальцями, а в кулаці, щоб не виприснуло від удару і не влучило у сусіда. Взяли зубильця, обняли всіма пальчиками... Так. Щоб рубати метал, треба бути сміливим. Якщо котрийсь із вас ненароком влучить себе по пальчику або щиколотках — це буває — не бійтеся: прикладемо подорожничку, а біль буде наукою, по чому цілитися — по зубилу чи по руках. Від болю прибуває ума! Така теорія. Переходимо до практики. Нам треба взяти всім по гільзі, розпустити їх зубилом і молотком уздовж, одрубати денця з капсулями і відрихтувати залізо, щоб воно було рівне, як аркуш паперу...

Гільзи були широкогорлі, але не дуже довгі. Ми рубали їх надворі, стоячи навколішки або сидячи на траві під майстернею, бо майстер сказав, що земля — «найкраща маса», бо від неї нема віддачі. Майже в кожного з нас були вже садна і синці на пальцях і щиколотках, ми мовчки, крадькома один від одного лизали їх час від часу, пересміювалися, якщо хтось там, ударившись, починав сичати від болю і дмухати на ліву руку. А майстер метався поміж нами, воркотів лагідненькі слова, показував кожному сам, як рубати, і роздавав з кишені прив'ялі, м'які листки подорожника: видно, ото він подорожник і рвав на пустирищі.

— Обережніше, об-бе-реж-но! — вигукував він. — Набити руку — це не означає побити руки... Йоду в нас немає. Йод пішов на фронт!

Потім він теж став навколішки, швидко розпустив дві гільзи підряд короткими і, здавалося збоку, легенькими ударами молотка по зубилу, і «баян» за його плечима ворухився, наче в нього пробували міхи.

Розрубані гільзи ми розгинали спершу об груди, вчепившись пальцями в гострі краї, потім гуцькалися на них ногами, а поправляли молотком. І кожен намагався закінчити першим.

Сонце підбилося високо, в емтеєсівському дворі запахло розігрітим солідолом та соляркою, біля механічної майстерні бухкотів і дуже курів димом двигун — крутив широкими й вужчими пасами, якісь невідомі нам верстати крізь прорубані у стіні діри. За двором МТС починалося поле, звідти дихала суша.

В такий час на «теорії» нам уже хотілося обідати, а тут — ні. За роботою ми забули і про себе, і про їжу. Згадали про неї лише тоді, коли майстер оголосив перерву і повів усіх до майстерні показувати, які інструменти ми скоро будемо робити своїми руками. Ми стовпилися навколо його верстака.

Він дістав із тумбочки внизу невеличкий дерев'яний сундучок, обкований по вуглах старою синюватою міддю, і ледве висадив його нагору. Коли він метушливо, хрипкенько хекаючи, відімкнув дрібний висячий замок й підняв кришку, ми поторопіли: з сундучка вирвалося на сонце сяєво. В аудиторії з креслення ми бачили на стендах усі слюсарські інструменти і знали, що як називається, бо вони були підписані. Звичайні чорні інструменти, тільки й того, що не захватані і торкнуті іржею.

— Хочеться подержати в руках? — спитав майстер, поклавши волохаті куценькі брови на круглі окулярики в залізній оправі. Ми закивали: хочемо. — Натє. Тільки добренько держіть у руках... — І він почав роздавати молотки й молоточки, плоскогубці й плоскогубчики, циркуль, керна, зубила й зубильця, викрутки й викруточки, ручні тиски, завбільшки з сірникову коробочку, кронциркулі, внутроміри, крейсмейсер, ножички для тонкого металу... Всім хватило. Мені перепали плоскогубці, і я ніяк не міг удержати їх на долоні: вони ковзалися на ній, бігали, як ртуть; я підхоплював їх з долоні на долоню, аж поки вони не встоялися у пригорщі, і тоді по них потекли сонячні промені — як прозорий димок по дзеркалу. З хлопцями, кому попався інструмент без ручки, було те ж саме: вони перекидали його з долоні в долоню, як жарину, і сміялися так, ніби їх лоскотали. Майстер і собі сміявся, закинувши голову назад, і в його роті було видно маленький тремтячий язичок. А з наших долонь на стелю й на стіни майстерні розбігалися сонячні зайчики...

— Це інструмент полірований, — сказав майстер, пересміявшись. — Того він і в'юнкий такий.

— А ним можна щось робити? — спитав хтось.

— А я ним і роблю. Навіщо ж я виготовляв би? От прийду від вас додому, буду щось робити.

— А ви голки вмієте робити? — спитав Іван Пиріг із сусіднього з нашим селом хутора Пирогі.

— Що, нема голки вдома? — спитав майстер.

— Була, та я ненарльоком поламав, а мати б'ються... — І роззявив рота. У нього не хватало губів стуляти рот.

Майстер зняв свою пілотку, вимотав з неї нитку з голкою і простягнув Пирогові.
— Віддаси матері, хай не сердиться.

Ми позносили його інструменти, але як не намагалися скласти їх купкою, вони розсковзувалися. Так і zostалися лежати проти сонця на верстаку, виграючи сріблом...

Майстер дістав зі своєї тумбочки жерстяну викройку, наклав її на лист заліза, що ми виправили з гільз, і обвів кругом тоненьким шильцем. Викройка була схожа на невеликий щит, які малюють у підручниках з історії стародавнього світу, а вгорі, над щитом — схоже щось на крильця. Хлопці вгадували по-всякому. Одні казали, що це для комбайнів, інші — що для сошників на сівалки, тільки треба ще гнути і зварювати електрозваркою.

— Рубаємо по контуру, за міліметр од лі-ні-ї, — оголосив майстер, закінчивши розмічати. — Тепер уже не до землі, а до плашок на ваших верстаках. Хто рівніше обрубас, тому буде легше обробляти свою заготовку терпугом. До ро-бо-ти!

І знову перепадало нашим пальцям, знову ми сичали й зализували садна. Але цього разу було іде болячіше, бо ми били себе вдруге у ті ж самісінькі місця, що й до перерви.

Коли ж ми закінчили рубати і «по контуру» і, затиснувши заготовки у лещата, взялися за терпуги, то в майстерні розляглося таке гарчання, що в животі холонуло. Під «фронт» наші «катюші» й німецькі шестиствольні міномети стріляли тихіше...

За півтори години до обіду майстер і Гришуха зібрали заготовки — хто добре обпиляв, хто абияк — і понесли до кузні у протилежний куток емтеєсівського двору. А нам наказано було прибрати «робочі місця» і відпочивати, доки вони повернуться. Ми позмітали обрубки та ошурки з-під терпугів (у майстерні закружляв проти вікон блискучий металевий пилок); потім крутили бормашину, хто діставав до ручки; інші пробували обточувати на наждаку шматочки заліза, а в кого був козик — то козик. Одне слово, проганяли голод.

Емтеєсівський двигун просвистів на обід, запахав повільніше, повільніше і зовсім став. Паси теж зупинилися. У дворі зробилося тихо. Ми вже нічим не забавлялися. Сиділи попід стіною майстерні на сонечку, як сонні горобці — рядочком, а перед очима стояла тільки черга до їдальні.

Саме в цей час якогось сірого гуртового оніміння з-за механічної майстерні, де кузня, вийшли майстер і Гришуха. Обидва вони несли по дві в'язки нанизаних на дротиння готових — готовісіньких... лопат: з продовгуватими горбиками посередині, з рунками, заклепані, з дірочками для цвяхів, щоб держак прибивать — ну все, як у справжньої лопати! Ми попідхоплювалися з-під стіни, стовпилися.

— От... — сказав майстер, поклавши в'язки на землю і втираючи пілоткою мокре чоло. — Перша ваша продукція. І — першого сорту! Лопати ваші не гнуться

й не ламаються! Отже... — Він раптом випростався, знову, як і вранці, коли його при-
вів директор, ударив правим черевиком об лівий так, що аж похитнувся і, приклавши
долоню до вуха, як те роблять старі, коли недочувають, крикнув:

— Вітаю вас, товариші, з першою лопатою!!!

Не буду розказувати, що з нами робилося... Ну, штовхали один одного в груди,
легенько так, звісно, не боляче, ляскали долонями по плечах, сміялися, перепитували
один одного: «Як тебе звати? Іван?! Диви, і мене Йван!..» Я теж когось штовхав і
допитувався, як його звати, і казав, що я — Павло...

Йшли до училища не через місто, а навпростець, вирубаним парком — самі
пеньки та пагіння од колишніх дерев. Не строєм ішли, а так. І в кожного в руці — по
лопаті, і кожен хоче впізнати, де ж та, що він робив. А вони всі однакові: сірі після
вогню, трохи в сажі. Тридцять дві лопати! Тридцять наших і дві майстрових...

Після обіду оголосили: знову буде лінійка. Ми дивувалися — чому це? Ніколи ж
не було лінійки вдень. Вишикувалися на плацу, вирівнялися, гудемо веселенько, нао-
б'їдавшись. У кишені в мене півпайки хліба, двісті п'ятдесят грамів: буде нам з тіткою
Ялосоветою на вечерю. Першого дня приніс, а той шматочок злежався у кишені, спле-
скався, зробився схожий на чорненький такий гаманець; поклав на стіл, а тітка: «О
боже! Де це ти взяв?» — «Пайок, — одказую. — Од пайка зосталося, їжте, це я вам».
Одщипнула крихту, жує помаленьку, слухає на смак, а тоді: «До-обрий!» — І очима
кліп-кліп. О, знову плакати заходжується! От звичка! І пішов на грядки картоплиння
згрібати.

— Гр-рупи, р-рівняйсь! Стр-рунко! — скомандував старший воєнрук Бушний.
Він завжди командує лінійкою і дуже красиво козирає, як нап'ята струна весьє.

Лінійка затихла: на плац виходили директор, майстри, викладачі — всі ті, що й
зранку. В одній руці директор тримав свій ціпок, а в другій... нашу лопату. Він щось
промовив до Бушного, і той, узявшись під козирок, скомандував:

— Училищ-е... рівняйсь! Стр-рунко-о-о! П'ята група! Десять кроків уперед...
ма-арш!

Ми відстукали десять кроків і опинилися перед лінійкою.

— Кр-ругом! Увага всім!

— Товариші ремісники! — голосніше і урочистіше, ніж завжди, промовив ди-
ректор. — Сьогодні п'ята група на чолі зі своїм майстром Федором Демидовичем
Снопом (наш майстер покивав головою) проявила себе наполегливою як у навчан-
ні, так і в праці... Можна сказати, по-геройськи проявила себе. За чотири години
практичних занять вона виготовила для народного господарства перше замовлен-
ня: тридцять дві ось такі лопати. — Директор підняв над головою лопату. Лінійка
загула, заколивалася: то задні ряди почали пробиватися наперед, щоб подивитися
на нашу лопату.

Директор говорив довго: про війну, про тяжкий рік, про велику надію держави на нас — трудові резерви. І закінчив так:

— Замість трьохсот комбінезонів, що ми маємо одержати незабаром для всіх вас, до складу надійшло поки п'ятдесят. Наказую: нагородити п'яту групу комбінезонами!

Біля училищного двору мене ждали Василі. Ми швиденько вийшли за райцентр, і там, у полі, де нікогісінько, — усі по черзі приміряли комбінезон, — чорний, як галка, блискучий, з цупкого хебе. Красивий комбінезон, ще й з великими кишенями вище колін — майстер сказав, що то для найпотрібнішого слюсарного інструменту, щоб завжди під рукою був.

Як підходили вже до села, Василь Силка попросив мене:

— Дай я пройдуся в комбінезоні до твоєї хати, а там під мостом зніму.

Так ми і ввійшли у село: Василь Силка у чорному, як танкіст, а ми троє в зеленому.

Осінь того року була суха, як і літо, — ані дощинки. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла — не трава, а руде прядівце; навіть деревій, нащо вже терплячий, і той поіржавів, поламався. Самі перепини в землі кругом чорніють, і, здається, ніби й вони гарячим дишуть. Лише від Писаревого лісу, як дійдеш навпроти нього, вологістю повіває: там у гущавині по яругах джерел багацько та потоків, більших і менших. На тернах понад лісом павутина блищить, вона висить і на дротах і між телеграфними стовпами. Голо кругом — лише де-не-де у полі маленьку приземкувату скирту соломи видно. Та павутиння. Навіть зайці кудись повтікали. Скільки ходимо, ще й разу не бачили.

Якось ми з Василіями, йдучи з училища, сіли перепочити на пожухлій траві, і котромусь із нас спало на думку: скільки ж то кілометрів треба пройти нам за два роки навчання, якщо відкинути од них неділі та канікули?

Множили паличкою на землі (в умі-бо спробуй помножити!): 250 днів на вісімнадцять кілометрів — дев'ять від села до училища та дев'ять назад. Вийшло рівно чотири тисячі п'ятсот кілометрів.

Зразу ми потетеріли. Сиділи і дивилися один на одного мовчки. Тоді Василь Силка Чи-це-я-чи-не-я (так ми його прозвали після того перевдягання в училищі) підхопився на ноги і вигукнув — як лоша проіржав крізь широкі рідкі зуби.

— Хі-гі-гі! Підождіть! Це ж як за два роки разом, то багато, а як щодня потроху, то й не багато!

— А й справді! — здивувалися і пораділи ми. — То ж як разом!

І потупцяли далі.

Усім нам зробилося весело, ноги враз полегшали. А Василь Обора, наймовчакуватіший і найдужчий серед нас, проказав на radoсах, затинаючись:

— А'а мені брат В'олодя на весну т'апочки з Харкова при'везе! На цій... резинній підошві із ската. — Обора коли дуже сердився або радів, то говорив отакою коротенькою спотикачкою.

Дорогу від села до райцентру ми поділили на станції. Перша, одразу за селом, — Провалля, або Млин (за проваллям на горі стояв вітряк). До цієї станції дорога була крута, але брукована, а далі йшла ґрунтова, аж до райцентру. Друга станція звалася Ли — це два телеграфні стовпи, що підпирають один одного. Третя А, такі ж самі два стовпи, як в Ли, тільки з поперечиною посередині. Четверта — Осика, п'ята — Вербичка, далі Місток, Олійниця... І так аж до училища. З цими станціями нам стало ходити веселіше: не встигнеш дійти до першої, а вже й другу видно.

— Оце якщо комусь далеко ходить, — розмірковував уголос Чи-це-я-чи-не-я, — треба сказати йому, хай придумає собі станції: ближче буде, еге ж, хло'?

— Або купить самокатку, — мляво докинув третій наш Василь, Кібкало. Він і в ході, і в руках, із лица млявий, аж кислий. І весь якийсь видовжений: руки довгі, ноги довгі, обличчя довге, навіть лоб не можна сказати, щоб високий, а розтягнутий угору і звужений, де починається чуб; брови над переніссям двома клинчиками, теж угору пнуться, майже сторчма, і не розбереш, чи то він дуже здивований, чи ось-ось заплаче. Коли Кібкало мовчить і нічого не жує, губи йому завжди одвисають куточками вниз — аж нудьга від них, як глянеш. А може, то він тільки мені таким здається, бо він же мені (чи я йому?), той... суперник!

Ми троє ідемо босі, а черевики, зв'язані шнурками, несемо через плече — на них ще зима буде. Тільки Кібкало ходить узутий, бо в нього про зиму чоботи є і валянки шиті з калошами. Ще є в нього офіцерська польова сумка. Ми носимо свої зошити в руках або в пазусі, а він — у сумці на вузенькому блискучому ремінці. З неї Кібкало усе щось тягає вранці, як ідемо до училища, і їсть. Ми ще й разу не бачили що. Навіть коли витягає, не бачимо, бо він, як надумає їсти, випереджає нас кроків на три, перекидає сумку з-за спини наперед і длубається в ній, по-курячому нахиливши до неї голову, потім знову пересуває за спину, і нам ззаду видно, як у нього починають ворухитися жовна... Тоді й нам починає канудити під ложечкою.

— Ти, В'асилу, якщо ж'ереш, так іди п'озаду нас, — глухо каже Василь Обора і тоді вже мовчатиме, поки і до училища дійдемо. Брови у нього над самими очима, густі і чорні, плечі похитуються при ходьбі вгору-вниз, угору-вниз, а ноги товсті і коротші, ніж тулуб.

Кібкало відстає і йде позаду.

Понуро, мовчки ідемо всі. І раптом Василь Силка, наче прокинувшись тільки що, вигукує:

— А мені сю ніч снилася Австралія! Наче йду я по Австралії, а кругом жовто-прежовто, і сонце пече...

Силка любить географію і розповідає про кожну країну так, наче він там був. Від старших двох братів, які пішли на війну і не повернулися, Василеві zostалися їхні підручники, географічний атлас і книжка про Дерсу Узала. Ми читаємо її по черзі: то він, то я. Уже разів по десять прочитали. А Обора і Кібкало й разу — вони не люблять читати.

— ... Так жовто, як у Штокаловому садку од абрикос. Банани. Банани, апельсини, ананаси...

Ніхто з нас не куштував абрикос, бо ні в кого в селі вони не ростуть, тільки в Штокала на горі, біля провалля. Старий Штокало стереже їх удень і вночі, а як не він, то його жінка — Штокалка, страх яка криклива і гугнява баба. Вона як скаже посеред двору увечері «Га?» — то скрізь у селі чути, і собаки починають гавкати.

Тепер щодня, після Силчиної оповіді про абрикосову Австралію, ідучи в училище й назад, ми дивимося на Штокалові абрикоси такими очима, що дід кам'яніє посеред садка — довгий, сухий, сивий — і свариться на нас пальцем. Тоді ми одвертаємося, вдаючи, що й не думали дивитися на його абрикоси.

Спускаємося з гори кам'янкою. Сонце вже низько, ховається за вітряк над проваллям. Кам'янка ще трохи тепла, усипана підгорілим покарьоженим листям з кленів над дорогою — воно лускотить під босими ногами, ламається. Не доходячи до Штокала, сідаємо взуватися, щоб селом іти при повній формі. Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси, їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть. «Дз-з-з», — гудуть оси та бджоли попід тим багаттям.

Ні Штокала, ні баби не видно у садку.

— А що як давайте накрадемо хоч покуштувати! — шепоче Силка. — Тільки не дивіться туди... Подождемо, поки смеркне і... Хоч по жмені.

— Ну да, ми накрадемо, а він в училище докаже? І виженуть, — кисло пророчить Кібкало.

— Та хіба ж це крадіжка, як по жмені? — дивується з нього Чи-це-я-чи-не-я. Щоки у нього повні, червоні від хвилювання і в дрібному пушку, що блищить проти сонця. Великий лоб теж червоний, пілотка над ним стирчить, поставлена рубя — мала. На Силчину голову усі наші пілотки малі. А на Кібкалову — великі, бо в нього гостра голова. Мати вшила йому пілотку, і вона смішно стирчить ззаду курячим гребенем.

— Ви — як хочете, а я пішов. — Кібкало плаксиво наставляє вгору свої кілочки-брови і йде геть, підкидаючи худими кульшами польову сумку.

— Ну й хай іде! — втішає Силка мене та Обору. — Ми й самі, еге ж, хло'?

Обходимо стороною Штокалів садок, сторожко оглядаючись, а чи ніхто нас ізвідти не бачить, і, придержуючи зошити за пазухою, сунемося навсидячки

в провалля аж до дна. Щурики вилітають зі своїх нір у червоній глиняній стіні над нашими головами і зчиняють переляканий лемент, ширяючи над проваллям. У нас його звуть ще «стінкою», бо дуже крутосхиле: потоки з Писаревого лісу прорили. У проваллі холодніше, ніж там, на горі. Тихо шумить вода, чиста, з лісових джерел. Напилися, лежачи і вмочаючи носи у воду, — холодна, аж зуби ломить. Сидимо тихо...

Угорі почало виднішати — місяць зійшов. Він освітив край провалля з одного боку і в нори шурикові заглядав, либонь, аж до дна. Ми з Силкою вже не пересмикували плечима, а дрижали. Мені було чути, як під гімнастеркою виступили на тілі сироти.

— Д'авайте вогонь розкладемо, — сказав Обора, — бо жалько на вас дивиця.

Наламали бур'яну понад струмком, назбирали сяких-таких паличок і запалили. Коли пригріло в груди, підставляли спини, держали руки над полум'ям, доки в долоно припече, і ховали їх попід пахвами: коли там тепло, то і всьому тілові тепло.

— Як на екваторі! — радів Чи-це-я-чи-не-я, зогрівшись. На його обличчі, осяяному полум'ям, блищав золотенький пушок. — Є екватор, — пояснив він, — це така умовна лінія, що ділить земну кулю пополам. І є Екватор — це країна, їх не треба плутати...

— Як вивчусь на м'еханіка, не піду в механіки, — сказав Василь Обора, — сяду на трактор. Механік — що? У моторах колупатися та запчастини діставать... А то сам за рулем. Я колись орав уночі, як прицепщиком був. Л'овко — страх. Фара світить, скиби попереду блищать, тракторист під скиртою спить, а я сам. Стану, прочищу плуги од бур'яну — і далі погнав...

— А я піду вчитися на географію, — сказав Силка.

— Так після училища одробляти ж три роки треба...

— То й що? Одроблю і піду на географію.

— А ці абрикоси і в с'ередині жовті, чи тільки зверху?

— Хтозна. Я тільки кісточку бачив: гостренька така з одного боку, а з другого тупіша...

— Мені здається, що вони гарячі. Оце ніч, а вони гарячі...

— По-моєму, вони в пушку, еге ж?

— Хтозна... Скоро осььознаємо.

Вогонь почав пригасати. Тільки жарок ще грав і мінівся.

— І вовк чогось мовчить...

— Пішов стіну в когось ламати.

— Ану, Па, сходи ще ти подивитися за Штокалом, твоя черга, — сказав Силка. Прислухався. — Цсс, наче хтось іде, — зашепотів. — О, чуєш?

Угорі справді щось наче протупало і зникло. Потім звідти покотилася грудка, упала в наше багаття, і з нього шугнули іскри. Ми посхоплювалися на ноги і задерли голови, але після вогню не бачили й на крок від себе.

— Не бійтеся, це я, — хрипко сказав хтось ізгори. До наших ніг потекла дрібна глина, а слідом за нею з'їхав... Штокало. Він тримав обома руками біля грудей кепку з абрикосами...

— Натє їжте, та йдіть уже додому, бо мені спать хочеться. — Штокало дихнув на нас ядучим тююновим духом з рота. — Сідайте, чого ви постовпіли? Хто ж так лагодиться красти? Кричать, балакають, не тільки мені, — у село чути. Вогонь кладуть! Злодії називається... Тихо треба, якщо вже замірилися красти!

— Та ми, діду, тільки покуштувати хотіли! — вигукнув щиро Чи-це-я-чи-не-я. — Хіба ми красти?..

— Оце ж беріть та й куштуйте. Та і я з вами якусь із'їм, бо ви тут так про них балакали, що аж мені закортіло. — Дід засміявся і перший узяв з кепки жменю абрикос.

Ми й собі несміло потяглися руками до кепки, взяли по одній, відкусили потрошку, тримаємо в роті і слухаємо на смак, як тітка Ялосовета ремісницький хліб.

Ні, зразу не добереш того невиданого смаку! Як мед? Куди там тому медові! То мед — і все. А це... І сонцем пахнуть. Хоч і холодні. А ми думали, що вони гарячі... — Як ананаси! — вигукнув Силка. — Я читав.

— Кі' в трясці нанаси! Обрикоси, та й годі, — хрипів прокуреним горлом Штокало.

Він дуже плямкав, джвякав, прицмакував, бризкався соком і брав з кепки зразу по жмені...

— Чи ти бачив отаке! — дивувався. — Щодня топчуся по них, а ніколи ще такі добрі не були! Трясця зна що!

Ану ке лиш, збігайте котрийсь та нарвіть ще кепку. Тільки тихо і не з одної гілки, бо стара завтра як обнаруже, то буде мені позашию...

Першим подався Василь Обора. Приніс повну кепку з горою. За ним — Силка. За Силкою — я.

О, якби тільки хто знав, яке то щастя — рвати абрикоси уночі при місяці! Нахилиш гілку, а вони тебе лагідненько по маківці — тут-тук-тук... Об щоки труться оксамитне — е-таки на них пушок. А котра й сама за пазуху впаде, полоскоче золотою мишкою і пригріється, і вже її не чути...

Ми носимо, а Штокало їсть і їсть та кісточками пахає з зубів, як з малокаліберки.

— Ху-ух! — простогнав він після останньої кепки і відкинувся спиною на глину. — Оце вмоловив за гурта! Живіт такий важкий зробився, що й з провалля не вилізу.

Ми з Василіями затоптали вогонь — бува, вітер зніметься — і побралися нагору, піддержуючи діда попід руки. Хлопці — попід руки, я позаду в ступні його пхав.

— От-от спасибі, о-от спасибі, — сапав і хрипів Штокало. — Старістю тільки в провалля легко...

Нагорі нас зустрів місяць, безвітряна тиша і тепло — у проваллі було набагато холодніше.

— Нарвіть же тепер і в пілотки, додому понесете, — сказав Штокало. — А я пішов спать. Ох, Боже-Боже, живіт як не лусне, хай вам абищо... Заходьте й ще, як закортить. У проваллі ждїть, я вас там знайду...

Ми йшли кам'яною, що холодно блищала при місяці над горою, і несли, притулившись до грудей, як немовлят, пілотки з абрикосами. Вони тьмяно жовтіли і пахли, здавалося, на всю ніч, аж за село. Ішли і всяк хвалили Штокала, дихаючи в лице один одному абрикосовою духмяністю...

Збираємося ми щонедїлі біля двору Василя Силки, як уже засинює на вечір, і місяць, холодний, жовтневий, стоїть посеред неба. Сидимо на лавочці перед огорожкою — з німецьких снарядних ящиків зробили. За огорожкою лежить солдат Іван Іванович Кудряш. У сорок третьому Іван Іванович стояв у Силки разом з іншими артилеристами: його вбито під час бомбардування, коли він держав за поводи коней-гарматовозів, щоб вони не злякалися вибухів та не забїгли. Коні лишилися цілі, а Івана Івановича пронизало дрібним осколком напроти серця.

Ми з Василем зїбрали п'ять ящиків на дощечки. Силка з Оборкою обрізали на них шипи (для снарядів ящики, а на шипах, як скрині), я затїсував їх під штахет, а Кїбкало прибивав до лат навколо могили. Низенька вийшла огорожка, але рівна, під шнур.

Перед тим, як грати, Василі настроюють балалайки по першій струні, а я підїгріваю сїрниками шкуру на бубні, щоб дужче натяглася, тоді вона дзвїнкїша.

— Що будемо грати? — питає Чи-це-я-чи-не-я. — Може, підозїрську польку утнемо?

«Підозїрська» — од назви нашого села.

Цю польку Силка придумав сам. Він радїє, що придумав її. Тїльки слів немає. То ми вже самї приставили їх: «Ой ти, полька, закадрелька...» А далї немає слів підходящих, і ми співаємо, що в голову стрельне, або просто триндикаємо. Василї співають, а я мовчу, бо колись почав підспівувати, а вони кажуть: «Ти, Павле, тїльки вибивай, співати не треба — ти впоперек тягнеш». То я вже їм і не заважаю.

У головах Івана Івановича ми посадили тополеня. Воно одразу й прийнялося і погнало вгору, як з води. За три роки на пївтора метра підросло.

Коли ми домовляємося, де зустрїтися увечерї, то кажемо: біля Івана Івановича. Є чутка, що його і всїх солдатів, якї похованї в полі, при дорогах і в садках, будуть викопувати і звозити до братської могили у колгоспному дворї. Ми вже вирїшили, що не дамо Івана Івановича. Обступимо могилку, візьмемося за руки і скажемо: «Нї! Тут під шляхом, на виду — раз, тополька — два, огорожка — три, до того ж дївчата нашї кругом горбка насїяли потурнаку, а на самїй могилї нагїдок та гайстрїв насадили. Не дамо...»

У нас немає годинника. Був, доки хату не підкинуло, що й дзвонив, хоч і потишеньку. Тепер десь у небі дзвонить...

Тітка Ялосовета лізе на піч.

Щоб не так нудно й моторошно було йти вранці чорним шляхом і степом, — ніде ні вогника, ні звуку, тільки вовки виють, то збоку, то десь попереду, то позаду нас, — ми придумали розкладати звечора, як повертаємося з училища, вогонь напроти Писаревого лісу. Роз палимо хмиз — полум'я шугає аж під дроти на стовпах — гріємося біля нього, обкладемо багаття трухлими пеньками і йдемо далі, додому. А вдосвіта, ще від станції Ли бачимо: є наш вогник! Здається, що він далеко-далеко. А він осьо, за гони від нас. У дощі вогонь загасав. Коли ж підмерзло, знову жеврів щосвітанку. Поминувши його, ми ще довго оглядалися і вигукували:

— Видно, дивіться!

— І досі видно!

— О, немає, сховався...

І нам робилося трохи сумно, але ненадовго, бо незабаром попереду вже виднілося містечко і вогники, деінде розкидані по ньому з вікон.

Так і ходили щодня: від вогників у селі, як оглянемося згори, до нашого посеред степу над шляхом і попереду — в містечку.

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті уже стоїть білий ранок. І я прокидаюся, холонучи від думки, що проспав лінійку, сніданок, що група наша вже йде містечком, горланячи «Дальневосточную», а мене на «шкентелі» немає...

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніє од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки — біло надворі, а небо чорне, ані зірочки по ньому, ані просвітку, хоч малого. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Ми з Василями вже примітили, що небо, тільки-но починає братися на світанок, спершу сивіє, наче по ньому розлився Чумацький Шлях від обрію до обрію. Трохи переогодом угадується над степом несмілива тиха просинь, і тоді кожен кущик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг. Він прийшов опівночі і видався мені досвітком. До війни перший сніг був нам за свято: грали в кулі, качали першу бабу і самі качалися по ньому з пригорків, гублячи шапки, а він ласкаво рипів під грудьми, під плечима, під ліктями...

Погано без годинника: цілу ніч мариться, що пора вставати. Хоч би півень був. Немає ні півня, ні курей. Під війну — німці витрошили, а зараз — годувати нічим. По селу то є у декого півники, але ж спробуй почути їх здалеку під завірюху, вітер чи відлигу, коли все робиться чорне і глухе. У відлигу ночі найглухіші.

Тітка Ялосовета спить на печі, я — на полу. Одна подушка в неї, одна в мене. За вкривачку мені рядно й шинеля, тітці — саме рядно: на печі більше духу. Раніше там

спав я, але тепер, навіть коли дуже промерзну, прийшовши з училища, на піч не лізу, а йду рубати дрова, щоб зігрітися, або одкидаю сніг у дворі. Після тієї жовтневої ночі коло верби, після того, як Маня повернулася від свого двору, мовчки плачучи, я ніби виріс на кілька років уперед — і — без вороття...

— Ти якийсь не такий зробився, — каже інколи тітка Ялосовега. — І голос перемінився... Басок проривається.

Найлюбішою стала мені думка про хату. Сам складу, по деревині, по соломині вкрию, хай тільки потепліє та подовшає день. Доки ж ми в курені житимемо?

Мені треба вставати найраніше, щоб зайти і побудити Василів — Силку та Обору. Кібкало встає сам, у них годинник є, та ще й не простий, а з дзвінком. Заходжу спершу до Силки. Його будити найважче, бо все Силчине сімейство спить, як побите. Про те, як вони сплять, усе село знає. Бувало, хвилин по десять стукаю у вікна, доки пробуджуся. Спершу мені в цьому допомагала маленька Силчина сестричка Надя. Тільки постукаю у вікно, а вона — чути крізь шибку — в плач:

— Ма-а! Он хтось у хату лізе...

Потім звикла, і, коли я постукаю прямо до неї на піч — там умазана шибочка — лепетить тоненьким сонним голоском:

— Васю, вставай, оно взе Павло плийсов. А ви, та й ма, оце спіть. То по Василя...

Василь одчиняє двері, оступається в темні сіни з двома курками на драбині і висапує очманілим від щоденного недосипання голосом:

— Хіба вже пора? Ну тільки ж наче заснув! Ще й не снилося нічого...

Увіходжу в хату. Тепло, парко від сирих верболозових дров, що сушаться в печі, старою олією пахне. Надя, розкудлана, підпухла зі сну, виглядає з печі і шепелявить:

— Здластуй, Павлуса! А вони всі й не чули, со ти стукаєс...

Інколи вона питає в мене, лукаво примруживши оченята:

— Павлусо, а ти мене візьмес заміз, як я вилосту?

Я тобі солоцки лататиму, а ти мені косу лозцісуватимес... ;

Силка з Силчихою сміються, хоч і сонні до знемоги, і старий каже хрипко, крізь шинель:

— Ну й порода ж! Ще й букви не вимовляє, а про заміз зна!

Я обіцяю неодмінно взяти її за жінку. Тоді вона махає мені білим рученям, ховається на піч і засинає.

Скидаю шинель, щоб не перегрітися у теплі, доки Василь одягнеться — тоді надворі дрижаки не так битимуть. Прокидаються помалу і Василеві батьки. Вони обое працюють на постійній: батько на воловнику, мати біля корів — зморюються щодня, важко вставати. Лежать на полу, так, на самій ряднині, і вкриті старою байковою коврою, труть очі, тяжко позіхають, пригладжують долонями волосся.

— Щось ти, Павлушо, сьогодні наче рано зайшов. Мо', воно ще й не пора?
Щодня про одне й те саме питають.

Може, й не пора. Хіба я знаю?

Виходимо з Василем за хвіртку. Могилу Івана Івановича засипало снігом ледь не вщерт' з оградкою, самі гострячки від штахету виглядають, і тополька на вітрі гойдається.

— Треба б одкидати сніг, — кажу.

— Нехай, під снігом йому затишніше, — розсудливо відповідає Василь. — Та й квіти весною краще ростимуть.

Обору будити недовго. Він виходить майже одразу, як тільки ми постукаємо. Наче й не спав. Мабуть, у нього не лише шкура бичача, а і весь він такий — залізний: ніколи не мерзне, нічого не боїться, не зморюється і — мовчить. Єдине, що його катує з ранку до вечора, — їсти хочеться. Якось він сказав: «М'єні і вночі, як сплю, х'очеться їсти». Звісно, дебелий, сильний... Нам з Силкою легше, ми дрібніші.

Діходимо до Кібкалової хати — у вікнах темно. Завжди, як викликаємо його свистом, у них уже світиться (тоді ми напевно знаємо: вчасно я встав, скоро п'ята година), а сьогодні поночі. Хіба пішов уже, і ми запізнюємося! Так ні, він побоїться сам іти. Чи рано?

— Щось не те, — каже Силка. — Ти, як до мене йшов, півня ніде не чув?

— Ні... Може, перші вже одспівали, а другі ще не почали? Свиснули раз, друге. У Кібкалових вікнах зблиснув сірник і знову погас. Рипнули сінешні двері, і з порогу озвався Василів батько...

— Рано ще, хлопці. Ще тільки півдругої.

І мовчить.

Мовчимо й ми. Куди ж тепер? Назад? Знову будити своїх, знову вставати... Іти помалу до райцентру, а там сидіти під училищем на морозі? Стоїмо посеред шляху, сховавши обличчя в коміри.

Старий, видно, таки надумався:

— Заходьте, що ж...

Ніхто з нас ніколи не був у Кібкаловій хаті. Живуть вони, як норці: товчуться у дворі за високим дощаним парканом — не видно, що роблять; говорять — не чути що, лише муркочуть; увійдуть до хати — клац засовом... І то вже не достукаєшся, тільки фіранки на вікнах ворушаться, із-за них виглядає по одному оку: дивляться, хто прийшов.

Кібкало завів нас не до великої хати, а в хатину.

У ній пахло молоком, житнім хлібом і натопленою лежанкою. Але найдужче — молоком. Коли то ми чули, як воно пахне! Коло лежанки білів у темряві оберемок соломи. Кібкало розгорнув її ногою.

— Отуто й перекуняєте, доки йти. Лягайте, я розбуджу.

У старого Кібкала, як і у Василя, брови завжди зобиджено стремлять угору, губи плаксиво опущені, до того ж верхня трохи накинута на нижню, але в селі його шанують як хорошого і некрикливого машиніста.

Так ми й послули: у шапках, шинелях, підперезані брезентовими пасками з лудженими бляхами «РУ». Вперше послули спокійно за ці чотири місяці, відколи ходимо в училище.

Уранці йшли бадьоро, швидко, легко: вітер дув збоку, а не супроти, морозець видався м'який, підоспали в теплі... Та головне — Кібкалова мати напоїла нас молоком зі справжнім чистим житнім хлібом. А коли виходили з хати, провела до воріт і попросила Обору:

— Ти, Василю, крепкий, приглядай там в училищі, щоб ніхто не зобижав мого синочка, — і гладила Кібкала по вузькій довгій спині.

Обора пообіцяв, що приглядатиме. На горі він міцнющо обняв мене за плечі і тихо сказав:

— Ти ще р'азок устань ч'асів у два!

Ми й тепер, як випали сніги, берегли свій вогонь біля станції Осика. Вже не задля того, щоб хоч трохи звеселити степову осінню темряву, а щоб було де перегрітися посеред дороги. Та й звикли до нього. Пеньки осикові, трухлі, жевріють по два, а то й по три дні. Ми беремо їх у Писаревому лісі. Удариш ногою — він і вивернувся. На плече — і до шляху. Цілу купу наносили про запас.

— Це нам сьогодні таке добриння випало, що й на сніданок можна не спішити! — знічев'я вигукує Чи-це-я-чи-не-я. Він завжди так, зненацька щось вигукує. — Хай би дитбудинківці поласували нашими пайками, так лінійка ж...

Сидимо навпочіпки довкола вогню, дмухаємо в жар, наставляємо до нього долоні так близько, що аж кісточки в пальцях просвічуються. Обора притяг з лісу обережок сухого гілля, кинув на жар. Полум'я — стовпом, іскри сіються на сніг і сичать. Обертаємося на місці помалу, як пожежники на каланчі, гріємо шинелі з усіх боків. А коли полум'я падає і тільки вилюжиться по пеньках, рушаємо далі.

Кібкало як іменинник: усміхається раз по раз до всіх, забалакує, упевнений, що сьогодні, за хліб і молоко, йому ніхто не відповість мовчанкою. Та і в польову сумку не треба крастися рукою — воно ж, мабуть, нелегко їсти при голодних. Коли ми пили молоко, він спіднишку поглядав на мене так, ніби прицінювався, скільки я коштую. Я ловив той погляд і, не кліпаючи, дивився йому просто в зіниці. Він прикривав їх повіками.

— Ну хай ми. А чого ти, Васи', ходиш оце в училище? — спитав Силка. Він ішов попереду, вбравши велику голову в плечі і засунувши руки — одну в кишеню, другу за борт шинелі. — Я з таким достатком, як у вас, зроду школу не покинув би, а вчився і вчився.

— Тато заставили, — мляво одказав Кібкало. — Кажуть: вивчишся на механіка, заберу тебе до машини, підучу — коло неї не пропадеш...

— Т'очно! — сказав Обора. — Од машини і в п'аровику можна цей... зерна додому привезти.

Погана випала ніч: кура, вітер на мосту між палями стогне, підвиває по-вовчи, у димарі плаче, а в хаті стужа, вивіяло тепло. А що робиться зараз, як на гору вийти?.. Не підійдеш, валить з ніг. Була вже така ніч у грудні, насилу добилися до училища.

Разів чотири прокидався, уставав до вікна. Нічого не розбереш. Тільки сніг об скло, намерзло пальців на два, шкребеться.

Тітка Ялосовега озвалася з печі:

— Спи, синок, рано ще, мабуть. Я од самого вечора і очей не стуляла.

— Ну мені йти, а ви чого не спите?

— Думаю... Вивчишся, думаю, повезуть тебе кудись, і зостануся я сама, як пучка. Ні тата, ні тебе... Кому я здалася?

— Чого — самі? Одроблю три роки, приїду. Та й довго ще вчитися.

Тітка Ялосовега зітхнула в пітьмі.

Треба мені йти. Краще раніше, аніж хлопці через мене зостануться без сніданку. Спробуй тоді до обіду викріпити не ївши. Сьогодні практика, можна поверх форми надіти комбінезон, але в таку холоднечу, та ще як проти вітру, краще згорнути його втрос та покласти на груди під шинелю: тоді вітер не так прошиватиме.

Швидко взувся, відкотив пілотку, щоб зробилася, як торбина, натяг на лоб, на вуха, як німці під війну, а поверх неї — шапку.

— Глядися, щоб лице не приморозив, — каже тітка Ялосовега. Вона застібає мені шинель, а я притримую на грудях згорнутий комбінезон. — Господи, краще б оце мені йти... Одвертайся ж хоч, як дуже проти вітру.

— Я, тітко Ялосовега, поки закінчу училище, то й лекції зумію читати, як проти вітру ходять, — шуткую. Мені жалко дивитися на її пальці худі, що стягають шинелю, аби якось застібнути гаплички. Всю жалко. Але й пожаліти ніколи. Та ще словами... Краще мовчать.

Виходжу на шлях, пригнувши голову до грудей; вітер і сніг січуть по шинелі, як багогами. Глянув уздовж по селу з-під шапки з пілоткою і зупинився; світиться майже у всіх уже хатах.

Це ж годин шість!

Кинувся бігти — не підбіжу. Пхає мене назад. Знаю ж: коли сильний вітер у груди — бігти не треба, бо тоді йому легше звалити, в землю треба дужче впирагтися.

Скільки ж воно годин?

У Мані теж світиться... Постукати у вікно? Спитати? У них теж є годинник. Ні. Запізнився, у пілотці під шапкою... Краще не треба.

Звернув ближче до хат, щоб затишніше було, і знову побіг, шурхаючи глибоко в сухі сипучі замети.

До Силки вскочив не стукаючи, бо в них уже теж світилося.

— Пішов Василь, Павлику, недавно побіг, — сказала Силчиха. Вона розпалювала сирі дрова в печі. — А ти заспав? Ой горе, горе. — І пожаліла: — Мої дітки!.. Та хіба в таку лиху годину не заспиш?

До Обори я не заходив; Силка, звичайно, його збудив.

Що ж, треба доганяти.

У Кібкалів поночі, видно, сплять собі. Кібкала у такий холод і вітер батьки до училища не пускають, їм можна. Вони обійдуться без ремісницької пайки та сякої-такої побовтюшки.

Добився до півгори. Тут, понад голою кам'яною, ще гостріший вітер бриє, то йшов, зігнувшись у три погібелі. Дроти на стовпах не гудуть — завивають на різні голоси. І як не перервуться — так понамерзали.

— ...ав-ле-е-е!.. ога-аня-а-ай!.. — долинуло так здалеку, що ледве чути.

Зрадів: хлопці. «Іду, йду, хло...» — бурмочу собі в застебнуту на гацлики шинельну пазуху. Крикнути б, що тут я, що доганятиму — куди ж проти вітру кричати? Подих заб'є, тільки-но рота розтулиш. Та й не почують однак. Ітиму вже сам, буде як буде. Мо' вони біля вогника підождуть мене, якщо його не розвіяло. У такий вітрянган і пеньки покотить, не те що жар рознесе.

Поминув станцію Ли. Ледве впізнав її крізь куру: Ли чи А? Вдивляюся у пільму з-під інею на бровах. Що воно?! Вогник! Наш вогник! Наш вогник... Але звідки він тут узявся? До нього ж ще йти та йти. А він — осьо. І не грає, не міниться, не кидає іскор, як завжди. Що за мана? Зупинився, пригледівся пильніше — два вогники, близько один біля одного. Чи то мені у віччю подвоїлося? Вийняв закоцоблі долоні з рукавів, потер пальцями обмерзлі вії, повіднішало трохи. Таки ж два вогники! І стоїть хтось кроків за п'ять попереду. Чи двоє?

— То ви, хлопці? — спитав, холонучи від передчуття, що то не хлопці.

Вогники світили нерухомо; вони були зелені, і я, ще не сказавши собі, хто то стоїть, позадкував.

«Вовк... Це ж вовк!» Я відчув, як волосся на голові почало ніби тужавіти, ніби йому тісно зробилося під шапкою й пілоткою.

Не знаю, чи то мені здалося, чи я й справді сказав: «Пішов геть!», бо вовк не пішов геть, а так само сидів і світив очима.

— Цюцю, нах! — сказав я ніжно, підлабузницьки і, терпнучи зі страху, простягнув до вовка долоню, наче на ній лежало бабине Остапишине козеня, — Цюцю, нах, нах!..

Так ми, малими, завжди підкликали до себе собак і показували їм щось на долоні, а тоді гралися з ними.

Вовк не відступався, але й не наступав, а стояв — наче тішився. Мені навіть уздрілося, що він сидить на задніх лапах і посміхається у п'їтьмі, як дїдусь. Тодї я осмїлів, розсердився і закричав:

— Ану пішов геть, собака! Пішов, кажу! Мені ж на лїнійку треба! Чув? Чи тобі позакладало?! Ах ти ж, вовку... — Я хотїв вилаяти його «вовкулакою», але затнувсь і знову сказав нїжнесенько, тремтячи й цокочучи зубами: — Ах ти ж, вовчик-братик. Злодїюга нещасний! Розсївся, як пан... Пусти, сказано тобі!

По вовчих очах ковзнув презлющий відблиск, і мені добре стало видно всього його, високого, худого — двї тїні: вовчу і свою. Я озирнувся: від гори, то кидаючи променї вгору, то впираючись ними в замети і телеграфнї стовпи обїч шляху, свїтило двї фари. Машина!! Глянув туди, де тїльки що сидїв вовк — нїкого, лише снїг побїля межового стовпчика в'юниться, обминаючи його з обох бокїв.

Фари наближались, рїзали мені в очї, але я все одно дивився прямо в них і махав обома руками, шепочучи:

«Вїзьмїть, дядьку... Вїзьмїть, дядьку... — А серце як не вискочить, штовхасться об комбїнезон на грудях. — Вїзьмїть, дядьку...»

Вже стало чути мотор. Він гув на всю потужнїсть, і фари не пригасали, як те буває, коли шофер збирається зупинитися і «скидає газ».

«А може, він не бачить, може, їде і дрїмає потроху? Невже не стане? Та не стає ж!»

Коли машина порївнялася зі мною, я закричав що сили до ледь освїтленої приладами кабіни:

— Заберїть мене, дя'! Тут вовк!!!

Але машина проревла мимо, ударила в мене снїговим пилом та бензиновим духом. У заметї вона трохи забуксувала, заднї колеса занесло вбїк, мотор заревїв ще дужче. Я рвонувся вперед і, захилинаючись димом з вихлопної труби, вчепився пальцями за обмерзлий буксирний гак. Це була пївторапонка... Я ще нї разу без Василевих рук не дїставав до борта, і якби не вовк, якби не його очї, якї тїльки-но зеленим холодом зорили мені в душу, я, напевно, так і не підчепився б. А то — дїстав. І вдержався. І нїяка сила не вїдїрвала б мене від борта... Далї було просто: виважився (недаром дрова тягав та рубав щодня, вистачило сили виважитися), і опинився в кузовї. Пішов до кабіни, заточуючись від того, що кузов підкидало, та й ноги зморилися, доки бїг, тримаючись за гак. Брезентовий верх кабіни хлопав на вїтрі, а в кузовї, коли сїв на дно, пахло теплим борошном. Я нїколи не чув, щоб борошно пахло холодно, завжди від нього дише теплом... Обмацав мїшки, чотири чи п'ять, — так і є: борошно або дерть. Я злїг на них боком, дотягся до забужавїлого кабїнного вїконця і крикнув:

— Дядю! Там попереду два хлопцї йдуть, вїзьмїть їх! Скло помалу опустилося, і я почув:

— Таки вчепився, гадьонок! Ну, я тебе покатаю! Ти в мене покатаєшся!..

Машина рвонула ще швидше і засигналила довгим злостивим сигналом. Я став коліньми на мішки — попереду в світлі фар махали руками Василі, Силка та Обора.

— Спиніться, дядьку! — закричав я, нахилившись близько до віконця. — Ми на сніданок запізнюємося. І вовки кругом! — І побачив на шоферові шапку з козирком. «Фріц! Це ж він!»

— Я вас — візьму-у... Ви в мене покатаєтесь! — сказав Фріц якимось звірчим голосом.

Що за людина?.. Вовк — і той був смирніший. А цей завезе кудись та ще, може, й поб'є.

Нічого, біля олійниці, бреше, загальмує. Біля олійниці вибоїни такі, що швидко не перескочить. А там ще й коло мосту, перед самим настилом виямок буде. Яюсь устану.

Але ні супроти олійниці, ні біля мосту шофер не загальмував, і я ледь не перелетів через борт, якби не втримався за мішки. На вулиці, єдиній широкій вулиці райцентру, не видно було й душі. Тільки фари били по вікнах та бляшаних дахах одноповерхових будиночків. Шофер знову трохи опустив віконце і спитав мирно так, аж лагідно:

— Ти мій номер бачив?

— Ні, дядьку, не бачив, — сказав я, не розуміючи, чого він про це питає. Номера я справді не бачив, бо вся машина в снігу та й поночі.

— Тобі до емтеесу? — знову спитав шофер.

— До емтеесу. У нас сьогодні практика, — крикнув я.

— Угу. То я там напроти базару пригальмую, зіскочиш. Мені стояти ніколи...

Хай, думаю, од базару до училища я й пішака дійду. Машина проскочила центр на повній швидкості, порівнялася з базарною площею. Уже видно було крайні хатки за нею, а далі дорога падала в яр.

— Давай! — крикнув шофер.

Машина з ходу загальмувала і пішла боком. Я, заточуючись, побіг до заднього борту, перекинув одну ногу, намацуючи нею гак... І в цей час півторатонка так рвонула з місця, що борт вирвався з моїх одубілих пальців, і я перекида полетів на бруківку. Вже лежачи і силкуючись проштовхнути в грудях хоч ковток повітря — так забило дух — бачив, як червоний вогник стоп-сигнала ховається в яр. Разом з ним сховалося мені й небо, низьке, у пасмах летючого снігу, і вогники в МТС, і прилавки на базарі, приметені снігом.

Перше, що я почув, опритомнівши, — жіночий голос. Жінка говорила дуже швидко, аж захлиналася!

— Вийшла я до базарівського колодязя по воду, гляну — чорніє щось на дорозі. Зразу злякалася та — назад у двір. Тоді таки насмілилась, підходжу, дивлюся: людина. І хворма ваша, бачу ж. Збігала, покликала матір, занесли його в хату — легенький, як

пір'їночка. І стогне — страх. То я мерщій до вас... Хто ж його так ото покалічив, сердегу... О, дивіться: розплющився!

В очах мені стояла червона пляма, і я не одразу розібрав, що то наша піч. Ми всією групою, разом з майстром, робили її з залізної бочки, як заходило, гуртом скліпували і проводили крізь шибку у вікні довгу жерстяну трубу, щоб тепло від неї розходилося по всій майстерні.

Біля мене сидів навпочіпки майстер і обома руками притискав до лоба щось холодне. «Сніг...» — упізнав я. І чув, як по моїх щоках за комір, по плечах і грудях стікають крапельки води й лоскочуться. Ніде не боліло мені, тільки в голові щось ніби співало нудну тоненьку ноту.

Я спробував поворухнутися і скрикнув: весь лівий бік — ногу, половину грудей, плече — ніби ножем полоснуло, а в голові закалатав глухий дзвін.

— Не ворухитися! Не во-ру-ши-ти-ся, — лагідно на казав майстер.

Довкола стояла вся наша група. Хлопці дивилися на мене мовчки, дехто злякано, дехто похмуро. Серед них я одразу впізнав і двох Василів.

— Васи?... — сказав я так тихо, що ледве сам себе почув. — То — Фріц... Я козилок бачив...

— Який Фріц? — спитав майстер, нахилившись близько до мого обличчя.

— Шофер. Він смикнув... нарощне... щоб я номера не побачив.

— А який номер — не помітив? — Майстер нахилився ще ближче. — Хоч одну цифру?

— Я знаю номер! — вигукнув Силка, — Я ще восени запам'ятав: ШЦ-41-18. Точно! Я запам'ятав. Він ще тоді за нами ганявся...

Майстер підвівся.

— Староста!

— Я! — Гришуха виструнчився.

— Беріть десять душ і на дорогу. Тільки обережно. О-бе-реж-но!

— Зробимо, товаришу майстер, — сказав Гришуха, ніби аж весело, — Од нас не втече.

І він почав називати прізвища своїх, дитбудинківських. Я знаю їх. І подумав: «Од них — не втече...»

— І в лікарню, негайно пошліть когось у лікарню, — сказав майстер.

— Вже послано, Федоре Демидовичу.

Гришуха присів напроти мене, дивився мені в очі прямо, сміливо, зіниці йому були густо-чорні й суворі. Він дістав з-за пазухи шинелі сніданкову пайку, розгорнув мені долоню і вклав у неї окрайчик.

— Бери. Підкріпись. Це твоя. Підрубай. Полегшає. Я глянув собі на долоню: у хлібові тьмяно зблискували вдавнені дрібки солі.

Дивлюся, а в грудях тисне щось — отак недуже, м'яко...

1. *Яке враження на вас справила повість Григора Тютюнника «Вогник далеко в степу»? Хто з героїв найбільше запам'ятався? Чим саме?*
2. *Який епізод оповідання змусив глибоко задуматися над життям? Чому?*
3. *Від чийого імені ведеться розповідь у повісті? Чи помітили ви автобіографічні моменти у творі?*
4. *Події яких років описані в повісті? З яких слів у тексті це видно? Розкажіть, в яких умовах жили тітка Ялосовега і Павло.*
5. *Чи сподобався учням майстер Федір Демидович? Про що свідчать слова з повісті: «Він сіяв увесь, показуючи нам зубило й молоток...»*
6. *Що почували підлітки, коли виготовили свої перші лопати? Пригадайте, чи доводилось вам переживати подібні почуття у своєму житті.*
7. *Розкажіть, як хлопці доглядали за могилою загиблого воїна.*
8. *Знайдіть у тексті опис вогнища, яке розкладали хлопці по дорозі до училища. Що символізує цей вогник у степу?*
9. *Чи подобаються вам взаємини між хлопцями з повісті? Чи хотіли б ви так дружити?*
10. *Як в останньому епізоді повісті показано доброту, чуйність, прагнення допомогти людині у скрутну хвилину? Визначте основну думку твору.*

ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ ПІДСУХА (1918–1990)



Зроби добро людині і забудь.
Воно тобі сторицею віддасться.
Бо це єдина й непохибна путь
І до твого, і до чийогось щастя.

О. Підсуха

Олександр Михайлович народився 16 жовтня 1918 р. в с. Ніжиловичах на Київщині в родині сільського ковала. Закінчивши семирічку в сусідньому селі, пішов на робітфак Київського лінгвістичного інституту, а за два роки був уже студентом Харківського педагогічного інституту іноземних мов. Після закінчення навчання О. Підсуха працює викладачем Донецького індустріального інституту (1939–1941).

З 1941 по 1945 рр. — поет на фронтах Великої Вітчизняної війни. У післявоєнні роки викладав англійську мову в Київському педагогічному інституті ім. М. Горького.

О. Підсуха з 1953 по 1958 рр. працював відповідальним редактором журналу «Дніпро», згодом — завідувачим редакцією серії «Романи й повісті» видавництва «Дніпро». З 1973 по 1979 рр. — голова Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.

Ще у студентські роки О. Підсуха пробує своє перо. Перша поетична збірка «Солдати миру» вийшла друком 1948 р. Тут найповніше виписано образ воїна-визволителя. З'являються книги «Життя за нас» (1950), «Слово про наших друзів» (1951). У 50–60-ті рр. відкривається О. Підсуха читачам як прозаїк. З'являється перша книжка прози «Віч-на-віч. Невигадані історії» (1962). Найпомітніше досягнення поета того періоду — віршований роман «Поліська трилогія» (1962). З кінця 1962 р. за рекомендацією Спілки письменників О. Підсуха відряджається як стипендіат ЮНЕСКО до Канади, Англії, Франції, США. Наслідком подорожі за океан став цикл поезій «Канадський зошит», який ліг в основу збірки «Материн заповіт» (1964).

Помер поет 21 жовтня 1990 року.

Мова

Ой яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?
Є в ній ліс-лісок-лісочок, пуша, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс. Є ще байрак.
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна «звідкіля» і «звідки», можна і «звідкіль».
Є у ній хурделиця, віхола, завія,
Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль.
Та не в тому справа, що така багата.
Помагало слово нам у боротьбі.
Кликало на битву проти супостата,
То звучало сміхом на полях плаката,
І за все це, мово, дякуєм тобі.
Скрізь одне жадання, і мета, і ясність.
Живемо, працюємо, як одна сім'я,
І краса новітня окрила сучасність.
Цю красу звеличує мова і моя.
Нас далеко чути, нас далеко видно.
Дмуть вітри історії в наші паруси.
Розвивайся й далі, мово наша рідна,
І про нас нащадкам вістку донеси.

1961

1. Чому автор називає українську мову чудовою?
2. Знайдіть у поезії синоніми. З якою метою їх вживає автор?
3. Як ви розумієте рядки поезії:
Помагало слово нам у боротьбі.
Кликало на битву проти супостата,
То звучало сміхом на полях плаката...
4. Визначте тему та ідею поезії.

ЗАПАХЛО КВІТНЕМ

Запахло квітнем. Черногузи
Летять до рідного Дніпра.
Добридень, німці і французи!
Я щиро зичу вам добра.
Позаду все: прокльони, шанці,
Розтерзаний боями світ...
Добридень вам, американці!
Я шлю вам з Києва привіт.
Уже з моєї Батьківщини
До зір торуються путі...
Добридень вам, японці, фінни!
Нехай щастить вам у житті.
До всіх вас простягаю руку
Через хребти, через ліси,
Як миру й дружби запоруку
На всій землі! На всі часи!
Шлях людства стелеться угору.
Привіт Барбюсу і Тагору.
Здоров був, Данте і Шекспір¹.
Ви всі мої із давніх пір.
Усі мої, усі зі мною,
Усі ввійшли до мене в дім,
Навік здружившись між собою, —
Чом не дружити нам, живим?
Хай не свинець гарячий в груди,
Не вибух атомний вгорі.
Добридень вам, всі чесні люди,
Земної кулі трударі!
Лети ж, лети у Лондон, Відень,
У Вашингтон, Париж і Рим

Не бою атомного грім,
А слово радісне: «Добридень!»

1963

¹ Барбюс, Тагор, Данте, Шекспір — видатні представники французької, індійської, італійської та англійської літератур.

1. До кого звертається Олександр Підсуха в поезії «Запахло квітнем»?

2. Як ви розумієте рядки:

Добридень вам, всі чесні люди,
Земної кулі трударі!
Лети ж, лети у Лондон, Відень,
У Вашингтон, Париж і Рим
Не бою атомного грім,
А слово радісне: «Добридень!»

2. До чого закликає автор? Визначте тему та ідею вірша.

3. Визначте віршовий розмір поезії.

РОВЕСНИКИ

Батьку, ми ровесники з тобою.
Обірвав свинець твої літа.
Над твоєю двадцять третьою весною
Вічність проліта.
Розминулись ми навек з тобою.
Ти мене не бачив, я — тебе.
У моєї долі, долі молоді
Небо голубе.
Батьку, в серце крадуться тривоги.
Заслоняє тінь мою зорю.
Без вагання я пройду твої дороги,
Подвиг повторю.
Ой ти весно, весно двадцять третя,
Не даруй нам ранньої зими.
Хоч вві сні явися, батьку, із безсмертя,
Сина обійми.
Батьку, ми ровесники з тобою.
Обірвав свинець твої літа.

Над твоєю двадцять третьою весною
Вічність проліта.

1. До кого звертається ліричний герой поезії?
2. Як простежується у поезії проблема наступності поколінь? Свою думку доведіть, посилаючись на текст.
3. Як син ставиться до свого батька?
4. Визначте тему та ідею поезії.

МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ СИНГАЇВСЬКИЙ (1936–2013)



Микола Сингаївський був надзвичайно унікальною особистістю, адже Микола Федорович написав пісню «Чорнобривців насіяла мати...», що стала справжнім неофіційним гімном України, народною піснею, котру співають в усьому світі...

Віктор Васильчук

Сингаївський Микола Федорович народився 12 листопада 1936 року, в родині хліборобів, на Поліссі у невеличкому селі Шатрище Коростенського району Житомирської області.

Друкуватись почав ще навчаючись у школі.

Навчаючись у Київському університеті, позаштатно працював у редакціях різних газет. По закінченні вузу працював завідувачем відділу поезії «Літературної України», заступником директора Бюро пропаганди художньої літератури СПУ, завідуючим відділу літератури та мистецтва журналу «Ранок». Упродовж багатьох років — головним редактором журналу «Піонерія».

Перші твори друкувались у районній газеті «Радянське Полісся» та в обласній «Радянська Житомирщина». Пізніше в газеті з'явилась добірка віршів із напутнім словом Максима Рильського.

У 1958 році побачила світ перша збірка для дітей «Жива криничка». Схвальним словом про неї відгукнувся Михайло Панасович Стельмах. Відтоді прийшло до читача понад сорок книжок — поетичних і прозових, з них — половина для дітей.

У 1968 році поетичні книги «З березнем по землі», «Архіпелаги» були відзначені премією імені О. Бойченка. За книги «Вогневиця» і «Поступ» Сингаївський удостоєний звання лауреата Республіканської комсомольської премії імені М. Островського.

Багато мелодій, написаних на вірші поета, стали «співучими» серед людей: «Чорнобривці», «Безсмертник», «Полісяночка», «В краю дитинства», «Сонце в долонях», «Розляглося наше поле» та інші. Одна зі збірок має назву «Я родом із пісні» — свідчення любові автора до цього жанру.

Микола Сингаївський багато подорожував. Об'їхав весь колишній Радянський Союз — від смерекових Карпат до сяючих і туманних Курильських островів, від палючої Кушки до засніженого Мурманська.

Помер 22 лютого 2013 року.

БАТЬКІВСЬКЕ ПОЛЕ

Тихе батьківське поле
за поліським селом розляглося.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Чує кроки господаря,
чує дотик руки.
І засівом його
наливаються вщерть колоски.
Наливаються
сонцем, вітрами, теплом,
споконвічним,
живим, невмирущим зерном.
Раннє батьківське поле
змалку нам до роботи прийшлося.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Сіячеве дихання
воно чує щодня.
Той, хто потом зросив його,
той у поля рідня.
Той, хто слухав його
від роси — до зорі —
орачі, сіячі,
а в жнива — всі як є — жниварі.
Всі від поля,
від грудки землі, від зерна,
всіх об'єднує хліб
і турбота одна.
Давнє батьківське поле,

скільки поту за вік напилось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Хлібороб його потом не раз поливав
сподівання душі,
мов добірне зерно,
у ріллю висівав.
І воно проростало,
бо в ньому, як іскра, жаріла душа,
і живого зернятка
не торкнулась посуха-іржа.
Хлібне батьківське поле
і мені пізнавать довелось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Разом з батьком сюди
я хлопчиськом прийшов.
Скільки літ пролетіло, —
я сьогодні тут знов.
Батько якось надвечір,
наче з поля, пішов із життя.
Відчуваю і досі
його думи-турботи,
його втрати-скорботи,
його зерна-чуття.
Щедре батьківське поле,
о, скільки знало ти грому і гроз.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Борозна залишилась —
аж за обрій, за хмари лягла.
Жайвір сіє проміння,
як умілий сіяч, з-під крила.
Тут мені, як і птиці, —
все знайоме у ріднім краю.
В борозні,
у зерні,
у колоссі
я батьківський слід пізнаю.

1. Як змальовано образ хлібороба, його єдність з рідною землею у поезії «Батьківське поле»?
2. Образно передайте картину батьківського поля, яка уявляється ліричному героєві.
3. Які морально-духовні настанови бере читач у своє подальше життя з твору М. Сингаївського «Батьківське поле»?

ВІД СЕРЦЯ ПОКЛОНЮСЬ

Знову чую, мов співає мати,
долітає голос до зорі.
І мене виходять зустрічати
край дороги наші явори.
Сонце з небокраю
встало рано-рано.
Знову розмовляю
з вами, рідна мамо.
Ви співали дітям колискові,
ніжне серце сповнили добром.
Ви життя давали колоскові,
щоб налився соком і зерном.
Ваші материнські заповіді,
як найперші на землі стежки.
Виростають роботящі діти
і дарують пісню нам жінки.
Заквітують, як весна, бажання,
я в тій пісні словом озовусь.
Матерям з найглибшим побажанням
я від серця щиро поклонюсь.
Сонце з небокраю
встало рано-рано.

1. Як автор змалював у поезії «Від серця поклонюсь» жінок-трудівниць? Які риси їм властиві?
2. Знайдіть у вірші образні слова, зокрема порівняння і метафори, через які змальовується роль матері у людському житті.
3. Які материнські заповіді згадує автор у вірші?
4. Визначте основну думку вірша. Як виражена у ньому синівська любов до матері і рідної землі?

✂ ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ ✂

ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ ПОЯТА

(1936 р.н.)



Написані «для себе» поезії Володимира Пояти можуть стати близькими кожному. Той, хто їх прочитає, матиме нагоду прилучитися до справжньої духовної краси і шляхетності.

Марина Солов'янова

Поята Володимир Васильович, поет, перекладач, прозаїк. Народився 15 травня 1936 р. в селі Ковбасна Рибницького району Молдови. Після закінчення місцевої неповної середньої української школи навчався у Воронківській середній українській школі цього ж району.

1958 року закінчив Одеський фармацевтичний інститут.

Володимир Васильович працював у галузі організації аптечної справи. Спеціаліст вищої категорії, має звання «Відмінник охорони здоров'я СРСР» та державні нагороди.

Видав збірки поезій «Співай, моя ліро» (2007), «Колиска з верболозу» (2009), а також книгу поезій і прози «На крилах любові» (видавництво «Український письменник», 2016). Володимир Поята перекладає з інших мов, переважно з румунської. У київському видавництві «Пульсари» окремими двомовними книгами вийшли твори М. Емінеску «Лучафер» (2012), «Поезії» (2013). До білінгвістичної книги «Відлуння» (2015) увійшли твори відомих поетів-класиків: Міхая Емінеску, Васіле Александрі, Джордже Кошбука та ін.

У 2017 році вийшли друком в перекладі з румунської книги поезій А. Сучев'яну «Яблуко закохане в хробака» та Ш.О. Йосифа «Штефан Великий або Час величі».

Володимир Поята — автор публікацій у колективних і періодичних виданнях, зокрема в придністровській українській газеті «Гомін», лауреат Міжнародної літературно-мистецької премії ім. М. Сингаївського, лауреат державної премії ім. Григорія Кочура (Україна, 2018 р.), учасник Міжнародного фестивалю «Європейська весна поетів» (Кишинів, 2017). Нагороджений медаллю Національної спілки письменників України «Почесна відзнака» та літературною премією спілки письменників — «Радосинь», дипломом Всесвітнього конгресу Емінескознавців (Кишинів, 2017 р.) та ін.

Член української асоціації письменників з 2013 року.

Член Національної спілки письменників України з 2015 року.

Член спілки письменників Молдови з 2017 року.

Мій край

Мій край надністрянський в садах потопає,
Там дойна¹ і флуєр², як брат і сестра,
Над красм мелодія Доги лунає,
І зорі купаються в хвилях Дністра.

Дністер там, як батько, мов діток з собою,
Вкраїну й Молдову за руки веде,
І скелі в зажурі сидять над водою,
І вітер прадавніх віків там гуде.

Там мови сплелись у барвистий віночок,
Про Галю співають усі залюбки,
І молдаваночку Ляну в садочок
В піснях викликають усі парубки.

Там з гроном у дзьобі у небі лелека —
То символ є давній весіль і вина,
Наллють, коли їдеш кудись ти далеко,
Й зустрівшись, ти чарочку вип'єш до дна.

Лети ж, моя думо, на крилах любові,
Де гори й долини, в мій сонячний край,
Де небо блакитне, зелені діброви
І квітів у полі веселий розмай.

2006

¹ Дойна — молд. народна пісня.

² Флуєр — молд. нар. муз. інструмент, сопілка.

1. Яке враження справила на вас поезія Володимира Пояти «Мій край»? Чому?

2. Як ви розумієте рядки:

Там мови сплелись у барвистий віночок,
Про Галю співають усі залюбки,
І молдаваночку Ляну в садочок
В піснях викликають усі парубки.

3. Які образи-символи використовує автор?

4. Визначте тему та ідею поезії.

«КРАЮ РІДНИЙ, КРАЮ МИЛИЙ...»

Краю рідний, краю милий,
Тебе в серці маю,
Найдорожчий в світі білім, —
Кращого не знаю.

Там з-за гори сонце сходить,
За другу сідає,
Там вівчар отари водить,
Тужно щось співає.

Старі верби та місточки
У ярах дримають,
Поміж горами струмочки
Біжать, розмовляють.

Сивий Дністер їх вітає,
Хвилями милує
І до моря рідним красем
Із ними мандрує.

Хати журяться в садочках,
Тихо місяць сяє,
Соловейко у гайочку
Й на мить не вмовкає.

А на горі кам'янистій
Храм, село вінчає,
І хрестом, і дзвоном чистим
Все благословляє.

1997

1. Яким настроєм пройнятий вірш В. Пояти?
2. Визначте метафори в поезії. Яку роль вони відіграють у створенні поетичного образу рідної землі?
3. Визначте тему та ідею поезії.

На ялинку

(Новела)

Плаче Івасик, тре кулаками почервонілі очі, сидячи під теплою грубкою, яку мати зранку топить кизяком, а на плиті вариться, булькає і пахне квашеною капустою борщ. Сьогодні в школі вбирають першу повоєнну ялинку, а завтра всі учні та його третій клас біля неї з хороводами і піснями будуть святкувати Новий рік. Але його, Івасика, там не буде. Ні сьогодні, ні завтра, бо він немає у що взутися. З одежею іще так-сяк. У нього є старе дівоче пальто з шалевим хутряним коміром, що належало колись його старшій сестрі, величезні батьківські штани-галіфе, що залишились від батька ще з довоєнних літ, на голову качула — каракулева шапка, підбита з середини білим котячим хутром. А взутися нівщо. Старі дідові військові черевики порвалися. Їхні підшви, які були підбиті мідними гвіздками, відірвалися, і вони наче роззявили зубасті роти, просячи каші. Хоч вони й були великі й важкі для дитячих ніг, та все-таки, набивши їх соломою, Івасик взувався та ішов до школи, перед цим ще й наваксувавши їх курячим жиром, щоб не пропускали воду. А тепер черевики віджили свій вік. Мати казали, що в цих черевиках дід прийшов з Першої світової війни. Та як кинув їх на горище, то там вони і пролежали за комином аж до закінчення Другої світової війни, поки Івасик їх випадково, порпаючись в старому лахмітті, знайшов. Хизуючись, він вийшов у них на ковзанку до хлопців. Отам оті старі шкарбани і показали, на що вони здатні. Були такі ковзкі, що Івасик переганяв всіх дітей, які там ковзались, котрі були взуті хто в старі калоші, хто в саморобні гумові, з автокамери, чуні, надітих на шиті, саморобні валянці, хто в жіночі гумові боти, хто в постоли. Та це ж все була цивільна обувачка, а у Івасика — військова! Всі йому дуже заздрили. А коли на Бойковій горі, на початку ковзанки всі один за одного чіплялись поїздом і присівши спускались вниз, то Івасик неодмінно був за паровоза, самим першим у поїзді. По-іншому і бути не могло — адже у нього черевики військові, з боків клепані металевими блискучими кнопками та ще й на війні побували. Багато поневірянь тим черевикам траплялось колись перетерпіти та отого сільського бездоріжжя і болота осіннього вони вже не витримали і перед Новим роком їм настав кінець. Чоботар, до якого мати ходила, щоб якось їх підремонтувати, сказав, що вже їм ради він не дасть, вони зотліли від часу і їм уже капут. І ось тепер черевики лежать в коморі під лавою, бо жаль їх викидати, а Івасик під грубкою тихо похнюпує носом.

«Ці черевики, — каже мати, — стільки років пролежали на горищі і ще лежали б, якби ти їх звідти не зняв. Була б пам'ять про діда. Але ж вже, як і взув і почав їх носити, то було б їх шанувати, обережніше відноситись до них, не ходити по ковзанках та болотами з хлопцями. Ось і на ялинку мав би в чому піти. А тепер, що мені робити? Де я візьму тієї обувачки? Грошей немає, а як би й були, то все одно в лавці ніякого взуття не продається. Привозили якось брезентові черевики з дерев'яними

підшоврами товщиною в 2–3 пальці, та їх продавали по якомусь списку та й то службовцям та робочим. А колгоспник і на це немає ні грошей, ні права. Був би тато з нами дома, то хіба нам так важко жилося б?»

«Мамо, а коли наш тато вернеться додому? — прогундосив Івасик крізь сльози. — Мабуть, коли він повернеться я буду уже дорослим? Так давно уже його немає дома, я так скучив за ним...»

«Не скоро, синку, це станеться, але ти молись. Бог чує дитячі молитви, змилюється і верне нам тата додому живого. А тепер він дуже далеко від нас, у неволі, аж за якимось колом, за полярним. Але ти, синку, про це не говори ні з ким. А якщо і скажуть тобі, що твій батько «ворог народу», то ти цьому не вір і нічого не відказуй, бо і нас можуть вислати до Сибіру». Івасик заплакав.

«Не плач, синку. Ось у нас на горищі лежить шкура з нашої корови Думани. Ти ж пам'ятаєш, як її осколком убило, коли красні¹ відбивали село у німців. Шкура, правда, сира, не вичинена, та добре посолена. Постолики тобі з неї зробити можна. Ото ж взувай мої валянці та й іди до діда на Тиндерівку і попроси його, щоб він прийшов до нас та викроїв з тієї шкури постолики тобі. Ось і буде, у що взутися на ялинку».

Івасик повеселішав, витер сльози. Скоренько збувся, зодягнувся, надів на ходу шапку та й вибіг із хати. Не йшов, а біг до свого діда. Вже смеркалось. Дід радо зустрів онука, проте здивувався, що він такий захеканий, чи не трапилось чого? А коли почув в чім справа — заспокоївся і сказав Івасикові: «Добре, будуть тобі постоли, а поки ще зовсім не стемніло, іди мерщій додому і скажи мамі, що я завтра вранці прийду до вас і зготую тобі їх, бо сьогодні при каганці я нічого не вдію, очі вже не ті. А ти не переймайся, буде тобі обувачка на ялинку!» І дід з любов'ю і співчутливо погладив Івасика по голівці.

Уночі Івасикові снилося, що він спізнюється в школу на ялинку, а Яшка Діхтяренко вже читає там вірша про пана Коцького. Цього вірша учителька задала вивчити Івасикові і Яшці, як дублеру, бо бачила, що Івасика можуть підвести черевики, які вже дихали на ладан. Та коли вранці проснувся, сонце вже яскраво та привітно світило у хату крізь замерзлі шибки, на яких мороз намалював такі чарівні, казкові візерунки. Мати пригощали дідуся гарячим борщем, а з припічка так весело дивилися на Івасика два руді, волохаті, як два котики, постолики. Івасик так зрадів, що аж серце у нього відчутно забилося у грудях і подих наче збився у горлі. «Ну, вставай, вставай та примір'ю обновку!» — сказав весело дід, мабуть сам радий і задоволений тим, що зробив онукові такий присмний і дорогий новорічний подарунок. Івасик зіскочив з ліжка, умився холодною водою, яку у відрах мати принесла ще вдосвіта від ізвора, та й заходився біля нового взуття.

Висмикнув з постелі віхоть околоту з-під веретки, на якій він щойно спав, упхав його в постоли, із старого домотканого полотна зробив собі онучі, якими обмотав не тільки ступні, а й частину гомілок ніг разом з штанинами батькового галіфе, кармани

якого спускались нижче колін, нарешті упхавши ноги в постолои, стягнув шкіряні шворки на них і обмотав їх навхрест поверх білих онучів на кожній нозі. Мати запропонувала йому поспідати. Та куди там! До школи і тільки до школи! Причесавши гребінцем руду шерсть на постолах, Івасик одягнувся і вискочив із хати. Боже, яка ж то радість і краса у світі твоєму! Сонце по-літньому ясне, усміхалось і раділо разом з Івасиком. Білий сніг іскрився і рипів під ногами. Хати наче понадівали на голову величезні, білі, пухнасті хустки, весело дивилися на Івасика вікнами-очима з-під своїх довгих солом'яних стріх. Радість першого новорічного дня переповнювала його дитяче серце! Скоріш, скоріше до школи! Та ось на крутосхилі він посковзнувся і, ледь утримуючись на ногах, з'їхав як на ковзанах аж на саме дно рипи, де під товстим льодом, присипаним снігом, текла невеличка річечка. «Фу-у! — видихнув Івасик, — оце так постолои! Як лижі у чукців, про яких розказувала нам на уроці наша учителька Ніна Яківна. Їхні лижі обтягнуті теж хутром тільки з оленів. А мій дід хоч і не чув про чукців, бо вони живуть дуже й дуже далеко від нашого села, та постолои скроїв так, що шерсть на них лежить теж назад і тому вони дуже добре ковзають. Відкривши з радістю для себе таку гарну здатність свого взуття, в роздумах про те, як здивує цим на ковзанці всіх хлопців, він і не помітив, як вибрався із яру і вже через декілька хвилин підійшов до дверей своєї рідної школи. Вона-таки була йому рідна, бо тут навчалися колись і батьки його, і брати, і сестри, і багато інших родичів. Колись вона називалась церковно-приходською і мала чотири класи. Поряд стояла дуже красива церква, яку зруйнували комсомольці в 1936 році, а тепер у колишній церкві знаходиться пекарня.

У нинішній українській неповно-середній школі сім класів, із яких шостий і сьомий містились через дорогу, у колишній поповій хаті, перед ганком якої росли пишні кущі безу, а позад неї був великий, старий садок. Крім двох класів, у хаті була учительська кімната та приміщення, де проживав директор школи з родиною. Батьошку Івана Крупського, що жив колись у цій хаті, Івасик уже не застав на цьому світі, але чув про нього багато доброго від своєї бабусі, від своїх батьків та від сусідів. У 1894 році він вінчав його діда і бабусю, а після ще хрестив і вінчав їхніх дітей. Двоє синів Крупського були народними вчителями і вчителювали-таки в цій же школі. Окрім цього, вони вели велику просвітницьку роботу в селі Ковбасні.

Подарувавши громаді піаніно, яке і досі знаходилося в учительській, один із них грав на ньому і керував сільським хором. Другий син, з молодцю села ставив п'єси Котляревського, Старицького, Островського та багатьох інших. Та все це минулося давно. Тільки в пам'яті старих людей залишилась згадка про цю благородну родину. Буремні вітри революції розвіяли її по еміграціям, старий батьошка помер тут. Поховали його на сільському цвинтарі, а могилу занедбано і забуто. Про все це на велелюдді не говорилось, проте дома зимніми довгими вечорами, коли ще був батько, Івасик слухав і слухав розповіді про минувшину, як зачарований... Та ось двері школи відчинились і на порозі з'явилась сторожка-прибиральниця тітка Женя з віником

у руках. Вона тут пантрувала в коридорі, щоб не заходили учні до приміщення зі снігом на ногах. А ще стежила, щоб вони добре закривали за собою двері, аби не напускати холоду в школу.

Хто-хто, а вона добре знала ціну чистоті й теплу. Адже виконувала тут всю ту нелегку роботу: і топила груби, і мила підлогу, пересуваючи з місця на місце всі оті ще дореволюційні дерев'яні двомісні парти, в яких і сидіння, і спинки, і підніжки, і стіл письмовий з шафами для книжок складали одну цілу, нерозбірну важку споруду. Змолоду zostавшись без чоловіка, з малим синочком Толиком, тітка Женя тут і працювала, і жила в маленькій прибудові — откосі до школи — аж до старості. «О, а це чому ж ти спізнився? А ну, на віника та добре пообмітай своє взуття!» — сказала вона суворо. «Та у що ти взутий? Адже вчора твоя мама, коли ми стрітились у лавці, ледь не плакала від того, що не мала в що тебе взути на ялинку». Івасик змів з ніг віником сніг, гордо притоптуючи ногами об поріг, сказав: «А у мене постоли нові!» — «О, то вони і стукають уже як чоботи, мабуть, що встигли вже й замерзнути на морозі? Ну, заходь, заходь, бо ялинка вже давно розпочалась», — підбадьорюючи наче сказала тітка Женя. Івасик переступив поріг, зняв шапку і пішов по гулкому коридору, стукаючи постоломи, які уже дійсно замерзли, бо шкіра була не вичинена і мокра, а тому і стали наче кам'яні. Він тихенько відкрив двері до зали, за яку слугувало найбільше приміщення одного із класів, і зразу побачив ялинку. На ній висіли паперові і картонні яблучка, конфети з бавовняною начинкою, свічечки, зірочки, літачки, зайчики, снігуроньки і діди морози змайстровані руками учнів. Скрізь на гілках лежали жмутки бавовни, що імітували білий сніг.

А на верхівці ялинки красувалася велика зірка, теж із картону, яку зробив і зафарбував у червоний колір хтось із учителів — це ж бо відповідальна, політична справа. Тут стояли і Ніна Яківна, і Марія Семенівна, і Марія Миколаївна, і Наталя Федорівна, і всі інші учителі школи. Обличчя їхні були веселі, привітні і такі ще молоді й красиві. Видно було по всьому, що їм дуже хотілось, щоб новорічне свято вдалося, щоб хоч трохи радості влити в серця своїх учнів, яким довелось пережити так багато горя за ці воєнні роки, і душевні рани у них ще не скоро загояться. Навколо ялинки великим, щільним кільцем стояли учні різних класів, а на табуретці біля неї стояв невеликого зросту Яшко, у великій маминій куфайці і читав вірша про пана Коцького. Він так гарно і емоційно розказував, що зала весело сміялась, чим ще більше його підбадьорювала. Івасик засумував, що не йому довелося читати вірша, якого він так старанно вчив напам'ять цілий тиждень. Тихенько і сумно він спостерігав із кутка зали за тим, що відбувалось тут. На стіні він помітив великі портрети Леніна і Сталіна, які начебто дивились на всіх сердито і промовляли: «Дякуйте нам, дітки, за щасливе дитинство і поведітьесь гарно, а то... Ми бачимо

все і знаємо, де серед вас стоять синки та доньки ворогів народу!» У Івасика наче затерпло серце у грудях, він відчув якусь провину перед усіма учнями, учителями, перед всім світом. І згадав, як батько написав матері листа з північного табору, в якому радив їй, для того щоб її і дітей не переслідувала влада, подати офіційну заяву до суду про розлучення з ним. Мати довго тоді плакала і написала батькові, що вона ні за яких обставин цього не зробить і буде чекати його до останнього, щоб там не було.

Учні співали, танцювали довкола ялинки, а Івасик не виходив із свого кутка, бо його постолі від тепла розмерзлись і враз так розм'якли, розтяглись і стали такими великими, що він почав побоюватися, що вони спадуть з ніг, якщо зруше з місця. Він уявив собі, який сміх і безлад може виникнути в залі, якщо таке трапиться. Він же цим може зірвати все свято, і з острахом поглянув на портрет вождя, який, як йому здавалось, тільки на нього одного дивиться. Та тим часом свято скінчилося. Доспівавши пісню про Сталіна «Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить...», учні заворушилися, і всі попрямували до виходу. У дверях стояли дві вчительки, тримаючи за краї торбину з подарунками. Учні підходили, і тим, хто виходив із зали, давали по одній цукерці. Івасик стояв сумний, як і раніше, у кутку, бо вирішив вийти останнім, щоб не бачили його розкислих постолів. У цей час до нього, якимось непомітно, підійшов Андрій Семенович — директор школи, який добре знав родину Івасика. Він поклав лагідно йому на плече свою широку і теплу долоню, наче розгадавши, що діється в душі хлопчика, промовив: «Не сумуй, чекай і у тебе буде свято. Підходь і бери цукерку». У Івасика чомусь заіскрились в очах сльози. У цю мить йому здалось, що це на його плече поклав свою теплу бацьківську руку його тато, якого він так чекав і любив. І, шовгаючи ногами та схиливши голову, Івасик пішов за натовпом по цукерку...

12 грудня 2009 року

¹ Красні (рос.) — Червона Армія (прим. авт.).

1. Коли відбуваються події, описані в новелі В. Пояти «На ялинку»? Що ви знаєте про ці часи?

2. Назвіть головного героя твору. У яких умовах зростав хлопчик?

3. Які риси характеру притаманні Івасику? Свою думку обґрунтуйте, посилаючись на текст. Які почуття він у вас викликає?

4. Визначте проблеми, які порушує автор у творі.



Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Розподіліть запропоновані завдання для виконання групами. Представте результати своєї роботи.

1. Створіть плакат «Книга, яку раджу прочитати друзям». Усно обґрунтуйте пораду.

2. На сторінках газети «Гомін» друкуються твори українських та придністровських письменників. Створіть рекламу газети і художнього твору, який найбільше сподобався. Форма презентації може бути наступною: словесний опис реклами на телебаченні; реклама, яка звучить на радіо; реклама в журналі; рекламний плакат тощо.

3. Познайомтеся з поезіями Володимира Пояти. Підготуйте повідомлення на тему «Образ рідного краю в ліриці Володимира Пояти».

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК

- безліч** — множество
безли́стий — безлиственный
безперечно — бесспорно
бодай — хотя бы
босоніж — босиком
вапняк — известняк
витлумачити — истолковать
віддзеркалення — отражение
віршувати — сочинять стихи
віч-на-віч — с глаза на глаз
вряди-годи — изредка
вгнуто — воткнуто
гамірливий — шумный
деінде — кое-где
дзвіни́ця — колокольня
діама́нт — бриллиант
долівка — пол
допоки — пока
дорівня́тися — равняться
до смаку́ — по вкусу
дотепе́р — до сих пор
жебоніти — журчать
жевріти — теплиться
засуканий — закатанный
збайду́жити — охладеть
зблиски — блики
знахабніти — обнаглеть
значу́щий — значимый
зневі́рений — отчаявшийся
знічев'я — нехотя
зомліти — упасть в обморок
кіптява — копоть
кова́дло — наковальня
коноші́на — клевер
крисла́тий — развесистый
кудла́тий — лохматый
ладна — готова
ланцю́г — цепь
лу́нко — звонко
мимохі́дь — мимоходом
набу́ти — приобрести
навмання́ — наугад
навмисне — умышленно
навпросто́ць — напрямком
навпро́шки — напрямик
навшпіньки — на цыпочках
надміру — излишне
найвірогідніше — вероятнее всего
наказувати — приказывать, повелевать
напучува́ння — напутствие, наставление
насамперед — прежде всего
на самоті — в одиночестве
насна́га — воодушевление
натхне́ння — вдохновение
нашвидкуру́ч — на скорую руку
неба́вом — скоро
нехтувати — пренебрегать
нехтуючи — пренебрегая
невгава́юче — неумное
невгамо́вно — неугомонно
невдога́д — невдомек
невла́д — невпопад
невпинно — неустанно
незбагне́нно — непостижимо
неква́пом — неспешно
ненаста́нно — непрерывно
необа́чний — опрометчивый
необа́чно — опрометчиво
нестрі́маний — несдержанный
нестрі́мний — неудержимый
нестрі́мно — стремительно
нетяму́щість — бестолковость

нечуваний — неслышанный
нищитися — уничтожается
нікчёмний — ничтожный
ніяково — неловко
обмаль — мало
остаточно — окончательно
пильно — пристально
плекати — лелеять
пошепки — шепотом
пуп'янок — бутон
потроху — понемногу
прагнути — стремиться
презирство — презрение
привід — повод
призахідний — заходящий
прилинути — прилечь
притлумлений — приглушенный
прищепити — привить
родовище — месторождение

розмаїтий — разнообразный
розрадити — утешить, успокоить
свідомість — сознание
світобачення — мировоззрение
світгляд — мировоззрение
силоміць — насильно
скарбничий — казначей
смарагдово-зелений — изумрудно-зеленый
стрімголов — сломя голову
сувій — свиток
схололий — остывший
уквітчаний — украшенный
урочистий — торжественный
утома — усталость
чарування — чародейство
чвалати — брести
чільний — главный
яруга — овраг

КЛЮЧІ ДО ВПРАВ

36. Без труда нема плода.
 50. Бачити смаленого вовка.
 85. Ляпати язиком.
 93. Без муки немає науки.
 151. Краще чесно вмерти, ніж нечесно жити.
 166. У нас нема зерна неправди за собою.
 198. І комар коня загризе, коли вовк допоможе.
 322. Рідна мова на чужині ще милішою стає.

ДОДАТКИ

ДІЄСЛОВО

Види дієслв	
доконаний	недоконаний
що зробив? що зробить? <i>переконав, розповість</i>	що робив? що робить? що буде робити? <i>писав, грає, буде слухати</i>

Способи дієслв		
дійсний	наказовий	умовний
<i>любив, любить, любитиме</i>	<i>люби, любімо, хай любить</i>	<i>любив би</i>

Часи дієслв		
минулий	теперішній	майбутній
що робив? що зробив? <i>працював, виконав</i>	що робить? <i>працює, виконує</i>	що буде робити? що зробить? <i>буде працювати, виконає</i>
змінюється за родами і числами	змінюються за особами і числами	

ДІЄПРИКМЕТНИК

Стан дієприкметників	
активні	пасивні
(ознака предмета за його ж дією): <i>палаючі степи, почорніла ягода</i>	(ознака предмета за дією над ним): <i>засмалені сонцем, виплеснуті хвилею, написаний юнаком</i>

Творення дієприкметників	
Спосіб творення	Приклади
Активний стан	
Теперішній час: основа дієсл. тепер. часу + <i>-уч(-юч-), -ач(-яч-)</i>	<i>печуть + уч(ий) → пекучий біль</i> <i>тремтять + яч(а) → тремтяча рука</i>
Минулий час: основа інфінітива + <i>-л-</i>	<i>достигнути + л → достиглий</i>
Пасивний стан	
Минулий час: основа інфінітива + <i>-н(-ен-, -єн-), -т-</i>	<i>зібрати + н(ий) → зібраний</i> <i>бачити + ен(ий) → бачений</i> <i>терти + т(ий) → тертий</i>

ДІЄПРИСЛІВНИК

Творення дієприслівників	
Спосіб творення	Приклади
Недоконаний вид	
Теперішній час: основа тепер. часу + -учи(-ючи) (дієслова I дієвідміни)	<i>беруть</i> + <i>учи</i> → <i>беручи</i> <i>слухають</i> + <i>ючи</i> → <i>слухаючи</i>
Основа тепер. часу + -ачи(-ячи) (дієслова II дієвідміни)	<i>леж(ать)</i> + <i>ачи</i> → <i>лежачи</i> <i>сто(ять)</i> + <i>ячи</i> → <i>стоячи</i>
Минулий час: основа інфінітива + -вши, -ши	<i>каза(ти)</i> + <i>вши</i> → <i>казавши</i>
Доконаний вид	
Минулий час: основа інфінітива + -вши, -ши	<i>розказа(ти)</i> + <i>вши</i> → <i>розказавши</i>

ПРИСЛІВНИК

Групи прислівників за значенням		
Означальні		
Якісно-означальні	як?	<i>радісно, погано</i>
Кількісно-означальні	скільки? як багато? якою мірою?	<i>мало, багато, тричі, надзвичайно</i>
Способу дії	як? яким способом?	<i>зненацька, напам'ять</i>
Обставинні		
Місця	де? куди? звідки?	<i>праворуч, вниз, згори</i>
Часу	коли? відколи? доки?	<i>позавчора, завжди</i>
Причини	чому? з якої причини?	<i>ненароком, згарячу</i>
Мети	для чого? з якою метою?	<i>наперекір, навмисне</i>

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Якісно-означальні прислівники, утворені від якісних прикметників, мають ступені порівняння і утворюють їх так само, як і прикметники.

Форма	Звичайний	Вищий	Найвищий
Проста	<i>швидко</i>	<i>швидше</i>	<i>найшвидше (щонайшвидше, якнайшвидше)</i>
Складена	<i>сумлінно</i>	<i>більш (мени)</i> <i>сумлінно</i>	<i>найбільш (наймени)</i> <i>сумлінно</i>

ПРИЙМЕНИК

Види прийменників		
За походженням		
непохідні: <i>без, в(у), для, над, о(об), через та ін.</i>	похідні: 1) поєднання прийменників: <i>поміж, з-помі́д та ін.</i> ; 2) перехід з інших частин мови: <i>коло; поблизу; незважаючи на та ін.</i>	
За будовою		
прості <i>у, по, з, коло, протягом</i>	складні <i>з-під, посеред, довкола</i>	складені <i>у зв'язку з, за винятком</i>

СПОЛУЧНИК

Види сполучників		
за походженням		
непохідні <i>і(ї), а, та, чи, але</i>	похідні <i>щоб, зате, якби</i>	
за будовою		
прості	складні	складені
за значенням		
сурядності	підрядності	
єднальні: <i>і(ї), та</i> (у значенні <i>і</i>), <i>і...і, ні...ні, теж, також, як... так, не тільки...а й</i> протиставні: <i>а, але, зате, проте, однак, все ж, та</i> (у значенні <i>але</i>) розділові: <i>або, чи, або...або, чи...чи, то...то, чи то...чи то, не то...не то</i>	часові: <i>коли, поки, щойно, перш ніж</i> причинові: <i>бо, тому що, оскільки, завдяки тому що</i> умовні: <i>якщо, якби, як, коли б</i> мети: <i>щоб, для того щоб, аби</i> допустові: <i>хоч, дарма що, хай, незважаючи на те що</i> порівняльні: <i>як, мов, немов, наче, неначе, немовби, начебто</i> з'ясувальні: <i>що, як, щоб, ніби, наче, начебто</i>	

ЧАСТКА

Види часток	
Формотворчі	<i>хай, нехай, би(б)</i>
Заперечні	<i>ні, не, ані</i>
Модальні	вказівні: <i>ось, осьде, он, онде, от, оце, воно</i>
	стверджувальні: <i>так, еге ж, атож, аякже, авжеж</i>
	означальні: <i>якраз, саме, точно, справді, власне, рівно (стільки)</i>
	видільні: <i>лише, тільки, хоч, хоча б, навіть, уже, таки</i>
	спонукальні: <i>хай, нехай, ну, давай, бодай</i>
	питальні: <i>невже, хіба, чи, що за</i>
	підсилювальні: <i>і, й, та</i> (у ролі часток), <i>навіть, аж, таки, ой</i> (у ролі часток)
	власне модальні: <i>навряд чи, ба, ну, чи не</i>

ВИГУК

Види вигуків			
За походженням			
первинні: <i>а! о! ой! ей! ох!</i>		похідні: <i>матінко! гляди! Господи! спасибі! браво!</i>	
За значенням			
емоційні: <i>ах, ага, фу, ура, овва, слава Богу</i>	волевиявлення: <i>алло, стій, циць, киць-киць, но-о-о, киш</i>	вигуки етикету: <i>добридень, будьте здорові, перепрошую, спасибі</i>	звуконаслідувальні слова: <i>бом, бух, трах-тарарах, хлюп, ме-е, ку-ку</i>

ЗМІСТ

<i>В. Поята. Моє кредо</i>	4
--------------------------------------	---

РОЗДІЛ I. УКРАЇНСЬКА МОВА

ВСТУП

§ 1. Мова — скарбниця духовності	6
--	---

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях	8
§ 3. Частини мови	10
<i>Цікава сторінка</i>	13
§ 4. <i>РЗМ</i> Текст. Основні ознаки тексту. Стилi мовлення. Публіцистичний стиль	14

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

ДІЄСЛОВО

§ 5. Дієслово як частина мови. Неозначена форма дієслова	17
§ 6. <i>Не</i> з дієсловами	20
§ 7. Доконаний і недоконаний види дієслова	22
§ 8. Часи дієслова. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі	25
§ 9. Типи мовлення. Особливості побудови опису зовнішності людини	27
§ 10. Теперішній і майбутній час. Відмінювання дієслів теперішнього і майбутнього часу	29
§ 11. Читання мовчки тексту публіцистичного стилю	33
§ 12. Дієслова I і II дієвідмін. Букви <i>е, и</i> в особових закінченнях дієслів I і II дієвідмін	36
§ 13. Способи дієслова. Дієслова дійсного та умовного способів	38
§ 14. Дієслова наказового способу	41
§ 15. Безособові дієслова	43
§ 16. Способи творення дієслів	45
<i>Цікава сторінка</i>	50

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 17. Дієприкметник як особлива форма дієслова	52
§ 18. Відмінювання дієприкметників. Правопис голосних у закінченнях дієприкметників	54
§ 19. Дієприкметниковий зворот	56
§ 20. Активні та пасивні дієприкметники. Їх творення	58
§ 21. РЗМ Усний докладний переказ тексту з описом зовнішності людини	61
§ 22. Не з дієприкметниками. Н у дієприкметниках та НН у прикметниках дієприкметникового походження	63
§ 23. Безособові дієслівні форми на -но, -то	67
Цікава сторінка	72

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 24. Дієприслівник як особлива форма дієслова	74
§ 25. Дієприслівниковий зворот	75
§ 26. Вид і час дієприслівників. Дієприслівники доконаного і недоконаного виду, їх творення	78
§ 27. Не з дієприслівником. И в кінці дієприслівників	80
Цікава сторінка	86

ПРИСЛІВНИК

§ 28. Прислівник як частина мови	88
§ 29. Ступені порівняння прислівників	90
§ 30. РЗМ Усний переказ тексту публіцистичного стилю	93
§ 31. Способи творення прислівників	94
§ 32. Одна і дві букви Н у прислівниках. НЕ і НИ з прислівниками	97
§ 33. И, І в кінці прислівників	100
§ 34. Написання прислівників разом і через дефіс. Написання прислівникових сполучень	102
Цікава сторінка	109
§ 35. МД Читання мовчки тексту публіцистичного стилю	112
§ 36. РЗМ Усний переказ тексту з елементами опису процесу праці	115

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК

§ 37. Прийменник як службова частина мови. Непохідні і похідні прийменники	117
§ 38. Правопис прийменників	119
§ 39. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності і підрядності	123
§ 40. Написання сполучників разом і окремо	127
§ 41. Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням	129
§ 42. Правопис часток. <i>Не</i> з різними частинами мови	132
§ 43. РЗМ Ділові папери. Розписка	136
§ 44. РЗМ Усний твір-опис зовнішності людини	138
§ 45. Вигук як особлива частина мови. Дефіс у вигуках. Кома, знак оклику при вигуках	138
§ 46. РЗМ Письмовий твір розповідного характеру (оповідання) за поданим сюжетом	144
<i>Цікава сторінка</i>	146
§ 47. Повторення вивченого за рік	149

РОЗДІЛ II. ЛІТЕРАТУРА

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

НАРОДНІ ДУМИ

Дума про Марусю Богуславку	156
----------------------------	-----

НАРОДНІ БАЛАДИ

«Що сі в полі забіліло...»	159
«Ой чие ж то жито, чий ж то покоси...»	161

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО	163
Тополя	164
«І виріс я на чужині...»	171
«Сонце заходить, гори чорніють...»	173

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ	175
Микола Джеря (<i>скорочено</i>)	176
ІВАН ФРАНКО	211
Товаришам із тюрми	212
Захар Беркут (<i>скорочено</i>)	213
ПАВЕЛ ГРАБОВСЬКИЙ	237
Швачка	238
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХХ СТОЛІТТЯ	
МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ	240
Мова	241
Спасибі	242
Розмова з другом	243
ВОЛОДИМИР СОСЮРА	244
«Вода десь точить білий камінь...»	245
Учитель	246
ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО	248
Воля до життя	248
МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ	254
Гуси-лебеді летять (<i>уривки</i>)	255
ГРИГІР ТЮТЮННИК	269
Вогник далеко в степу	269
ОЛЕКСАНДР ПІДСУХА	292
Мова	293
Запахло квітнем	294
Ровесники	295
МИКОЛА СИНГАЇВСЬКИЙ	296

Батьківське поле	297
Від серця поклонюсь	299

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

ВОЛОДИМИР ПОЯТА	300
Мій край	301
«Краю рідний, краю милий...»	302
На ялинку (<i>новела</i>)	303
<i>Українсько-російський словник</i>	309
<i>Ключі до вправ</i>	310
<i>Додатки</i>	311